

Հայ. սիրելի Ռադիկալ-
ներ

Դոկտ. Գ. Մանուկյան

11 դեկ. 1975

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ն Ա Խ Ն Ե Ա Ց

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

ՍՄԲԱՏԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Հրատարակութիւն
Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութեան
Խորէն Վրդ. Լազարեանի
Հիմնադրամով

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ – Ս. ՂԱԶԱՐ

1956

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Կիլիկեան ժամանակագիրներու կարգին անտարակոյս ամէնէն հեղինակաւորն է Մճբատ, իշխանական տիտղոսով Գունտատապլ (Comes Stabuli, Connétable), սպարապետ հեծելազօրի (Սիս. 484) կամ նաեւ կուսակալ, որ իր բարձր ծաղումին, ղիրքին եւ պատասխանատու ծանր պաշտօններուն բերմամբ, պատեհութիւնը ունեցաւ ճանչնալու եւ ապրելու, քան ունէ ուրիշ մը, Հայ Կիլիկիոյ մէջ եւ անոր շուրջը կատարուող պատմական բոլոր անցուղարձերը:

Մճբատ՝ Կոստանդին Պալլի անդրանիկ որդին էր, եղբայր Հեթում Ա. Թաղաւորին, հետեւաբար հօր կողմէ ազգական Ռուբինեաններու եւ մօր կողմէ Լամբրոնի Հեթումեաններու, վասնզի մայրը Տամալիժի (Dame Alise), Օշին Բ.ի դուստրն էր եւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացիի քոյրը, (Անսիղք, 93):

Մճբատ ծնաւ 1208-ին(1) հաւանօրէն, Լեւոն Բ.ի Թաղաւորութեան օրով, որուն ծառայութեան մէջ մըտաւ Թարմ հասակէն. 1226-ին հաղիւ 18 տարեկան, սպարապետ կարգուեցաւ, (Անսիղք, էջ IX), եւ այսպէս գոյիւնի քաջութեամբ եւ հանճարեղ ռազմագիտութեամբ կեանքի բոլոր տեւողութեան ծառայեց հայրենիքին:

Երբ Թաղաւորեցուցին իր Հեթում եղբայրը, հաւանօրէն 1226-ին, այնուհետեւ Մճբատ իբր սպարապետ իր

(1) Ալիշան, Անսիղք Անտիքայ. տղ. 1876, Introdnet. էջ VIII note 2, շատ մը պատճառներով կը համարի 1206ին զննել ծնունդը: Սմբ. տղ. փարիզեան, էջ 116, կը զննէ 1208 թուականին տակ:

Թագակիր եղբոր զօրքերուն, գրեթէ միշտ անձամբ առաջնորդեց զանոնք, չրջակայ Խալամ թշնամի սուլթաններու դէմ, այսու իր անունը հայրենիքի պաշտպանութեան խորհրդանիշը դարձաւ, (Թղ. 170ա) :

Հայրը, Կոստանդին, Թաղաւորահայր, մեծ Պայլ Կիլիկիոյ, որ իր կեանքի բոլոր տեւողութեան՝ Հեթում որդւոյն Թաղաւորութիւնը կառավարած էր, Սմբատի մէջ գտաւ իր վստահութեան անձը, եւ անոր յանձնեց զինուորական եւ քաղաքական ամենակարեւոր առաքելութիւններ. այսպէս Հեթումի դէպի Թաթարներու աշխարհը կատարելիք ճամբորդութիւնը պատրաստեց Սմբատ, 1248-ին անձամբ երթալով Թաթարստան. երկու տարի տեւեց իր այս ճամբորդութիւնը, վերադարձաւ Կիլիկիա շատ հետաքրքրական եւ դարմանազան լուրերով :

Սմբատ, այս ճամբորդութեան առթիւ (Անսիզք, 90, Lettre de Sempad le Connétable à Henri I roi de Cypre), յղացաւ Ժամանակագրութեան մը զազաւիարը, որուն համար գուցէ ներշնչուեցաւ խաչակիր իշխաններու հետեւորդ լատին Ժամանակագիրներէն, որոնց գործերուն ծանօթ էր. ինք ալ ուղեց, ինչպէս անոնք, տարեգրութիւնները յօրինել իր հայրենիքին, որ խաչակրութեան դարաշրջանին՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի քաղաքական եւ ռազմական հանդիպումներու գլխաւոր օղակը եղած էր :

Ձեռնարկեց գործին, Քրիստոսի 952 Թուականէն սկսեալ, Ձմէկիկ Բիւզանդիոնի կայսեր՝ նախախաչակրութեան իսլամ աշխարհներու մէջ շահատակութիւնները արձանագրելով. այսու որպէսզի աւելի յստակ կերպով քրիստոնեայ եւ իսլամ աշխարհներու բախումին պատճառները, եւ արեւմտեան խաչակրութեան շարժառիթը ցուցնէր :

952 Թուականէն մինչեւ իր Ժամանակները պատմութիւնը կը քաղէ համառօտելով, Մատթ. Ուռհայեցիէն, Միքայէլ Ասորիէն, Կուլիէլմոս Տիւրացիէն, հաւանա-

բար նաեւ յոյն պատմիչներէն՝ եւ այս պատճառաւ գուցէ ինքզինքը, կամ յետագայ ձեռք մը զինքը «Քարգմանող» կը կոչէ այս գործին(2)։ Հետեւաբար 952 թւականէն մինչեւ իր պատանեկութիւնը, շուրջ 1225 թւականը, դէպքերու արագ եւ համառօտ թուարկումը կ'ընէ, իր գործին մէջ, անկից վերջ աւելի մանրամասնութիւններ եւ ականատեսի ճշգրտութիւններ կը ջանայ ղնել, առանց սակայն պատմելու ոճը փոխելու, որ դէպքերու նիւթական թուարկումն է ըստ թուականներու, առանց պատճառներու քննութեան եւ պատմական եզրակացութիւններու։

Սմբատ իր պատմութիւնը Տարեգիրք կ'անուանէ, հաւանօրէն վերոյիշեալ աղբիւրներէն քաղելով, եւ ժամանակակիցի մասերն ալ շարադրելով, իր կեանքի խաղաղութեան տարիներուն, եւ կը հասցնէ գրեթէ իր մահուան նախօրեակին, մինչեւ 1272 թուականին։ Իրմէ վերջ եղան նոյնը շարունակողներ, որոնք դժբախտաբար չեն արձանագրած իր մահը, որուն մանրամասնութիւնները բարեբախտաբար ասորի Ապուլֆարաճ ժամանակագիրը աւանդած է։ 1277-ին Թիւրքմէն եւ Եգիպտացի միացեալ զօրքեր Մարաշու վրայէն յարձակեցան Կիլիկիա, որուն Լեւոն Գ. Թագաւորը, իսկոյն ոտքի դրաւ պաշտպանութեան բանակ մը, եւ առաջնորդութիւնը յանձնեց Սմբատի, իր հօրեղորօր։ Հայ բանակը նոյն տարւոյ Մեծ Պահլէի երրորդ շարթու ուրբաթ օրը,

(2) Տարակոյս ծագած է թէ ինչ լեզուով գրած է Սմբատ, իր Տարեգիրքը, Շահնագարեան՝ իր փարիզեան տպագրութեան մէջ, 1208 թուականին, որ Սմբատի ծննդեան իբր թուական նշանակուած է, «Թարգմանող տառիս եւ պատմաբանս» գրուած ըլլալէն՝ կը համարէ՝ հիմնուած նաեւ հայ իշխաններու օտարաօրութեան վրայ, որ Սմբ. Սպարապետ իր կիլիկեան Տարեգիրքը շարագրած ըլլայ՝ լատիներէն կամ ֆրանսերէն և յետոյ հայերէնի թարգմանած։ Կարծիքը հաւանական չի թուիր, վասնզի ժգ դարու նեղիակի մը զընն տակ «Թարգմանող» կը նշանակէր նաեւ ճառող և պատմող։

ճակատ ճակատի եկաւ թշնամիին հետ, եւ դէնքերու այդ ուժգին բախումին եւ խռոնուողին մէջ ինկաւ Սրմբատ սպարապետ, գրեթէ 70-ամեայ հասակին. իրեն հետ ինկան 13 Հայ պարոններ եւ 300 զինուորներ. թըշնամին ալ իր շատ ծանր կորուստները կշռելով, սարսափահար հրաժարեցաւ յառաջանալէ, եւ ետ քաշուեցաւ ժամանակ մը:

Այսպէս շուրջ 50 տարիներ օրինակելի արիութեամբ եւ միշտ քաջութեամբ հայրենիքին ծառայելէ յետոյ, ինկաւ փառքի դաշտին վրայ Սպարապետ, Պատմագիր Կիլիկիոյ, Սմբատ, որ հօրմէն ժառանգած էր Պապիրոնի երեւելի դղեակը, շինել տուած էր Սմբատայ Կլան, դէնքի զօրութեամբ ստացած էր նաեւ Մանիօն, Ասկուրաս, Ֆարխնիք, Պալապօլ, Սիկ, Մուրադիմ բերդերը եւ դղեակները, զորս իրմէ ժառանգեցին Թէֆանոյ կնոջմէն ունեցած Հեթում, Օշին (Լեւոն) եւ Կոստանդին որդիները: Կը կարծուի որ փոքր ժառանգութիւն մըն ալ թողած ըլլայ Վասիլ Թաթար որդւոյն, զոր ունեցած էր 1248-ին Թաթարներու արքունիքը դեսպանութեան չըրջանին, Մանգու խանէն նուէր ստացած կնոջմէն:

* * *

Սմբատի գործը հիներուն ծանօթ էր, բայց կը կարծէին որ անոր սակաւ օրինակները անգտանելիօրէն կորսուած ըլլային:

Brosset դադղիացին, անկէ երկու օրինակ գտնելու բարեբախտութիւնը ունեցաւ, էջմիածնի Մատենադարանին մէջ (Brosset, Voyage dans la Transcaucasie, 3 Rapp. p. 42): Այս գիւտը հայագէտներու ուշադրութիւնը գրաւեց. օրինակներ հանուեցան(3), եւ Ոսկան Գէ-

(3) Հանուած օրինակներէն երկու հատ ալ Ս. Ղազարու Մատենադարանին մէջ կը գտնուին: Մին՝ նուիրուած 1845ին, ժամանակին երեւելի հայագէտ Eugène Boré ի կողմէն. ընդօրինակութիւն՝ Գրիգոր Դպիր Տէր-Գրիգորեանի, 1840 ի Մարտ ամսոյն:

որդեան Յովհաննէսեանց, Մոսկուայի մէջ լոյս ընծայեց Սմբատի գործին առաջին տպագրութիւնը 1856-ին :

Նոյն շրջանին, գրեթէ միաժամանակ Փարիզի մէջ, Շահնազարեան «Շար Հայ Պատմագրաց»ի շարքին, էջ-միածնի երկու ձեռագիրներէն մէկէն 1840-ին հանած օրինակին վրայէն կը պատրաստէր Սմբատի Տարեգրքի հրատարակութիւն մը, զոր 1852-ին Պոլիս գտնուած ժամանակը, Գալուստ Տէր-Պօղոսեանի ուրիշ մէկ օրինակին հետ ալ բաղդատած էր, երբ ձեռքը հասաւ Մոսկուայի տպագրութիւնը : Բայց ինքը « ոչ կամեցայ խոտորիլ յիմէ առաջագրութենէ, կ'ըսէ, յոր մղեցին զիս եւս քան զեւս տարբերութիւնքն որք երեւեցան ի համեմատութենէ օրինակաց իմոց ընդ տպելոյն » : Եւ այսպէս իր աշխատասիրած օրինակը վերջնոյն հետ ալ համեմատելով հրատարակեց Փարիզ 1859-ին (Imp. E. Thunot et C.), առանց երեւելի տարբերութիւն մը բերելու Ոսկանի օրինակին վրայ(4) :

1876 Հոկտ. 8-ին Պոլսոյ մէջ, Սերովբէ Մարգար Ալիշան, հանդիպեցաւ բախտով, Յովհաննէս Ներսիսեանի մը քով, Սմբատի Տարեգրքին մէկ օրինակին, նախորդներէն շատ աւելի հնութիւն եւ հարադատութիւն ցուցնող, գնեց զայն եւ նուիրեց Հ. Ալիշանին, իր երէց եղբօր :

Սմբատի Տարեգրքին այս նորագիւտ օրինակը որ կը գտնուի Ս. Ղազար, ձեռագրաց ցուցակին մէջ արձանագրուած է հետեւեալ վերպով, հաւանօրէն Հ. Ալի-

(4) Brosset ի գիւտէն շատ առաջ, Չամչեան, 1780 ի տոնները, ծանօթ է կրիկեցոց պատմիչի մը, որմէ օգտուած է իր Հայոց պատմութեան Գ հատորին խմբագրութեան համար, ուր կը կոչէ զայն « ականատես պատմիչ կրիկեցոց » որ թուի լինել Սմբատ կրիկեցի » (Չամչ. Գ, 335) : Սակայն Սմբատ սպարապետի հաւանական օրինակներու գիւտով՝ տեսնուեցաւ որ Չամչեանի տեսածը շատ աւելի ընդարձակ ժամանակագրութիւն մը եղած ըլլալու էր, հաւանօրէն Սմբատի հետեւողութեամբ եղած խմբագրութիւններ, զանազան դարերու և հեղինակներու, ժգ.էն մինչև ժէ. դար :

չանէն, « Տարեգիրք Մատթ. Ուսհայեցոյ եւ Կիլիկիե-
ցոց, ըստ Մմբատայ. ընտիր դրութիւն յեւ ժԳ դարու,
պակաս ի սկզբան եւ ի վերջոյ: Ընծայեաց Սերովբէ Ա-
լիշան յամի 1876, գնեալ ի Յովհ. Ներսիսեան: Գրիչն
Վասիլ Կոչի»: Թիւ ձեռագրին 1308:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Ներկայ վիճակին մէջ կը
բաղկանայ 17 քերթերէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը
պարունակէ 12 քուղթ: (Կը պակսին Ա. քերթ, Բ. քեր-
թէն 1 քուղթ, Ե. քերթէն 2 քուղթ, ԺԵ. քերթէն 10
քուղթ, ԺԶ. քերթէն 1 քուղթ): Ընդամէնը 179 թուղթ
երկէջեան: Մեծութիւնն է 17×12-ով: Գրութիւնն միա-
սիւն 8,5×12,5-ով, ամէն էջ 20 տող: Նիւթն է թուղթ
հաստ, դեղնագոյն բամպակեայ ողորկուած: Կազմը նոր
լաթակազմ. մազաղաթեայ պահպանակներ չկան, այլ
միայն ներքին սկզբնաւորութեան կողին կապուած են
մազաղաթէ երկու թուղթեր, եւ հաստ մըն ալ վերջաւո-
րութեան, որոնց գրչութիւնը միջին մետրոպեան եր-
կաթադիր է, եւ պարունակութիւնը Ղուկ. Ը, 43-51.
40-53. եւ Յով. Ի, 6-13: Հանգամանքը քու վիճակի մէջ
է. Գրչութիւնը բոլորդիր, յստակ եւ անվթար մնացած.
լուսանցքներու վրայ, ինչ ինչ տեղեր, համբակի ձեռ-
քեր, զեղազարդել ուղեւով աղտոտած են: Զարդագիր-
ները աննշան բաներ են, թուականներու յաջորդութիւն-
ները գրեթէ միշտ կարմիր գլխագիրով են: Խորագիր
ունի երեք տեղ միայն, Դ., ԺԱ., ԺԶ. թուղթերու մէջ
նոր գլուխներու սկզբնատառերը կարմրագիր են: Ման-
րանկարներ չկան, միայն մէկ քանի աննշան լուսանցա-
զարդեր: Գրչութեան ժամանակն է հաւանօրէն 1280-էն
վերջ, 1315-էն առաջ: Գրիչն է Վասիլ (Իրականը), կայ
նաեւ Սիմոն վարդապետ Ապարանցի, որ աւելի ստացող
մըն է: Տեղը յայտնի չէ: Յիշատակարաններ կան քղ.
26բ, 38բ, 46բ, 56բ, 65բ, եւ վերջաբանին յաւելուած
թուղթի մը վրայ Գրիգոր ԺԲ. կաթողիկոսինը, որուն
պատկանած է ձեռագիրը ներկայ վիճակին մէջ: Զեռա-

գրիս ստացողներն են՝ յաջորդաբար, Սիմոն Ապարանցին, Գրիգոր Հիպացին, Գրիգոր ԺԲ. Կաթողիկոս, Յովհաննէս Ներսիսեան, որմէ 1876-ին դնած է Սերովբէ Ալիշան եւ նուիրուած Ս. Ղազարու:

Ամփոփելով՝ ինչպէս տեսանք, Սմբատի գործէն երկու օրինակ գտնուեցաւ Էջմիածին, անոնց վրայէն Հանուեցան չորս օրինակներ, նուազագոյնը, Ոսկանին, Շահնազարեանին, երկու հատ ալ Գրիգոր Ղալիր Տէր-Գրիգորեանին, որ կը գտնուի Ս. Ղազարու Մատենադարանին մէջ(5):

Ոսկան իր օրինակը հրատարակեց Մոսկուա, որուն մէջ կը խոստովանի՝ Թէ ան կը ներկայացնէ Էջմիածնի օրինակներէն մէկը միայն, առանց համեմատական ուրիշ օրինակներու:

Շահնազարեանց մինչդեռ, իր փարիզեան հրատարակութեան մայր օրինակը ուրիշ «եւս ուղղագոյն գրչութեամբ քան զառաջինն» օրինակներու (որովհետեւ այդ առաջինը լեցուն էր ԺԷ. դարու ուսմանքէնով) համեմատութեամբ ճշտացուցած՝ մինչ կը պատրաստուէր հրատարակելու Փարիզ, ձեռքը հասաւ Ոսկանի հրատարակութիւնը, որ իրենինը կանխած էր, հետեւաբար այս վերջինին հետ ալ համեմատելէ յետոյ հրատարակեց ինքն ալ:

Արդ, ձեռքերնուս մէջ եղած այս երկու հրատարակութիւններու համեմատութենէն կը հետեւի, որ անոնց մայր օրինակները իրարու հետ չատ նման են, ուստի ժամանակով ալ կը պատկանին միեւնոյն դարուն: Նոյնպէս Շահնազարեանի երկրորդ եւ երրորդ համեմատա-

(5) - 1) «Սմբ. Սպարապետի պատմագիրք, օրինակիւ ի Ս. Էջմիածին, գրչութեամբ Գրիգոր Դպրի Տէր-Գրիգորեանի 1840 ի մարտի»: Թիւ ձեռագրին, 1261:

2) «Սմբատ Սպարապետ, ապա օրինակեալ ի Սուրբ. Էջմիածին, գրչութեամբ Գրիգորի Դպրի Տէր-Գրիգորեանի 1840 ամի, յամսեանն մարտի»: Թիւ ձեռագրին, 1149: (Այս է Eugène Boré ի նուիրածը. 1845 թն):

կան օրինակները, որոնք չնչին տարբերակներով կը հետեւին վերի մայր համարուածներուն :

Եղրակացութիւն՝ ամէնքն ալ շատ հետու կը մնան Սմբատի ապրած, կամ անոր անմիջական յաջորդող դարերու գործ ըլլալէ. ակնյայտնի բան է այս. երբ զանոնք համեմատենք ներկայ հրատարակութեան օրինակին հետ, ասոր մէջ՝ լեզուական եւ պատմական տուեալները այնքան մաքուր եւ հարազատ են, որ խորհիլ կու տան թէ Սմբատի Տարեգրքին ցարդ ծանօթ օրինակներէն, ասիկա միայն իրական մերձաւորութիւն ունի Սմբատի հարազատ իմբադրութեան հետ, եւ վստահօրէն կարելի է համարել «յեւս ԺԳ դարու»(6) Հ. Ալիշանի հետ :

Հետեւաբար, զայն հրատարակութեան յանձնած ժամանակ, գլխաւոր նպատակնիս է, ծանօթացնել ուսումնասէրներու, Սմբատի գործին այս ընտիր եւ հնագոյն օրինակը, ասով՝ առիթ տալ որ Հայ Կիլիկիան մեր թագաւորութեան ոչ նուազ պատահեղ պատմութիւնը նորանոր քննական լուսաբոլորութիւններով ճշխանայ :

* * *

Սմբատի Տարեգրքին այս մաքուր եւ հին օրինակը տպագրութեան յանձնելու ժամանակ, ընազիրը աւելի եւս դիւրընթեռնի եւ շատերուն մատչելի դարձնելու համար, հարկ համարեցանք հետեւեալ կարեւոր պարզումները եւ վերածումները կատարել .

ա) Բնագրին մէջ օ դիրը գոյութիւն չունէր, այլ ըստ հին ձեւին՝ աւ կը գրուէր միշտ . մեր հրատարակութեան մէջ այն բոլոր աւերը որ օ պիտի կարդացուէին՝ օ տպեցինք :

(6) Սմբատ իր Տարեգրքը գրած է ԺԳ դարու տիրող լեզուով. այդ լեզուն ոճեր գեո՝ գրաբարի մաքուր ձեեր եւ քերականական հաւատարմութիւններ, ինչ որ կը գտնենք ներկայ հրատարակութեան օրինակին մէջ, ծայրէ ծայր. Մինչ միւսները՝ ամէնքն ալ ԺԶ եւ ԺԷ դարերու անկեալ ձեերով եւ ռամկօրէնով լեզուն են :

բ) Գլխակարգութիւնները, բնագրին մէջ, կը սկսին միշտ « Ի թուին Հայոց » բանաձեւով, եւ տարեթիւերն ալ հայատառ, Հայոց թուականէն կը մեկնին: Մենք այս վերջիները փակագծի մէջ արաբական թուանշաններով թարգմանեցինք, եւ դիմացն ալ հաւասարութեան նշանով՝ =, Քրիստոսի թուականը ճշտեցինք:

գ) Թուականներուն նման, մնացեալ թուական ածականներն ալ միշտ հայատառ են բնագրին մէջ: Անոնցմէ խրթին ու դժուարինները արաբական թուանշաններով բացատրեցինք փակագծի մէջ:

դ) Տարեգրքի բնագրին ձեռագիրը էջաւորուած է Հ. Ալիշանի կողմէ, ներկայ պակասաւոր վիճակին մէջ, թղ. 1էն մինչեւ 179բ: Մեր հրատարակութեան ընթացքին, փակագծի մէջ նշանակեցինք թուղթերու յաջորդական թիւերը, ուր որ ինկաւ բնագրին մէջ. Թղ. 1ա, 1բ, 2ա, 2բ, եւն.:

ե) Ձեռագրէն ինկած թուղթերու պարունակութիւնը, կամ թուղթերուն մէջ գրչէն բաց թողուած բառերը լըրացուցինք Սմբատի գլխաւոր միւս աղբիւրներէն. այսպէս Մատթ. Ուռհայեցիէն, կամ Սմբատի փարիզեան տպագրութեան օրինակէն:

զ) Տարեգրքի ներկայ օրինակը արտագրող գրիչներու եւ զայն զանազան ժամանակներու մէջ ստացողներու յիշատակարանները պահեցինք ուր որ էին, ինչպէս որ էին, որպէսզի ուսումնասէրները կարենան ամբողջական չրջանակին մէջ տեսնել իւրաքանչիւր յիշատակարան:

* * *

Հուսկ, ստորագրելէ առաջ մեր այս ամփոփ տեղեկատուութիւնը Սմբատի եւ իր գործի մասին, ի սրտէ շնորհակալութիւն կը յայտնենք մեր հոգեկից Պ. Հ. Ներսէս Տէր Ներսէսեանի, որ սիրայօժար նուիրումով աջակցեցաւ ներկայ հրատարակութեան:

Հ. ՍԵՐՈԲԵ Վ. ԱԳԸԼԵԱՆ

ՏԱՐԵԳՐԻՒ ԵԱՆՕԹ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ
ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՄԸ

ՏԱՐԵԳՐԻՒ
ՍՄԲԱՏԱՑ

- | | | |
|----------|-------------|--|
| Էջմիածնի | {
Ա
Բ | Տպ. Մոսկուա 1856. Ոսկան. |
| | | Տպ. Փարիզ 1859, Հանազարեան,
որուն վրայէն ֆրանսերէն թարգմ.
V. Langlois, Chronique de
Sempad, (Extrait) St. Petersb.
1862. |
| | | 1) Զեռազիր, օրինակութիւն Գրիգոր
զպիր Տէր-Գրիգորեանի. Ս. Ղա-
զար թիւ 1261. |
| | | 2) Զեռազիր, ընդօրինակութիւն Գրի-
զոր զպիր Տէր-Գրիգորեանի. Ս.
Ղազար թիւ 1149. Նուէր Eu-
gène Boré-ի. |
- Կ. Պոլսոյ. — Գալուստ Տէր-Պօղոսեանի, որ ծառայից
 էր համեմատական օրինակ Հանազա-
 րեանի Փարիզի ապագրութեան.
- Ս. Ղազարոս. — որ Պոլսէն բերուած է, Սերովբէ
 Ալիշանի նուէր, ներկայ հրատարա-
 կութեան մայր օրինակ. թիւ 1808.

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԾԱԾ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- Ո. - Մատթէոս Ուռայեցի, Ժամանակագրութիւն, տպ. 1898, վազարչապատ,
ՍԱ. - Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն, տպ. 1893, վազարչապատ,
ԿԻՐ. - Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, տպ. 1909, Թիֆլիս.
ՍԺԲ. - Տարեգիրք ՍԺԲ. Գունդաստապի, տպ. 1859, Փարիզ:
ՍԺԲ. - Տարեգիրք ՍԺԲ. Գունդաստապի, տպ. 1856 Մոսկովա:

Ինճիհեան, Հնախօսութիւնք, հտ. Ա.-Գ, տպ. 1885, վհեհտիկ:
Զամբեան, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Ա.-Գ, տպ. 1786, վհեհտիկ:
Ալիշան, Սխուան, տպ. 1885, վհեհտիկ:
Ալիշան, Անիդք Անտիոքայ, տպ. 1876, վհեհտիկ:

Victor Langlois, Chronique de Sempad (extrait), éd. 1862, St. Petersb.

E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie Arm. technique et historique, éd. 1859, Paris.

E. Dulaurier, Etudes sur l'Organisation politique, religieuse et administrative du Royaume de la Petite Arm. à l'époque des Croisades, éd. 1862 Paris.

Chronique de Matth. d' Edesse (962-1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre, éd. 1858, Paris.

Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux, éd. 1879, Paris, t I, Guillaume de Tyr et son continuateur, etc.

Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Orientaux, éd. 1872, Paris, t I-III.

Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arm. éd. 1869, Paris.

Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Grecs, éd. 1875, Paris. t I-II.

René Grousset, Histoire des Croisades, I-III, éd. 1948, Paris.

ՍՄԲԱՏԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Ի(*) Ժամանակս թագաւորութեան Յունաց Ռոմանոսի՝ որդւոյ Կոստանդեայ, եւ ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Անանիայի, եւ յիշխանութեանն Պարսից Մահմուտ սուլտանին, եւ ի թուականին Հայոց 400 թագաւորէ Գագիկ Բագրատունի տանն Հայոց: Որ էր որդի Աշոտոյ, եւ Աշոտ՝ որդի Աբասայ, եւ Աբաս՝ որդի Սմբատայ: Էր թագաւորս այս քաջ, բարետեսիլ եւ ահարկու, ողորմած եւ քաղցր ի վերայ ամենեցուն, զարդարեալ ամենայն բարեձեւութեամբ՝ հանգոյն նախնի թագաւորաց սրբոց, եւ յաղթող ի պատերազմունս թըշնամեացն Քրիստոսի: Որ եւ օգնականութեամբն Աստուծոյ զօրացեալ խաղաղեցոյց զաշխարհն ըստ իւրաքանչիւր կերպի, գեկեղեցականս եւ զիշխանս, զուամիկս եւ որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին. պայծառացան եւ եկեղեցիքն խաւարեալ եւ վործանեալ յազգացն Մահմե-

(*) Սմբատայ Տարեգիրքը՝ որ կը գտնուի Ս. Ղազարու Մատենադարանին մէջ, թիւ 1308ի տակ, որուն հրատարակութիւնն է ներկայ գործը, ունէր ինկած առաջին թերթը քարոզչական եւ ուրիշ զանազան թուղթեր: Լաւագոյն նկատեցինք պահանները լրացընել Սմբատի փարիզեան տպագրութենէն արտատպելով. խորհելով՝ որ ներկայ հրատարակութիւնը ձեռք առնող ուսումնասէրը պիտի ախորժէր աչքի առջեւ ունենալ Հայ Կիլիկիոյ լաւագոյն ժամանակագրին՝ Սմբատ Գունդատապլի ամբողջական գործը:

տի եւ ամենեքեան առհասարակ գոհանային զՏեառնէ Աստուծոյ :

Իսկ ի Թուականութեանն Հայոց 410 հարկաւորեալ հայրապետն սուրբ եւ ամենայն իշխանք Գազկայ, եւ առաքեալ դեսպան առ կաթողիկոսն Աղվանից Տէր Յովհաննէս եւ առ Թազաւորն նոցա Փիլիպպէ, կոչեցին դալ ի յօժումն Թազաւորին Գազկայ : Որոց եկեալ քառասուն եպիսկոպոսօք եւ բազում իշխանօք, եւ միաբանեալ օծեցին զԳազիկ Թազաւոր Հայոց : Զի թէպէտ ունէր իշխանութիւնն . այլ ոչ էր ընկալեալ զԹազ Թազաւորութեանն ի գլուխ իւր : Եւ եղեւ ուրախութիւն եւ հանդէս մեծ յաւուրն յայնմիկ ի քաղաքն Անի : Եւ կատարեալ զաւուրս ուրախութեանն դարձուցանէին զկաթողիկոսն եւ զԹազաւորն մեծամեծօքն յաշխարհն իւրեանց մեծաւ պատուով :

Իսկ զկնի երկուց ամաց մեռաւ Թազաւորն Յունաց Ռոմանոսն . եւ Թողոյր որդիս երկու՝ զՎասիլ եւ զԿոստանդին : Եւ զկնի նորա Թազաւորեաց Նիկեֆօս . եւ զորդիսն նորա պատուէր առ իւր զգուշութեամբ եւ պատուով : Էր սա այր սուրբ եւ առաքինի եւ գեղատեսիլ, եւ ի պատերազմունս քաջ եւ յաղթող, եւ ողորմած յոյժ : Սորա ժողով արարեալ եկն յաշխարհն Կիլիկեցւոց ի վերայ զօրացն Տաճկաց . եւ էառ զմայրաքաղաքն Տարսոն, զԱտանա եւ զՄսիս եւ զԱնաւարդայ : եւ կոտորեալ զգօրսն մինչեւ ի գուռն մեծին Անտիօքոս . եւ դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ ի Կոստանդնուպօլիս :

Իսկ ի Թուին 413 ժողովեցան զօրքն Հայոց ի դաւառն Տարօն . եւ հարեալ կոտորեցին զգօրսն Տաճկաց, եւ ըմբռնեցին զբազումս իշխանս . եւ յայնմհետէ ազատեցաւ դաւառն այն յիշխանութենէ աղտեղի ազգին Մահմետի : Եւ զայսու ժամանակաւ գնաց վարդապետն Հայոց Ղեւոնդ ի Կոստանդնուպօլիս . եւ խօսեալ ընդ վարդապետն Յունաց, անպարտելի երեւեալ ի մէջ նոցա . եւ ընկալեալ պարգեւս Թազաւորէն դարձաւ յաշ-

խարհն Հայոց: Սա թարգմանեաց զպատմութիւն մատին սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, որ բերաւ ի Հայս:

Յայնմ ժամանակի մատեան առ թագաւորն Նիկէֆօռ արտեղի կրտերն, եւ Հարախօս եղեն առ նա վասն Հայոց, եթէ Հայք ոչ ունին ուղղափառ հաւատս, եւ ոչ կատարեն զօր ծննդեանն Քրիստոսի եւ ոչ զտօնախմբութիւն սրբոց: Եւ թագաւորն թէպէտ յոյժ սիրէր զԳաղիկ. այլ պատրեալ ի Հարասէր եւ յանմարդի դատուցն՝ ցասնոյր. եւ զօրու ծանու յարուցեալ զնայր յաշխարհն Հայոց ջնջել առհասարակ զՀայաստան ազգս: Զոր լուեալ Գաղիայ (Աշոտոյ) հիացեալ զարմանայր յոյժ եթէ զհարդ այսպիսի քրիստոնեայ արքայ զայ խրոխտալով եւ բարկութեամբ ի վերայ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի: Ապա հրամայէր եւ ժողովել զգօրան Հայոց ի պատրաստութիւն պատերազմի: Իսկ թագաւորն Նիկէֆօռ զօրօք ելանէր յարեւելս. եւ մինչ հասանէր ի քաղաքն Բիւթանացւոց Նիկիա՝ հայրապետ քաղաքին հարցանէր զպատճառ զնալոյն. եւ արքայն պատմէր զպատճառսն կարգաւ. եւ սուրբ հայրապետն ծանուցանէր թագաւորին զուղղափառ հաւատս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, զոր ունին անթերի առ սուրբ Երրորդութիւնն եւ մի Աստուածութիւնն եւ առ Քրիստոսի մարդեղութիւնն: Զոր ծանուցեալ թագաւորին ճշմարտութեամբ, եւ տեղեկացեալ ի սուրբ հայրապետէն յազգս քաջութեան Գաղիայ (Աշոտոյ) եւ զօրացն Հայոց. եւ որպէս ի քնոյ զարթուցեալ ի զուր ցամառնէն՝ գոհանայր զՏեառնէ որ խափանեաց զանիրաւ պատերազմն: Եւ հրամայէր հայրապետին գրել առ Գաղիկ (Աշոտ) զպատճառս զալստեանն, եւ առնել ասէր եւ միաբանութիւն ի մէջ երկուց թագաւորաց, զոր եւ արարն իսկ. եւ դարձեալ իւրաքանչիւր ի տեղի իւր:

Իսկ ի թուականին Հայոց 418 խորհեցաւ կինն Նիկէֆօռայ խորհուրդ չար. եւ զայր ոմն մահապարտ, որ յաքսորս էր ի կղզւոջ միում, Յովհաննէս անուն Զը-

մըչկիկ, դադտ առաքեալ հանէր՝ որպէս թէ հրամանաւ թագաւորին. եւ երբ ի Կոստանդնուպօլիս առանց դիտելոյ թագաւորին. եւ ի ծածուկ առնէր ընդ նմա խորհուրդ սպանանելոյ զթագաւորն. եւ խոստացաւ լինել նմա կին եւ նստուցանել զնա յաթոռ թագաւորութեան: Զոր յանձն առեալ Զմչկիկն հաւանեցաւ առնել զկամս անօրէն թագուհւոյն: Եւ զայս առնէր վինն չարարուեստ յաղագս վաւաշտ իւրոյ ցանկութեան. քանզի թագաւորն ողջախոհ էր եւ պարկեշտ ի մարմնական ցանկութիւնս, եւ ոչ կատարէր զանսահման յուզումն. իւրոյ չար ցանկութեանն անխափան: Իսկ թագաւորն ունէր սովորութիւն զի ի խաղաղական ժամու հանգստեան երեկոյին մտանէր ի սենեակն օթանոցի իւրոյ առանձինն, եւ ընթեռնոյր գրիրս Աստուածաշունչս. եւ ապա յարուցեալ առնէր զսովորական աղօթս իւր, եւ տարածեալ յանկողնի ննջէր: Իսկ կինն յաղտեղի յերեկոյին մինչ ընթեռնոյր թագաւորն զգիրսն՝ եկեալ նստէր մերձ, եւ չաղապատէր զթագաւորաւն. եւ առեալ զսուսեր թագաւորին վապէր փոկօքն պնդագոյն անելանելի. եւ ելանէր արտաքս առ խորհրդակիցն իւր: Եւ եկեալ Զմչկիկ ծածկարար՝ վաղեաց ի ներքս ի սենեակն, ուր էր թագաւորն. զոր տեսեալ թագաւորին զարմացաւ եւ ասէ «չո՛ւն կատաղի՝ զի՞նչ յուզես աստ». եւ առեալ ի ձեռն զսուսերն ոչ կարաց հանել: Յայնժամ Զմչկիկն զազանաբար յարձակեալ խողխողեաց սրով զմարմին սուրբ թագաւորին որ ունէր այծազգեստ ի վերայ մարնոյն՝ ներքեւ թագաւորական ծիրանեացն. եւ այնպէս աւանդեաց զհոգին թաթաւեալ յարեան: Զոր տարեալ թաղեցին արժանաւորապէս պատուով եւ մեծաւ ողբովք ի սուրբ տեղւոյն:

Եւ նստաւ թագաւոր անարժան Զմչկիկ. եւ հնազանդեցոյց զամենայն աշխարհն Յունաց: Իսկ զերդիս Ռոմանոսին փախոյց յանօրէն թագուհւոյն ի Վասակաւան, ի Հանձիթ գաւառին զի մի՛ մահացու դեղօք սպան-

ցէ զնոսա : Բայց վասն անիրաւ մահուան Նիկեֆորայ ի մեծ տրտմութեան էր թազաւորն Զմէլիկ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց :

Իսկ յորժամ եղեւ թուականն Հայոց 420, մեռանէր արքայն Հայոց Գագիկ խաղաղական մահուամբ : Եւ եղեւ հակառակութիւն ի մէջ որդւոց իւրոց Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ . քանզի Յովհաննէս աւագ էր եւ էր այր ի մաստուն . այլ տարտամ եւ հեղգ դոլով եւ թուլամորթ եւ անկիրթ ի պատերազմունս . իսկ Աշոտ այր քաջ էր, անպարտելի եւ յաղթող ի պատերազմունս : Բայց բռնակալեաց Յովհաննէս զաթոռ թագաւորութեանն . իսկ Աշոտ չրջէր զօրօք, եւ աւար հարկանէր զբազում տեղիս, եւ նեղէր զքաղաքն Անի : Եւ զնացեալ առ Սենեքերիմ՝ արքայն Վասպուրականի, որ էր երկրորդ Ապուսահլին՝ որդւոյ Գագիկայ, Արծրունի աղագաւ . եւ առեալ զօրս ի նմանէ անցանէր առ (ի) լեառն Վարազ . եւ մտեալ ի վանս սրբոյ Նշանին երկրպագէր սուրբ խաչին եւ պատկերի սուրբ Աստուածածնին : Եւ տայր պարգեւս բազումս յոսկւոյն Արարացւոց . եւ արար զայն պահարան սրբոցն, զոր պարգեւեալ էր նմա արքայն Բաբելացւոց . եւ զայր, հասանէր զօրօքն բազմօք ի քաղաքն Անի : Զոր լուեալ Յովհաննէս հանէր զզօրսն իւր ի պատերազմ ընդդէմ նորա . եւ ինքն նստէր ի գահոյսն, որպէս եւ էր անհմուտ ի պատերազմի . եւ դըրդեալ քաղաքն ելանէին ի դէմ Աշոտոյ ի պատերազմ :

Իսկ ոմն իշխան ի թագաւորէն Վրաց եկեալ դեսպան առ Յովհաննէս . եւ յաւուր յայնմիկ անդ էր . եւ խոստանայր թագաւորին եւ ասէր «Թագաւոր՝ հրամայեալ՝ զի ցուցցեն ինձ Աշոտ . եւ ես առեալ ձեռամբ ածից զնա առաջի քո» : Եւ զայս ասէր (այրն) յաղաքս քաջութեան անձին իւրոյ զի էր այր պատերազմող : Եւ ասէր թագաւորն «մի՛ արհամարհեր զկորիւնն առիւծու մինչեւ տեսցես» : Եւ յորժամ ելին ճակատ՝ իշխանն Վրաց ձայն բարձեալ խնդրէր զԱշոտ . եւ լուեալ Աշոտոյ եւ զայրացեալ՝ ընթացան առ իրեարս . եւ հարկանէր Աշոտ

դնա սուսերաւն ի վերայ սաղաւարտին, եւ հերձեալ ընդ մէջ՝ յերկիր ընկենոյր. եւ եղեւ սաստիկ պատերազմ: Եւ պարտեալ զօրք Թազաւորին եղեն փախստական. եւ Աշոտ դէնի նեղէր. եւ ոչ ետ նոցա անկանիլ ի քաղաքն. այլ ելից զամենեւին ի գետն:

Ապա խորհեցան Պահլաւունիքն եւ Բազրատունիքն առնել խաղաղութիւն ի մէջ երկուց եղբարցն: Յայնժամ սուրբ հայրապետն Անանիա եւ իշխանք քաղաքին ելին առ Աշոտ. արարին խաղաղութիւն այսպէս՝ զի լիցի Աշոտ Թազաւոր Դրուց աշխարհին. եւ Յովհաննէս նստցի յԱնի. եւ եթէ յառաջագոյն մահ հասցէ Յովհաննիսի՝ Աշոտ լիցի Թազաւոր ամենայն Հայոց: Եւ հաւանեալ Աշոտ՝ յայնժամ նստաւ Աբաս ի Կարս Թազաւորական իշխանութեամբ հրամանաւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ. եւ Գեորգի՝ յաշխարհն Աղվանից զի էին յազգէ Թազաւորաց. եւ կային ի հնազանդութեան երկուց Թազաւորացն Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ: Եւ Աշոտ ոչ ժամանեաց մտանել յԱնի զամենայն աւուրս կենաց իւրոց:

Իսկ իշխան ոմն Ապիրատ անուն՝ որդի Հասանայ, վասն մտերմութեանն զոր ունէր առ Աշոտ՝ երկեաւ գրնալ առ Յովհաննէս. փախեալ, գնաց առ Ապուսահլ՝ Պարսից զօրավարն երկոտասան հազար հեծելով: Եւ նա զառաջինն պատուով ընկալաւ զնա. ապա ի սաղրելոյ իւրոց իշխանացն եւ յերկիւղէ քաջութեան կասկածեալ կորուսանէ զԱպիրատն գաղտնի ի զօրաց իւրոց: Եւ իշխանն Սարի առեալ զկին եւ զորդիսն Ապիրատին գայր մեծ սգով յԱնի առ Յովհաննէս: Եւ Յովհաննէս յոյժ ապաշաւեաց զանիրաւ մահ նորա. եւ տայ որդւոց նորա եւ ամենայն զօրացն գաւառս եւ իշխանութիւնս:

Զայսու ժամանակաւ զօրապետն Դեմանաց բազում զօրօք հասանէր ի գաւառսն Հայոց յամուրն Բջնի: Վասակ Պահլաւունի՝ սպարապետն Հայոց, տէր Բջնոյ, որդւով իւրով Գրիգորիւ եւ այլ փառաւորագոյն աղաւթն բաղմեալ կայր ի գահոյս. եւ ուրախացեալ ի գի-

նարբուս, եւ հայէր ընդ ճանապարհ լերինն. եւ ահա
 դայր ոմն թէդ: Չոր տեսեալ Վասակայ ասէ խաբարբեր
 է այրն այն: Եւ հասանէր այրն ի դուռն բերդին, եւ
 մեծաւ աղաղակաւ ասէր «գերեցաւ ամենայն գաւառս»:
 Յայնժամ յարուցեալ քաջն Վասակ յանձն առնէր զտուն
 իւր եւ զամբողջն Գրիգորի՝ որդւոյ իւրոյ. եւ հաղոր-
 դեալ ի վենարար մարմնոյ եւ արենէն Քրիստոսի, հազ-
 նէր զրահս եւ վառէր զինու ի կռիւ հանդերձ ազատօք
 որ մերձ պատահեցան. եւ ոչ ժողովեաց զգորսն իւր բո-
 վանդակ զի ունէր արս իբրեւ հինգ հազար: Այլ առեալ
 զՓիլիպպէ եւ զԳորգ Չորտոանելն եւ զքաջն Միհրան՝
 կազմեցան ի պատերազմ հարիւր զօրօք միայն. եւ ելին,
 զնացին դէմ այլազգեացն, եւ պատահեցան բազում զօ-
 րաց որք ի գեօղ մի փախուցեալ էին եւ լցեալ յեկեղե-
 ցին. եւ շուրջ առեալ կոտորէին իբրեւ զգառինս: Յայն-
 ժամ քաջն Վասակ գոչեաց զէտ առիւծ եւ յարձակեցաւ
 ի վերայ այլազգեացն. եւ կոտորեցին ի նոցանէ իբրեւ
 երեք հազար. եւ որք գերծան՝ զնացին փախստական ի
 բանակն իւրեանց. եւ շարժեալ բանակն ամենայն դայ
 ի վերայ քրիստոնէիցն: Իսկ նոցա զմահ յանձն առեալ
 անկան ի մէջ նոցա, եւ հերձեալ զբանակն յայս կոյս
 եւ յայն կոյս՝ զարմանալի կոտորածս առնէին:

Իսկ ի զօրաց այլազգեացն ելանէր այր մի ահաւոր
 եւ խափշիկ, զոր յաղաղս քաջութեանն Կօթն գայլ ան-
 ուանէին. եւ ի ձայն բարձր աղաղակէր եւ յուգէր զՎա-
 սակ. եւ խափշիկն սեւ դայր ըմբռոյն դէմ Վասակայ.
 եւ Վասակ յառաջ երեկ, թրովն եզարկ զնա ի վերայ
 զխոյն. եւ յերկուս հերձաւ եւ անկաւ յերկիր: Մոլո-
 րեցան ի միմեանց զօրքն Վասակայ, եւ ի բազմութենէ
 զօրաց այլազգեացն ոչ գտանէին զմիմեանս: Յայնմ ա-
 լուր քաջն Միհրան սպանաւ ի պատերազմին. եւ Վա-
 սակ պատառէր զգորսն բանակին, եւ ելեալ դառնայր
 յետս. եւ գատեալ ի թշնամեացն հանգիստ խնդրէր զի
 յոյժ ձանձրացեալ էր ի պատերազմէն. եւ հասեալ ի

քարանձաւ ինչ ննջէր: Իսկ այր ոմն եկեալ գտանէր զնա, եւ զիտաց թէ ի թշնամեացն է. եւ ուժով բախեալ ընկէց եւ ձգեաց զնա ի վերուստ ի վայր. եւ այնպէս կատարեցաւ քաջ զօրականն Քրիստոսի:

Իսկ ի Թուին 421 զօրավարն Յունաց Դեմեսկլոսն խաղացեալ բազում զօրօք դայր ի վերայ քաղաքին Մելտինոյ. եւ շատ նեղեալ սովով եւ ծարաւով հաւանեցոյց զնա. եւ ելեալ դայ ի վերայ քաղաքին Տիգրանակերտի որ վոչի Ամիթ. եւ զօրքն Տաճկաց ելեալ ընդդէմ նորա ի պատերազմ, եղեւ խիստ կոտորած ի դուռն քաղաքին. եւ պարտեալ զօրքն Տաճկաց դարձան ի փախուստ եւ մտին ի քաղաքն. եւ զօրքն Յունաց մեծաւ յաղթութեամբ դարձան, եւ ելին, բանակեցան առ ափ գետոյն որ կոչի Ասլ:

Յետ սակաւ աւուրց եղեւ աստուածասաստ բարկութիւն յերկնից, եւ շնչեաց հողմն սաստիկ մինչ զի մթացաւ ի մէջ աւուրն, եւ խաւարեցան աչք ի տեսանելոյ. զի զրահն եւ կարասի զօրացն ի բռնութենէ հողմոյն ի գետ անդր լցեալ լինէր: Չոր տեսեալ անօրինացն դիմեցին ի վերայ նոցա, եւ կոտորեցին անխնայ. եւ կալան զԴեմեսկլոսն եւ իշխանս քառասուն. եւ սակաւք էին որ զերծան ի քրիստոնէից:

Ապա ի միտս եկեալ իշխանք այլադգեացն վասն մեծ վնասուն որ եղաւ ի զօրս քրիստոնէից, եւ զարհուրեալ երկեան յահէն Նիկեֆօռայ արքային, զի դեռ չէր տարածեալ համբաւ սպանման նորա. եւ խորհեցան երդմամբ սիրով արձակել: Մինչդեռ յայս խորհուրդս էին՝ եհաս համբաւ սպանման Նիկեֆօռայ. եւ անհոգ եղեալ խնդացին յոյժ, եւ տարան զիշխանն կապած ի Բաղդատ առ ի խալիֆայն. եւ ամենեքեան անդ մեռան: Իսկ Դեմեսկլոսն գրեաց առ Չմչկիլին անէծս ցաւազինս այսպէս թէ «մեք զարիւն մեր հեղաք ի դուրս Տիգրանակերտի. եւ մարմինք մեր չեղեն արժանի գերեզմանի օրհնելոյ. արդ զարիւն մեր ի քենէ ուզէ Աստուած յօրն

դատաստանի թէ ոչ առցես զվրէժ արեան մեր յաղդէն Մահմետի»։ Իբրեւ լուաւ զայս Չմչիկի շարժեցաւ ի բարկութիւն, եւ ժողովեաց զամենայն զօրսն Յունաց, եւ էառ օգնականս ի Ֆռանկնոյն . եւ կազմեցաւ նախ յառաջ Հայոց տիրել . եւ երեկ, բանակեցաւ ի Կիլիկեայս . եւ ծածկեաց զօրօք զսահմանս Տարսուսի . եւ ելաւ համբաւ զալոյ նորա յաշխարհն Հայոց :

Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աշոտ Կապանին թագաւորն Փիլիպպէ, եւ թագաւորն Աղլանից Գեորգի, եւ Աբաս՝ Կարուց տէրն, եւ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի տէրն, եւ Գուրգէն՝ Անձեւացեաց տէրն, եւ ամէն տուն Հայոց, եւ զօրք արքունի զոր էառ քաջ արքայն Աշոտ եւ բանակէր ամենայն քաջօքն ի Հարք գաւառին . որոց թիւ համարացն էր հեծելոցն երեք հարիւր հազար եւ վեց հարիւր յորժամ ի դիր առին զօրագլուխքն : Եւ երեկ դեսպան թագաւորին Չմչկայ առ թագաւորն Աշոտ . եւ տեսաւ զայն մեծ պատրաստութիւն պատերազմի . եւ զնաց, պատմեաց թագաւորին : Առաքեաց դեսպան թագաւորն Աշոտ առ արքայն Չմչիկի զհետ դեսպաներոյն Յունաց, եպիսկոպոսք, վարդապետք . եւ արարին սէր ընդ երկուս թագաւորս :

Եւ ելաւ Չմչիկին Յովհաննէս ի Կիլիկիոյ, եւ եհաս ի գաւառն Տարօն շատ բաղմութեամբ . եկն եւ թագաւորն Աշոտ շատ զօրօք ընդ առաջ նորա . եւ դիպեցան իրերաց ողջունիւ եւ սիրով . եւ երեստ Աշոտ օգնութիւն նմա զօրս ութսուն հազար ձիաւորս, եւ հետեւակ քսան հազար, եւ զօրագլուխ զքաջն Գեորգի, եւ ապուրս եւ ռոճիկս բազումս . եւ դեպիսկոպոսն տէր Սարգիս եւ զվարդապետն Ղեկոնդ . եւ զիշխանն Իւանէ առաքէ ընդ նոսա . եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր :

Եւ կայսրն Չմչիկի զնաց ի կռիւ ի վերայ զօրացն Տաճկաց, եւ արեամբն նոցա ներկեաց զերկիր, եւ շատ բերդս եւ քաղաքս ի հիմանէ չրջեաց . երեք հարիւր քաղաք հնազանդեցոյց մինչ ի դուռն Բաքելոնի որ կոչի

Բաղդատ. կոտորեաց զգորսն խալիֆային, եւ խրեաց յիւրմէ հարիւր հազար ձի եւ ջորի. եւ դարձաւ ի վերայ Աթմայ: Եւ տէրն Աթմայ կինն էր, եւ քոյր Համանայ ամիրային Տաճկաց: Ելաւ կինն ի վերայ պարսպին, աղաղակէր եւ ասէր թէ «ի վերայ կնոջ դաս կուիւ ո՛վ Չմչկիկ՝ եւ չհամարի՞ս քեզ նախատինք»: Եւ թագաւորն ասաց «երդուեալ եմ քակել զպարսպ քաղաքիդ»: Եւ ասէ կինն «քակէ՛ զկանդարայն նորա ի վերայ Դդդաթ դետոյ, եւ կատարէ՛ այնով դերդումն քո»: Եւ արար այնպէս եւ գնաց: Այլ ասէին թէ յառաջ թագաւորն չաղաչարեալ էր մեղօք. քանզի Չմչկիկն այն Խոզնայ էր, ի Չմչկածակուցն. նոյնպէս եւ կինն անտի էր: Կամէր եւ զՈւռհա քակել. եւ վասն շատ վաներոյն խնայեաց եւ եթող, եւ գնաց զներքին կողմամբ երկրին յերուսաղէմ. եւ ազատեաց զամենայն քրիստոնեայսն ի ծառայութենէ անօրինաց: Եւ դարձեալ դայ ի Կիլիկիա, եւ առաքէ զիշխանն Հայոց եւ զգորսն եւ զեպիսկոպոսս բազում զօրօք եւ պարգեւօք առ թագաւորն Աշոտ, եւ պարգեւս թագաւորին շատ գանձ ոսկի, արծաթ, եւ գիր այսպէս.

«Աշոտոյ՝ արքայի Հայոց մեծաց, հոգեւոր որդւոյ իմոյ ի Տէր խնդալ: Ծանիցէ իմաստութիւնդ քո թէ ո՛րչափ եղեւ ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ մեր, եւ ետ մեզ յաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց մերոց. զի ոչ կարացին կալ ի դիմի: Վասն որոյ մաշեցաք ի սուր սուսերի զգորսն Տաճկաց, եւ զմնացուածս արարաք հարկատու մեզ. եւ բազում աւարաւ եւ գերութեամբ նոցա դարձաք ի ներքին կողմն աշխարհին, եւ հանաք զնըխարհս սուրբ Յակոբայ ի Մծբին քաղաքէ եւ տարաք զհետ մեր: Եւ եկաք զներքին կողմամբս մեր, ջնջեցաք իսպառ զթշնամիս մեր. եւ յետ այնր դարձաք եւ ձմերեցաք ի դուրս, եւ տուաք զօրաց մերոց հոռօք. եւ ապա եկաք ի մեծն Անտաք, առաք զնս, եւ քերեցաք զամէն աւանս նորա շուրջանակի. հասաք ի Համա եւ ի Համա. եւ հարկատուք մեր հնազանդութեամբ ըն-

կալան զմեզ: Գնացաք ի յանառիկն Հալապ. եւ ելան ի պատերազմ դէմ մեր. եւ կոտորեցին զնոսա զօրքն մեր. եւ շատ քանձ ոսկի եւ արծաթ եւ աղջկունս խլեցին ի նոցանէ: Նոյնպէս արարին զԱնատոլիքն: Գնացաք ի Դմշխ, եւ կամեցաք պաշարել զնա. իսկ քաղաքապետն՝ այր խմաստուն եւ արեւոր, եւ բազում ծախօք եւ եկն յառաջ մեզ. եւ աղաչեաց լինել (Թղ. 1ա) մեզ հարկատու. առին ի մէնջ զօրավար եւ ետուն մեզ գիր ծառայութեան: Գնացաք ի Տիբերիա⁽¹⁾, ուր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս չրջէր եւ առնէր զաստուածային նշանն⁽²⁾: Եւ նոքա նոյնպէս ւատուցին մեզ գանձս բազումս, առին ի մէնջ զօրավար եւ ետուն մեզ գիր ծառայութեան: Գնացաք եւ ի Նազարէթ, ուր սուրբ կոյսն Մարիամ ընկալաւ զաւետիքն ի հրեշտակէն. Եւաք եւ ի սուրբ լեռոն Թափօրական եւ երկրպագեցաք. եւ ահա մինչդեռ անդ էաք, եկն առ մեզ յԹամիլէ եւ յԵրուսաղեմէ բազում աղաչանս, տալ մեզ հարկս եւ առնուլ ի մէնջ զօրավար: Եւ կամեցաք զսուրբ գերեզմանն Քրիստոսի ազատել ի ծառայութենէ տաճկաց, եւ կարգեցաք⁽³⁾ բազում հեծեալս եւ զօրավարս յամենայն գաւառսն որք եղեն մեզ հարկատուք: Եւ առաք զԱ.քբա եւ ըզՏոսապօլիս եւ զամենայն բերդս եւ զքաղաքս ծովեզերեայց, զՃեպելն⁽⁴⁾, զՍեհունն, զԲուրղաւ, եւ եդաք յամենեսեան մարդ եւ զօրավարս: Եւ շահեցաք⁽⁵⁾ ի Գաբաւոն զհողաթափսն Քրիստոսի,

(1) Ո. 22, կը դնէ Տիբերիական ծովն:

(2) Կ'ակնարկէ 153 ձկներու հրաշագործ որսին: Տես Աւետ. Յովհ. Իա, 11:

(3) Սմբ. տպ. «կարգեցաք» ի տեղ կը դնէ «սարկեցաք»:

(4) Ո. 25. կը դնէ Ճուէլ Jabala, Զուրգաւ Barzuya: Տես Dussaud, Topogrph. historique de la Syrie pg. 151-152:

(5) ՍՍ. 102:

և ի Բիւրի(Թդ. 1բ)տոն զպատկերն Քրիստոսի, զոր յետ ժամանակի հրեայքն խաչեցին⁽⁶⁾, և ըզհերսն Յովհաննու Մկրտչի⁽⁷⁾, և առեալ տանիմք ի պահպանութիւն քաղաքին մերոյ⁸⁾։ Արդ, լսելով զայս ամենայն, ուրախ լեր և փառաւորեա զԱստուած, որ ի ձեռն մերոյ թագաւորութեանս լայն և ընդարձակ փառաւորի անունն Քրիստոսի։ Քանզի ի մեծէն կեսարիոյ մինչեւ ի մեծն Բաբելոն հնազանդ արարաք ծովեղերօք ի ներքոյ հրամանաց մերոց. ընդ որում գոհութիւն մատուցի Քրիստոսի Աստուծոյ միշտ եւ հանապաղ ի մէջ և յամենեցունց»։ Գրեաց և ի պառօսպարթարն, և ի Տարօնոյ զօրավարն⁽⁹⁾ զի առաքեսցեն առ թագաւորն Աշոտ զխրսոյվուլն⁽¹⁰⁾ և դահեկան լռ (30.000) և ծառայս ըռ (2000), ձի ժռ (10.000) և ջորի ռ (1000) վասն սիրոյն և միաբանութեան զոր արար նմա։ Գրեաց և առ վարդապետն Պանտալեօն⁽¹¹⁾, զի ինքն և թոռնեցին և ստաթարն⁽¹²⁾,

(6) Ո. 26-27. Հրէաները խոցողեցին Քրիստոսի այս պատկերը, երբ ձեռքերնին անցաւ։ Ուռհայեցին կը յաւելու, «վաղվաղակի եւ արիւն եւ ջուր»։

(7) ՍԱ. 102, Յով. Մկրտչին մազերուն հետ «և զմարմինս. Յակոբայ Մժրնայ տանիմք»։ կը յաւելու։

(8) Պոլիս, կայսերական քաղաքը։

(9) Ո. 27, ունի այսպէս, «Պառօսպարթին Դերջանայ Լեւոնի»։ Πρωτο-σπαθαρτος, Թիկնապահ, առաջ սուսերակիր։ Ուռհայեցի մէջ Պառօսպարթին գրուած նամակին բովանդակութիւնը այլապէս է։

(10) Խրսոյվուլ, Սմբ. 36, ունի «Խոսաֆուլ» ձեւը. կը նշանակէ գանձապահ. յն. χρυσοφύλαξ, այս բառը Աճառեան մէկ անգամ գործածուած գտած է, այն ալ հոս։

(11) Ո. 28, ունի, «Վարդապետն Հայոց ի Ղեւոնդ». իսկ նամակին մէջ «Պանդալիւոն» կը գնէ։

(12) Ո. 28, փոխան «Ստաթար»ի Պառօսպարթար։ Սմբ. 37, ունի, «Սպաթար»։ Տես Չամչ. Բ, 846։

արագ արագ ի կոստանդինուպօլիս երթիցեն, բազում եպիսկոպոսք, մեծ և (թղ. 2ա) հռչակաւոր տօն կատարել Քրիստոսի պատկերին և հողաթափին, և հերոյն Յովհաննու Մկրտչին. և զի խօսեսցին ընդ վարդապետսն Յունաց⁽¹³⁾ առաջի արքային: Զոր և առաքեաց հայրապետն անդանդադ: Որ և գնացին և մեծ պատուօք և ընծայիւք դարձան ի Շիրակ: Արդ, յետ այսորիկ անկանէր ի սիրտ թագաւորին երկեղ մահուն և ահ դատաստանին Աստուծոյ, վասն անիրաւ սպանմանն Նիկիֆորայ: Եւ յետ հինգերորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ, առաքեաց և երբ ի վասկաւանէ⁽¹⁴⁾, զվասիլն և զկոստանդինն զորդիսն Ռոմանոսի, և մեծ ժողով արար և եղ զթագն ի գլուխ վասիլն, և ինքն Զմշկիկ երկիր եպագ նմա: Եւ ետ դամենայն ինչս իւր ի վասիլ թագաւորն, և ինքն գնաց ի վանս միանձանց ապաշխարութեամբ մաքրել զմեղս անձին իւրոյ⁽¹⁵⁾:

Իսկ ի թուին Հայոց ՆիԴ (424=975) ի թագաւորեին վասիլն, եղև կրտորած զօրաց Հայոց ի գաւառն Անձաւացեաց, նենգութեամբ (թղ. 2բ) Ապլլարիպին, որ էր զօրապետ Անձաւացեաց թագաւորին Դերենայ, եւ նա ընկեցեալ էր զնա ի պատուոյ ստրատելութեան և կարգեալ էր ի

(13) Ո. 28, չի յիշեր անոնց հայրապետին կողմէն առաքուած ԸԼԼԱԼԸ. այլ կը գնէ, «Իսկ յորժամ լուաւ զայս վարդապետն Հայոց Ղեւոնդ, յարուցեալ գնաց ի կոստանդինուպօլիս»:

(14) Վասկաւան, Ծոփքի Հանձիթ գաւառին մէջն է:

(15) Զմշկիկ կայսեր կեանքին վերջին այս բարեպաշտիկ գրուագը անծանօթ է Յոյն պատմագիրներուն: Կեդրենոս, էջ 535: Զոնարաս հտ. բ, 169: Ղեւոնդ սարկաւագ, էջ 109. որոնք կը յիշատակեն մահադեղով մեռած ԸԼԼԱԼԸ:

տեղի նորա զոմն Սարգիս: Ընդ որում յոյժ վերաւորեալ լինէր Ապլղարիպն, զի էր այր քաջ և պատերազմօղ, և այսր աղադաւ բանատու լինէր առ զօրս այլազգեացն և ասէր, թէ ես ոչ պատերազմիմ ընդ ձեզ, և ձեզ նշան այն որ վրանն իմ կարմիր⁽¹⁶⁾ է, և ի վերայ բլրի հարկանեմ զի տեսիք: Իսկ թագաւորն ազատօքն նստեալ կայր անհոգութեամբ և ի մեծի ուրախութիւնս: Եւ յանկարծակի եկեալ ի գիշերի զօրք այլազգեացն ի վերայ նոցա և արարին մեծ կոտորած, և ըմբռնեալ զթագաւորն տարան գերի ի Հեր⁽¹⁷⁾, և ի սահմանս Ապլղարիպին ոչ իշխեցին անցանել: Եւ յայնմ աւուր վարագ⁽¹⁸⁾ և ամենայն վաներն անէծս ցաւագին եդին ի վերա: Ապլղարիպին, և լուծեալ որոշեցին զնա ի քրիստոնէական հաւատոյ, իսկ (թղ. Յա) Ապլղարիպն եկեալ ի միտքս լայր դառնապէս և ապաշաւէր զկորուստ ծառայիցն Աստուծոյ: Եւ ապա քննէր վասն թագաւորին թէ յորում բանդի⁽¹⁹⁾ կայ, և ծանուցեալ եթէ ամիրայն Ապլհաճապ արձակեաց զնա, և յամենայն ժամ հանէ զնա ի խաղ գնդին⁽²⁰⁾, և յոյժ ուրախ եղեւ Ապլղարիպն. և առաքեաց առ թագաւորն Ապլղարիպն գաղտաբար, եթէ ահա յայս նիշ ժամու զօրօք իմովք դարանեալ կամ յայս անուն տեղւոյ. դու զգոյշ կաց յայս նիշ օր, և սրբնթաց ձի հեծիր և ել արշաւանօք և առ իս հասիր, և այլ մի ինչ հոգացես. զոր և արարն իսկ անյապաղ, և պատրաստեալ ձի

(16) Ո. 31, կը գնէ, « յորդան կարմիր »:

(17) Հեր քաղաք. Հեր գաւառի մէջ:

(18) Վարագ, և վասպուրականի ու հանունիքի բոլոր վանքերը:

(19) Ո. 32, ունի, « բերդի »:

(20) Ո. 32, փոխան « ի խաղ գնդին », կը գնէ « ի Մայտան »:

սրբնթաց և մտեալ նովաւ ի խաղ գնդին, և առեալ զգունդն տանէր հեռագոյն, և ապա թողեալ ընթանայր առ Ապլղարիպն յուսալով յօգնակա նութիւնն Աստուծոյ: Եւ զայն տեսեալ ամիրան յարձակեցաւ զօրօքն զկնի մեծաւ զայրացմամբ, և թագաւորն քաջապէս հասանէր առ Ապլղարիպն. և ի զօ(թղ. 3բ)րաց այլազգեացն խափշիկ մի, այր հօօր, դիմեաց ի վերայ Ապլղարիպին, և նա եհար զնա սուսերաւն և պատառեաց մինչև յերանն. զոր տեսեալ այլազգեացն դարձան ի փախուստ և Ապլղարիպն զօրօք երթայր զկնի: Եւ վարեաց զամիրայն մինչև եմոյծ զնա ընդ դուռն քաղաքին և քաջապէս եհար պողովատ ճկոովն⁽²¹⁾ զերկաթի դուռն, և պատառեալ զերկաթն թափ անցուցանէր, որ և անբակտելի մնաց զբազում ժամանակս: Եւ այսպիսի քաջութեամբ դարձաւ և երբր զթագաւորն ի տեղի իւր, ազատեալ ի ծառայութենէ այլազգեացն, և օրհնեցաւ ի վանօրէիցն և յամենայն բերանոյ: Եւ եղև այս ի ճուայշ⁽²²⁾ գաւառին Հայոց ի գեւղն որ կոչի Բակ, սահմանակից վասպուրականի:

Ի թուին Հայոց Նիի (427=978)⁽²³⁾ փոխեցաւ յաշխարհէ սուրբ հայրապետն Անանիա. և հրամանաւ ք թագաւորացն Հայոց Յովհաննիսի և Աշոտոյ ձեռնադրեցաւ ի տեղի նորա վահան, (թղ. 4ա) այր սուրբ⁽²⁴⁾: Զայսու ժամանակաւ իշխան ոմն Սիկլաուտ⁽²⁵⁾ անուն ապստամբեաց ի

(21) «Ճկովն», որ է՝ կացինովը: Զամհ. Բ, 827:

(22) Ճուաշ, գաւառ վասպուրականի:

(23) Ո. 33, «նիէ» ի տեղ կը դնէ «նիէ». ձեռագրական Ե և Է շփոթութիւն: ՍԱ. 100, ԶԿԹ 969, կը դնէ:

(24) Ո. 33, կը յաւելու «հրամանաւ Անանիայի», և աթոռն ալ կը դնէ «ի մեծն Արգիշտի»: Տես Ասողիկ 181: ՍԱ. 100:

(25) Ո. 33, ունի, Սիկլաուտ:

վասիլէ Յունաց արքայէն, և յարեաց յինքն բազմութիւն զօրաց անիրաւաց և բազում փնասառնէր յաշխարհն Յունաց⁽²⁶⁾, և գայր մոտանէր յաշխարհն Հայոց և առնէր բազում կոտորածս: Յորոց վերայ հասեալ զօրացն Հայոց քաջապէս յաղթեցին նմա և արարին փախստական զզօրս նորա, և ինքն փախեալ և գնաց ի Պաղտատ, և յետ գ ամաց դարձաւ յաշխարհն Յունաց և անդ սատակեցաւ:

Ի թուին Հայոց ՆԼԲ (432=983)⁽²⁷⁾ մեռանի սուրբ հայրապետն վահան⁽²⁸⁾, և ձեռնադրի ի տեղի նորա ի Յովհաննիսէ Աղվանից կաթողիկոսէ, Ստեփաննոս, այր բարի և հեզ, հրամանաւ ք թագաւորացն Յովհաննիսի և Աշոտոյ⁽²⁹⁾: Արդ զայսու ժամանակաւ անօրէն ամիրայն պարսից Մամլանն⁽³⁰⁾ գայր ահագին բազմութեամբ ի վերայ Հայոց, և աւար հարկանէր հրկիզութեամբ և գերութեամբ զաշխարհն Հայոց, զեկեղեթդ. 4բ)ցիս, և հասանէր յաշխարհն կուրապաղատին Դաւթի⁽³¹⁾ ի գաւառն Ապահունեաց, և յղէ առ

(26) Ո. 34, ունի, «և սրով անցուցանէր զաշխարհն հոռոմոց»:

(27) ՄԱ. 101, 4ը դնէ ԶՀ. 970, փոխան ՆԼԲ:

(28) Ո. 34. 4ը յաւելու, Ս. հայրապետն վահան «կացեալ ամս հինգ» (տարբերակ՝ եօթն, Ե և Է տառերու շփութութիւն):

(29) Ո. 34, ունի այսպէս, «հրամանաւ և օրհնութեամբ Տեառն վահանայ, որ էր իսկ գլուխ ժողովոյն Աղուանից (կաթողիկոսն) տէր Յովհաննէս, ընդ ժամանակս վասլին, Յունաց թագաւորին, և Յովհ. և Աշոտոյ Հայոց արքայից, և Սեւեղեքերիմայ որդւոյ Ապուսահէի, որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Դերենկանն, որդւոյ Դադկայ Արծրունեաց, յազգէն Սահասարայ»:

(30) Մամլուն, ամիրա Ատրպատականի:

(31) Ո. 35, 4ը յաւելու, Դաւթի «վրաց իշխանին»: Ապահունիք, գաւառ Տուրուբերանի:

Դաւիթ բանս ամբարտաւանս և ասէ, տուր ինձ հարկս թ ամի, եւ զորդիան քո գրեա ծառայս ինձ. ապա թէ ոչ գամ բազում զօրօք ի վերայ քո և ով է Աստուած որ փրկէ զքեզ ի ձեռաց իմոց⁽³²⁾: Եւ լուեալ զայս Դաւիթի ժողովեաց ըզ- զօրս իւր, առ և ի վրաց և ի հայոց, և բանակ հարկանէր յանուն Տեառն և գնայր ընդ առաջ անօրինին, և իջեալ ի սահմանս Աշահունեաց կայր յաղօթս ինքն և ամենայն վանօրեայքն. Եւ զկարմրակեղն զայրն քաջ կացուցանէր էձ (700) ձիաւորով պահապան գիշերոյն, և յառաւօտուն պահու գայր ոմն ի զօրաց այլազգեացն ռ (1000) ձիաւորով: Եւ մինչ այդն զառաւօտն մերկանայր հարան ընդ միմեամբք կարմրակեղն և այլազգին. և սակաւ մի ցօղ եկեալ էր յառաջագոյն և յայն- ժամ պայծառացաւ լոյս լուսնին և փայլէին լեր- (թղ. 5ա) ինքն ամենայն ի տեսիլ այլազգեացն, զոր տեսեալ անօրինացն կարծեցին թէ այն ամենայն զօրքն քրիստոնէից է, և ահաբեկեալ ի փախուստ դարձան, և կարմրակեղն երթայր զկնի և կոտորէր: Եւ կալաւ զկինն Մամլանայ⁽³³⁾ և ազգ առնէր Դաւիթի կարմրակեղն, և որոյ հասեալ փութանակի զօրօքն սաստիկ կոտորածս արար, և Մամլանն մաղապուրծ եղեալ գնաց ամօթով: Իսկ զկնի տմաց ինչ անցելոց, արք անօրէնք ի տանէն Դաւիթի, խորհեցան սպանանել զԴաւիթ զայր աս- տուածասէր, և գտին օգնական զանօրէն⁽³⁴⁾

(32) Ո՝ 35 Ուռհայեցիի քով, երկար է Մամլունի առ Դաւիթ զրկած նամակին բովանդակութիւնը - իմաստը սակայն նոյն:

(33) Մամլանայ կնոջ գերութեան մանրամասնութիւնը, Տա- րեգիրքը ունի միայն:

(34) Ո՝ 37, փոխան «զանօրէն»ի կը դնէ «զարհի»:

եպիսկոպոսն վարարին. և սա հանգոյն չարեացն Մրջնկայ⁽³⁵⁾ գործեաց, խառնեաց զդեղ մահու ընդ դեղն կենաց ի հաղորդն, և ետ Դաւթի, և գիտացեալ աստուածասիրին Դաւթի ոչ երկմըտեաց, Եւ եղեւ մեծ զարմանք, զի դեղն մահու եղեւ նմա դեղ բժշկութեան⁽³⁶⁾, և ողջացոյց զցաւս անձին իւրոյ: Իսկ անօրէն եպիսկոպոսն ոչ շատացաւ այնու չարեօք, այլ յաւուր միում մինչ (Թղ. Ծբ) ննջէր այրն աստուածասէր ի սենեկի իւրում, մտեալ առ զբարձն ի սնարիցն, և եղեալ ի վերայ բերանոյն և անկեալ ի վերայ խեղդէր ըղ-Դաւիթ⁽³⁷⁾, զոր յետ սակաւ ինչ աւուրց բմբռնեալ գնա վաւիլն և զչար խորհրդակիցսն⁽³⁸⁾ իւր կապեաց քար ի պարանոցս նոցա և ընկէց ի ծովն յայն:

Ի թուին Հայոց ՆԼԴ (434=985)⁽³⁹⁾ մեռանէր սուրբ Հայրապետն Ստեփաննոս, և ձեռնադրեաց յաթոռ իւր զտէր խաչիկ, զի էր այր իմաստուն և հմուտ աստուածային կտակարանացն: Եւ առ սա գրեաց զթուղթն մետրապօլիտն Մելիտինոյ, և սա և վարդապետն Սամուէլ գրեցին զպատասխանին:

(35) Մրջնկայ՝ այն անօրէն երէցն է, որ նոյն սրբապիղծ ոճիրով Արշակի Ողիմպիա կինը թունաւորեց: Բիւզդ. Դ. Ժե:

(36) Ո. 38, հրաշքը չունի, այլ կ'ըսէ որ դեղթափով մը թոյնին պատճառած ցաւերէն և վերջնական վտանգէն ազատած է: Սակայն՝ Դաւիթ մեռած է թունաւորուած, կտակելով Վասիլ կայսեր իր իշխանութիւնը, Տայոց աշխարհը և բանակը: Չամչ. Բ, 881:

(37) Բարձով խեղդամահ եղած ըլլալը ուրիշ աղբիւրներ չունին:

(38) Ո. 38, չի յիշեր խորհրդակիցները:

(39) ՍԱ. 101, կը դնէ 972 փոխանակ 985 ի. և կը յաւելու՝ Ստեփաննոսի մահէն վերջ, « անհուծիւն հայրապետական աթոռոյն ամ մի »:

Ի Թուին Հայոց ՆԼԷ (437=988) եղև սաստիկ շարժ⁽⁴⁰⁾ ընդ ամենայն արարածս և փոյոց զսուրբ Սոփի ի կոստանդինուպոլիս: Եւ ի սոյն ամի, առաքէ Թագաւորն Վասիլ առ Ալօսիան⁽⁴¹⁾ Թագաւորն Բուլխարաց, գալ նմա ի հնազանդութիւն. և նա ոչ առ յանձն: Եւ Վասիլն զօրօք (Թղ. 6ա) իւրովք յարձակեցաւ ի վերայ նոցա և պարտեալ յաղթեցաւ ի նոցանէ, և ամօթալից դարձաւ: Եւ դարձեալ, յետ ք ամաց, եմուտ ի Բուլղարք առնուլ վրէժ կոտորածին իւրոյ⁽⁴²⁾. և ոչ այլ ինչ կարաց առնել, բայց միայն գերեաց գեղորայս և դարձաւ ի կոստանդինուպոլիս, և զօրացն ինչ ոչ կարաց առնել:

Ի Թուին Հայոց ՆԽ (440=991) մեռաւ տէր Խաչիկ⁽⁴³⁾, և ձեռնադրեաց զտէր Սարգիս ի տեղի իւր: Ի սոյն ամի ելին Եգիպտոսէ ազգ Արաբացոց, ի գաւառն Անտիոքայ, և արարին բազում աւեր: Եւ զօրքն Յունաց ելին ընդ նոսա ի պատերազմ, և յաղթեալ ի նոցանէ եղեն փախըստական. և Արաբացիքն կալեալ իշխանս ի նոցանէ տարան յԵգիպտոս: Իսկ յետ ք ամի, ելանէր տուկ մի ի Յունաց, բազում զօրօք յաշխարհն Հայոց, և սկսաւ կոտորել զհաւատացեալսն

(40) Երկրաշարժը՝ պատահեցաւ 15 օգոստոս 988-ին, ճիշտ վերափոխման տօնին օրը: Չամչ. Բ. 875:

(41) Ո. 39 կը գնէ «Աւի Օսման», (տարբերակին մէջ ունի «Ալօսիան» ձևը: ՍԱ. 103, «Ալօսեան»-ի տեղ «Կուրտն» կը գնէ:

(42) Բուլղարներու Ալօսիան Թագաւորին յաջորդեց Սամուէլ Դերջանեցի, հայ իշխանը, որ չարաչար յաղթեց Վասիլ բանակներուն: Չամչ. Բ. 874:

ՍԱ. 103, «յետ ք ամաց»-ը կը փոխէ «յետ 9 ամի»:

(43) Ո. 40, կը յաւելու «ամս վեց», Խաչիկի կաթողիկոսութեան շրջանը: ՍԱ. 103, կը գնէ 994-ին մահը:

Քրիստոսի, որպէս զանօրէնս: (Թղ. 6բ) Եւ ելին ի վերայ նորա զօրքն Հայոց և մաշեցին զնոսա ի սուր, և մնացեալքն լի ամօթով դարձան յաշխարհն իւրեանց: Եւ ի սոյն ամի, գայր յերկայնաձեռն, ամիրայն տաճկաց, բազում զօրօք, և անցեալ ընդ Եփրատ գետ գերեաց զաշխարհն Եղեսեայ, և զսահմանս Հայոց, և դարձաւ յաղթութեամբ յաշխարհն իւր⁽⁴⁴⁾:

Ի Թուին Հայոց ՆԽԳ (443=994)⁽⁴⁵⁾ երևեցաւ յերկինս աստղ գիսաւոր:

Ի Թուին Հայոց ՆԽԹ (449=1000) եղև սէր ընդ վասիլ Թագաւորն և ընդ Սինաքերիմ արքայն Հայոց: Ի սոյն ամի վախճանեցաւ մարդպանն Սահակ տէրն վարուժեաց⁽⁴⁶⁾:

Ի Թուին Հայոց ՆԾԵ (455=1006) դարձեալ եմուտ Թագաւորն վասիլ ի Բուղարք բազում զօրօք, և բազում ժամանակս արար անդ բազում պատերազմաւ: Եւ յաւուրսն յայնոսիկ եղև խռովութիւն մեծ ի կոստանդինուպօլիս, քանզի մոլո(Թղ. 7ա)րեցան ի ճշմարիտ Զատիկէն⁽⁴⁷⁾ և արարին ի տօն գալստեան Տեառն: Նոյնպէս և արարին յերուսաղէս, և առ հպարտութիւն իւրեանց հակառակեալ բաժանեցան յամենայն աղգաց: Եւ ոչ վառեցաւ լոյս այնմ Զատիկին⁽⁴⁸⁾, իսկ անօրինացն ազգք, որք կային յերուսաղէմ, իբրև տեսին զայնպիսի մոլորութիւն, յարձակե-

(44) Ո. 42, կը յաւելու, յաշխարհն «ափրիկեաց»:

(45) Ո. 42, կը գնէ՝ նիսզ, փոխանակ նիսզ:

(46) Վարաժնունիք, գաւառ Տուրուբերանի:

(47) ՍԱ. 104, Զատիկի Թուականին այս մոլորումը կը գնէ ՌԹ, 1009 Թուականին:

(48) Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին կանթեղին լոյսին է ակնարկը, որ հին աւանդութեան մը համաձայն՝ երկնառաք էր:

ցան սրով յաղօթականն և յանխնայ կոտորեցին մինչև լցաւ արեամբ ատակ տաճարի սուրբ Յարութեան⁽⁴⁹⁾։ Իսկ թագաւորն վասիլ հնազանդեցոյց զԲուլխարս, և դարձաւ ի կոստանդինուպօլիս, և իմացեալ զմոլորական Ջատիկն, հարցանէր զպատճառսն ընդ իմաստունն Յունաց, և նոքա ստայօղ բանիւք սկսան զթագաւորն մոլորեցուցանել։ Զոր ծանուցեալ թագաւորին գրէ ի Հայս, առ արքայն Հայոց Յովհաննէս, զի յաղագս այսր իրի փութանակի առաքեսցէ արքայ վարդապետս և գիտնականս⁽⁵⁰⁾։ (Թղ. 7բ) և արքայն Յովհաննէս, առաքէ զՅովսէփ հայրն Անձաւացեաց⁽⁵¹⁾ և զկողեռն Յովհաննէս։ Եւ նոքա ոչ կամեցան գնալ, այլ ի ձեռն թղթոյ ծանուցին նմա զպատճառս. որում ոչ հաւանեցան կլերիկոսն, վասն որոյ, միւսանդամ հարկաւորեալ գրէ առ կաթողիկոսն տէր Սարգիս, և առ թագաւորն Յովհաննէս, վասն դմին իրի մեծաւ աղաչանօք. և վաղվաղակի առաքեն առ նա զվարդապետն տէր Սամուէլ⁽⁵²⁾։ Ընդ որոյ յոյժ ուրախացեալ,

(49) Հագիմ Ամիրալլահ (AL - HAKIN) եգիպտոսի ամիրապետը 1009ի հոկտեմբերին Երուսաղէմի մէջ ջարդեց հաւատացեալները, ս. Յարութեան տաճարը կործանեց։ G. Tyr. lib. I, c CIV; R. Grousset, Hist. des Croisd. I, p. 3; Տարեգիրքը դէպքը Ջատիկ տօնին հետ կը միացնէ, ստոյգ չ'երևիր։

Ու 43 կը յաւելու թէ՛ Երուսաղէմի արեմտեան կողմի մէկ քարայրի մը մէջ հաւաքուած և պահուած են այս դէպքին 10 հազար ջարդուողներուն ոսկրները, զոր « Մանկանց նշխարք » ալ կոչած են։

(50) Ու 44, կ'ըսէ թէ Վասիլ՝ կանչած է անձամբ Յովսէփ Անձաւացին և Յովհ.։ Կողեռն վարդապետները, տեղեակ ըլլալով անոնց իմաստութեան և կորովաբանութեան։

(51) Ու 44, « Անձաւացեաց »ի տեղ « Ընծայուց » կը գնէ։ Կողեռն Յովհ.։ ԺԱ. դարու սկիզբը, բազմահմուտ տոմարագիր և չափադէտ վարդապետ։

(52) Սամուէլ Կամրջաձորեցի։

կացուցանէր զնա յատեան խօսել ընդ իմաստունն Յունաց, և նոքա յառաջ բերեալ զամենայն գըրեալսն տանն Յունաց, եւ ոչ կարացին տալ նմա պատասխանի: Եւ սկիզբն արարեալ Սամուէլ յառաջին աւուր արարչութենէն, և կացուցանէր անսայթաք մինչև ի պատկեր վերջին աւուրն. և զամենայն պատճառս պատճենիցն որ ի տումարսն, պատմեաց և հաստատուն կացուցանէր: Եւ հաճոյացան (Թղ. 8ա) բանք նորա ի լսելիս արքային վասլի: Եւ իբրև պարտեցան իմաստունքն Յունաց, ասնն ընդ թագաւորն, է այր մի ի կիպրոս եբրայեցի⁽⁵³⁾, յոյժ իմաստուն և հզօր գիտութեամբ. զոր թագաւորն ետ ածել վաղվաղակի ի կոստանդինուպօլիս. որոյ կացեալ յատենի այրն եբրայեցի, և լսեաց զբանսն Սամուէլի վարդապետի և հաւանեցաւ նմա, և յոյժ գովեաց թագաւորն զիմաստութիւն նորա, և յամօթ եղեն իմաստունքն Յունաց, ընդ որում սրտմտեալ թագաւորն ընկէց զնոսա ի պատուոյ, և զվարդապետն տէր Սամուէլ բազում ընծայիւք դարձոյց յաշխարհն իւր: Եւ գովեցան յայնմհետէ Հայք⁽⁵⁴⁾, ի թուին Հայոց ՆԾԻ (457=1008)⁽⁵⁵⁾ յաւուրսն վասլին ելանէր աստղ մի, ի տեսիլ հրոյ, և եղև շարժ սաստիկ ընդ ամենայն տիեզերս: Եւ զկնի այնր բարկութեանց անկաւ ցաւ, որ անուանեցաւ խուլիկ⁽⁵⁶⁾, և երևէր յայտնապէս ի մարմինն, և ի դառնութենէն ոչ ժամանէին (Թղ. 8բ) հաղորդութեան, այլ առ ժամայն խեղդէր զմարդ

(53) Ո՝ 45, այդ եբրայեցիին անունը « Մուսի » կը գնէ:

(54) Ո՝ 45, չունի « և գովեցան Հայք »:

(55) Ո՝ 45, կը գնէ ՆԾԲ փոխանակ ՆԾԷԻ: ՍԱ՝ 104, ՈԷ = 1007:

(56) Ո՝ 46, « խուլիկ » կը գնէ: Խուլիկ՝ խլախտ, պալար ձուածկ:

և զանասուն. եւ բազումք մեռան ի նմանէ, մարդ-
և անասուն:

Ի Թուին Հայոց ՆԿ (460=1011) դարձեալ
եմուտ վասիլն ի Բուլղարք, և աւերեաց զաշ-
խարհն արեւմտից, և մահացու դեղով զթագաւորն
Ալստեան եհան ի կենցաղոյս, և զկնի նորա և
զորդիս էած ի Կոստանդինուպօլիս⁽⁵⁷⁾:

Ի Թուին Հայոց ՆԿԵ (465=1016) զարթեալ
աստուածասաստ բարկութիւն ի վերայ քրիստո-
նէիցն, և ելին անթիւ խուժադուժ ազգն որ
Թուրք կոչէր, ահագին բազմութեամբ, և հասեալ
մոսանէին յաշխարհն Հայոց, ի գաւառն Վասպու-
րականի, և սկսան յանխնայ կոտորել զհաւատա-
ցեալսն Քրիստոսի. և հասանէր համբաւն առ
Սենաքերիս: Եւ յայնժամ առաքէ զԴաւիթ զոր-
դին իւր, բազում զօրօք, ընդդէմ նոցա, և հա-
սեալ Դաւթի ի վերայ նոցա, հարան ընդ միմ-
եանս ահաւոր պա(թղ. 9ա)տերազմաւ, և տեսին
զնոսա աղեղնաւորս և հերարձակս իբրեւ զկանայս,
և սկսան նետաձգութեամբ խոցոտել զզօրսն Հայոց,
վասնդի անպատրաստ էին ընդդէմ նետից զօրքն
Հայոց⁽⁵⁸⁾: Իսկ Թագ, որդին Դաւթի, ի զօրու-
թիւն անձին իւրոյ վստահացեալ, ոչ կամէր դառ-
նալ ի պատերազմէն, մինչև Շապուհ դայեակն
իւր, յետս մղեալ բարկութեամբ մեծաւ՝ եհան
զնա ի պատերազմէն: Եւ յորժամ դարձան յետս
պատմեցին Սենաքերիմայ զնշան կերպարանաց
այլազդեացն. և նա յոյժ վիրաւորեալ ոչ եկեր և
ոչ արբ, այլ լայր և ապաշաւէր զաւերումն աշ-
խարհին Հայոց, և զկորուստ քրիստոնէիցն: Եւ
յայնժամ խորհեցաւ տալ զաշխարհն հայրենեաց,

(57) ՍԱ. 103, այս դէպքը կը դնէ ՌԱ = 1001 Թուականին:

(58) Ո. 47-49, այս անգքը կը պատմէ ընդարձակօրէն:

յարբայն Յունաց վասիլ, և առնուլ իւր զՍերաստիա, Եւ գրէր վաղվադակի առ թագաւորն. զոր իբրեւ լուաւ թագաւորն վասիլ, ուրախ եղև և ետ նմա զՍերաստիա, և տայր Սինաքերիմ զաշ- (թղ. 9բ) խարհն վասպուրականի. թիմաբերդս հր, (72) գեղս դռդա (4400). և զվանորայսն ոչ ետ, այլ պահեաց իւր աղօթարարս ԶԺն (115) վանք: Եւ ետ զայս ամենայն գրով ի վասիլն⁽⁵⁹⁾: Եւ առաքեաց թագաւորն վասիլ առնուլ զԴաւիթ թագաւորական ճոխութեամբ, և առաքէ ընդ նմա Սինաքերիմ որդիս ազատաց դա (400) և զեպիսկոպոսն զաէր Եղիշէ, և բեռնակիր ջորիս գա (300) բարձեալ գանձիւք և պէսպէս կազմութեամբ. և տաճիկ ձիս ռ (1000): Եւ այսպիսի փառաւորութեամբ եմուտ Դաւիթ ի կոստանդինուպօլիս, և դղրդեցաւ քաղաքն ընդդէմ նորա, և զարդարեցին զփողոցս և զապարանս, և գանձս բազումս ցանէին ի վերայ նորա: Եւ յոյժ ուրախացաւ թագաւորն վասիլ ընդ տեսիլ Դաւթի, և տարաւ ի սուրբն Սոփի և արար զնա իւր որդեգիր. և պատուէին զնա որպէս զորդի թագաւորին: Եւ ետ նմա թագաւորն բազում պարգևս և դարձոյց առ հայրն իւր, և ետ նմա զՍերաստիա բազում գաւառօք: Եւ ելեալ Սինաքերիմ (թղ. 10ա) ամենայն ընտանեօք իւրովք և ըռամկօք և եկն ի Սերաստիա: Եւ անտիրացաւ աշխարհն հայոց ի թագաւորաց և յիշխանաց:

Ի թուին հայոց ՆՀ (470=1021) ելանէր վասիլն յարեւելս անթիւ զօրօք, և խնդրեաց զԱնի և զկարս. և Յովհաննէս, որդի Գագկայ, խորհեցաւ տալ վասն թուլութեան սրտի իւրոյ:

(59) Սենեքերիմի այս զիչումը՝ ՍԱ. 105, 4րդ գնէ հայոց ՆՀ = 470 = 1021 թուականին:

իսկ վասիլն դարձաւ յաշխարհն իւր և գրեաց առ Գորգի թագաւորն վրաց, գալ նմա ի հնա-
զանդութիւն. զոր ոչ ընկալաւ և ոչ յանձն առ:
Յայնժամ գայ վասիլ թագաւորն պատերազմաւ
ի վերայ նորա. և զօրքն վրաց գնացին ընդդէմ
նորա, և Ռատն և Զոյատն արբ քաջք, եղբարք
Լիպարիտին, ոյժգին բախեցին զզօրսն վասիլն
մինչև սպանաւ Ռատն, զի ձին նորա խրեցաւ ի
տեղի մի տիղմն և անտ սպանաւ: Եւ ապա դար-
ձան ի փախուստ զօրք վրացեացն, և զօրք վաս-
իլն զկնի երթեալ կոտորէին: Եւ կացեալ (թղ. 10բ)
վասիլն անդ ամիսս զ մինչև հաւանեցոյց զնոսա,
և ի Տրապիզոն ձմերեաց: Եւ գնայր առ թագա-
ւորն վասիլ տէր Պետրոս կաթողիկոսն Հայոց,
և Յովհաննէս Կողեռնն, բազում սպասուք: Եւ
թագաւորն ընկալաւ զնոսա պատուով: Եւ ի հա-
սանել մեծի աւուր մկրտութեան Տեառն մերոյ,
մեծարեաց թագաւորն զտէր Պետրոս և զվար-
դապետսն Հայոց, և ի վեր ետ կացուցանել քան
զառաջնորդսն Յունաց, և յառաջ տէր Պետրոսի
հրամայեաց օրհնել զջուրն⁽⁶⁰⁾, զոր իբրև արկանէր
զմիրոն սուրբ ձիթոյն ի ջուրն, և հարկանէր
սուրբ նշանաւն զջուրն, հուր սաստկապէս ցոլա-
ցեալ երևէր ի վերայ ջրոյն, և կապեցաւ գետն
առ վայր մի և ոչ շարժէր: Եւ տեսեալ թագա-
ւորին եւ զօրացն զարհուրեցան: Եւ խոնարհեալ
թագաւորն արկանէր զօրհնեալ ջուրն ի վերայ
գլխոյն, աջովն Պետրոսի: Եւ դարձաւ տէր Պե-
տրոս մեծաւ պարգեօք յաշխարհն (թղ. 11ա) Հայոց:
Իսկ վասիլն յետ ժամանակաց գայ յԱնտիօք ի
ժածուկ գ արամբք հաւատարմօք գալ ի Սեաւ

(60) ՍԱ. 106, Պետրոս Գեորգեարձի կատարած Մկրտութեան
այս տօնը՝ Էջ դնէ. ՌԻՁ = 1026 թուականին:

լեառնն ի տեղին որ կոչի Պաղակցեակ, և ի հօր տեղւոյն առնու զքրիստոսական կնիքն: Եւ յայնմ հետէ եղև որպէս հայր աշխարհիս Հայոց:

Ի թուին Հայոց ՆՀԱ (471=1022) մեռաւ տէր Սարգիս կաթողիկոսն Հայոց, և հաստատեաց յաթոռ իւր հայրապետ զտէր Պետրոս: Ի սոյն ամի իշխան ոմն յաղթանդամ, ի տանէն Յսւնաց, Նիկիֆոր անուն ծովիզ, յարեալ ի վերայ վասլին, և կոչեաց ի միաբանութիւն իւր զթագաւորն վրաց Գորգի, և զորդիսն Գագկայ: Գնաց յահէ նորա և Դաւիթ առ նա զօրօք Հայոց: Եւ եղև ահ մեծ ի վերայ վասլին. և յղեաց վասիլն առ Դաւիթ աղաչանս զի հնարեսցէ զկորուստ նորա. և ծովիզն յոյժ սիրէր զԴաւիթ, և խոստացաւ նստուցանել զնա յաթոռ (թղ. 11բ) թագաւորութեան Հայոց: Բայց Դաւիթ ոչ կամեցաւ լուծանել զդաշինս վասլին: Եւ յաւուր միում, գնայր Դաւիթ ի տուն իւր խռովութեան աղագաւ, և յարուցեալ Նիկիֆոր միայն և գրկեաց զնա, աղաչէր դառնալ. իսկ Դաւիթ ակնարկեալ արանց և նոն ժամայն սպանին զԾովիզն⁽⁶¹⁾, և զօրք նորա ցրուեալ եղեն փախստական: Եւ լուեալ զայն վասլին, ուրախ եղև յոյժ, և տայր պարգևս Դաւթի զկեսարիա և զԾամնդաւ, և զամենայն թաւատանէքն հանդերձ սահմանօքն: Եւ վասիլն մեծաւ զայրացմամբ գայր ի վերայ Գորգէ վրաց թագաւորին, բազում զօրօք. և արարին Զիոնից բերդին առաջի մեծ պատերազմ, և Գորգի փախըստական լեալ անկանէր յամուր բերդերս, և գրէր զանձն իւր ծառայ վասլին, և տայր զորդին

(61) ՍԱ. 106, Ծովիզի սպանումը ևւ դնէ Ռիէ = 1027 թուականին:

իւր պանտալոն առ նմա: Եւ յետ այնորիկ գնայր վա(*)սին յաշխարհն Պարսից. և բանակէր ի դուռն քաղաքին Հերայ, և էր ժամանակն ամառն: Եւ օր մի երեկ շատ ձիւն եկն ի վերայ հեծելին, և չգիտէին թէ ինչ առէին, և փախեան ի մեծ տագնապէն. և ծովացաւ երկիրըն ի շատ ջրէն, և եկին ի տիղմ, և չկարէին անցանել ի տղմոյն, և չգիտէին թէ զինչ արասցեն: Ապա թագաւորն կոտորեալ ի հետեւակացն երեքտասան հազար մարդ, լցին ի մօրասն, և անցան ի վերայ, և եկին ձմերել ի Մելիտինի, և անտի գնացին ի Կոստանդինուպօլիս:

Ի ժամանակս վասին, ի թուին 478(=1029) երեւեցաւ յերկինս սոսկալի նշան, որպէս թէ պատառեցաւ երկինքն և լոյս սաստիկ յերկիր անկաւ. և զահի հարան ամենեքեան ընդ լուսոյն հեղումն: Յայնժամ ժողովեցան առ վարդապետն Հայոց Յովհաննէս Կողբուն, և հարցանէին վասն սոսկալի նշանին: Եւ նա արտասուօք սկսաւ պատմել ըզհարութիւն յետին ժամանակիս, զոր ինչ գալոց էր ի վերայ երկրիս:

Եւ յայտարի մեռաւ Վասին, և տայ զթագաւորութիւնն ի Կոստանդին եղբայրն իւր. և յանձնեաց ի նա զաշխարհն Հայոց, կացեալ թագաւոր ամս քառասուն և ութ:

Եւ զԱտոմ և զԴաւիթ զորդիսն Սենեքերիմայ, և զԱպուսահչին և զԿոստանդինն և զամենայն իշխանս Հայոց հոգարարծութեամբ յանձնէր ի նա, և զամենայն աշխարհն Հայոց:

Յայսմ ամի մեռանէր Սենեքերիմ արքայն, և թաղեցին ի Վարազայ վանսն. և նստաւ յաթոռն Դաւիթ: Մեռաւ և թագաւորն Վրաց Գորգի, և նս(թղ.12ա)տաւ յաթոռ նորա Բագարատ որդի նորա: Իսկ Կոստան-

(*) Տարեգրքի պակաս թուղթը Սմբատի փարիզեան տպագրութեան 49-50 էջերով կը լրացնենք:

դին արքայն Յունաց, եղև այր բարի և ողորմած ի վերայ ամենայն աշխարհի. արձակեաց զամենայն արգելանս ի բանտից, և տապալեաց զամենայն տուն կորստեան, յորում վասլին կախեալ էր զգեստուք զմեծամեծս Յունաց ընդփողից ի ճանկ երկաթի. Զոր տեսեալ կոստանդինն լայր և ապաշաւէր և հրամայէր թաղել⁽⁶²⁾, և մեղադրէր եղբօրն ասելով, եթէ մարդ մահկանացու գոյով բնութեամբ, զիարդ այսպիսի մեղսյանդգնեսցի վասն կենաց անցաւորի: Եւ ինքն կացեալ խաղաղութեամբ և բարիոք կենցաղավարութեամբ, փոխի առ Քրիստոս, թագաւորեալ ամս 7: Եւ մինչդեռ կենդանի էր, փեսայացոյց ի դուստր⁽⁶³⁾ իւր զիշխան ոմն Ռոմանոս անուն, զի ոչ գոյր նորա որդի, և ամենեքեան հնազանդեցան նմա:

Եւ ի թուին Հայոց ՆՆԹ (479=1030) ելեալ Ռոմանոսն բազում զօրօք, և եկն ի վերայ (թղ. 12բ) աշխարհին Տաճկաց. և հասեալ ի Յաղազն մերձ ի Հալպ և պաշարեաց զնա: Եւ ժողովեցան Տաճիկք և եկին ի վերայ նորա պատերազմաւ, յորոց երկուցեալ փախստական եղև ի գիշերի յահէն⁽⁶⁴⁾: Եւ այլազգիքն զհետ մտեալ կոտորեցին յոյժ յոյժ, և մնացեալքն փախեան ցիր և ցան: Իսկ այր ոմն ի կուրիսոյ ժդ աւուրբ յետոյ գտանէր զթագաւորն անկեալ ի մէջ ծառոց, ի

(62) Ու. 56, կը յաւելու՝ թաղել « և զտունն հրով ասաց այրել »:

(63) Ու. 57, դուստրին անունը կը դնէ « Կուրազոյէ »: ՍԱ. 106, Ռոմանոսի թագաւորելը կը դնէ ՈՒԲ = 1032 թուականին:

(64) Ռոմանոսի այս փախուստին պատճառը ոչ թէ տաճիկ բանակին բազմութիւնն էր, այլ կայսեր զօրքերուն նենգամիտ տրամադրութիւնը, զոր Ռոմանոսին կ'իմացնէ Ապուքապայ վրանապահը:

ցրտոյն ընդարմացեալ, և ի սովոյն իբր զմեռեալ լեալ, և տարեալ ի տան իւրում զարմանեաց զնա և ած ի կենդանութիւն, և արձակեաց ոչ գիտելով թէ ո ոք էր: Եւ գնացեալ ի Մարաշ և ժողովեցան առ նա ի ցրուեալ զօրացն իւրոց և տարան զնա ի Կոստանդինուպօլիս: Եւ այս եղև ընդ նմա զի էր այր թոյլ և չարաբարոյ, և հայհոյիչ սուրբ հաւատոյ: Իսկ զայրն⁽⁶⁵⁾ զարմանիչ կոչեալ և ետ նմա պարգեւս, և արձակեաց ի տուն իւր: Յաւուրսն յայնոսիկ քաղաքն (թղ. 13ա) Ուռհա էր թ ամիրայի որոց զարան մահու եղեալ սպանանէր մինն զմիւսն⁽⁶⁶⁾, և յայսմանէ անկաւ խռովութիւն ի քաղաքն, և եկին ի բազում գաւառաց զօրք Տաճկացն և հարան ընդ միմեանս, և քաղաքն կայր ի մեծ տագնապի: Եւ մինչև անհրնարեցաւ այրն որ ունէր զկլայն, և կոչէր զՄանիակն ի Սամուսատայ զայր քրիստոնեայ, և գաղտ ի գիշերի ած զնա զօրօք ի կլայն և ետ ի ձեռս նորա զամրոցն: Եւ իբրեւ այս եղեւ, յամենայն կողմանց ժողովեցան Տաճիկք ի քաղաքն Ուռհա, և պատերազմեալ ի վերայ կլային, և Մանիակն կայր ի մեծ վտանգի. և իբրեւ ոչ կարացին ինչ առնել կլային, խորհեցան այրել զքաղաքն և գնալ. և քաղաքացիքն այրեցին սակաւ, և աղաչեցին զնոսա և ոչ այրեցին, այլ թողեալ գնացին յիւրաքանչիւր գաւառս: Իսկ Մանիակն ի վտանգի կայր զօրօքն ի սովոյ, և ոչ կարէին գտանել կերակուր, և հրամանաւ թագաւորին տանէ (թղ. 13բ) ինչ չալակաւ ցորեան ի գիշերի ածեալ ի քաղաքն: Եւ իմացեալ Տաճիկքն կոտորեցին զնոսա

(65) Մ. 58, կը յաւելու՝ Թէ այդ մարդը իշխան կը կարգէ Կուրիսոյ գաւառին:

(66) Այս տողերու դէպքերը՝ Ո. 58-64, երկարօրէն կը պատմէ:

և առին զցորեանն. և Մանիակն կայր ի մեծ վտանգի մինչեւ արար թագաւորն սէր ընդ նոսա, և եղեւ խաղաղութիւն մեծ և լցաւ քաղաքն հացիւ: Այս եղեւ ի թագաւորութեանն Ռոմանոսի, և ի թուին Հայոց ՆՁ (480=1031):

Իսկ ի թուին Հայոց ՆՁԱ (481=1032) եղեւ սով սաստիկ ընդ ամենայն երկիր, և ի սոյն ամի⁽⁶⁷⁾ մեռաւ Ռոմանոս մահացու դեղօք ի ձեռն կնոջ իւրոյ կեռազօէ, դստերէ թագաւորին կոստան. դեայ: Եւ առ թագուհին զՄիխայլն⁽⁶⁸⁾ և նստոյց զնա յաթոռն: Եւ ի սոյն ամի մեռաւ Դաւիթ որդի Սինաքերիմայ, և Ատոմ եղբայր նորա նըստաւ յաթոռ նորա. այր լի առաքինութեամբ և աստուածապաշտութեամբ, և դարմանիչ որբոց և այրեաց, ողորմած առ ամենայն դք, և լի ամենայն բարութեամբ:

Ի թուին Հայոց ՆՁԴ (484=1035) բազում զօրք Տաճկաց ելին և անցին ընդ գետն Եփ. (թղ. 14ա) րատ, և կոտորեցին զգաւառն Ուռհայոյ և զՍեւերազն, և զամենայն սահմանս նորա. և Միխայլն, եղբայր թագաւորին գայր զօրօք ի վերայ Տաճկաց, և հասեալ ի Մելիտինէ ոչ իշխէր ելանել ի պատերազմն: Եւ երկուցեալ զօրքն Տաճկաց ի նոցանէ, գնացին յաշխարհն իւրեանց. նոյնպէս զօրքն Յունաց:

Ի թուին Հայոց ՆՁԵ (485=1036)⁽⁶⁹⁾ իշխան

(67) Ո. 64, « ի սոյն ամի » որ է ՆՁԱ (481) ի տեղ կը գնէ ՆՁԴ - 484:

(68) ՍԱ. 106, Միքայէլի կայսրութիւնը կը գնէ ՌԼԷ = 1037-ին փոխանակ 1032-ի:

(69) Ո. 66-74, Արեռ սոսկալի խաւարումի մը յաւելուածական պատմութիւնը կ'ընէ. « զոր օրինակ եղև խաւարեալ ի խաչելութեան Գրիստոսի »: Բոլոր արարածները կը մնան ահաբեկ, չիմանալով ահաւոր նշանին իմաստը. այն ատեն Պետրոս Գետադարձ և Յովհաննէս Թագաւորը՝

ոմն ի Հայոց, Գանձի անուն նորա, ժողովեալ զօրս բազումս գնաց ի վերայ քաղաքին Բերկրոյ և առ զնա, և կոտորեաց զՊարսիկսն, և նեղեալ սղարիւ⁽⁷⁰⁾ առ և զկլայն, և նստաւ անհոգութեամբ զօրօքն յուտել և ըմբել. իսկ տէր քաղաքին իմացեալ զայն, առնու իւր զօրս յօգնականութիւն, և եկեալ եգիտ զնոսա անպատրաստս, և եսպան զԳանձի և կոտորեաց զզօրս նորա ի Բերկրի: Եւ մնաց որդի Գանձէ, Տաճատ, ի տան Հայրենեաց իւրոց ի տեղի հօրն իւրոյ:

Ի թուին Հայոց ՆՁՁ (486=1037) յարուցեալ Հայր (թղ. 14բ) ապետն տէր Պետրոս ի ծածուկ, յամենեցունց, և գնայր յաշխարհն վասպուրականի ի վանս Չորոյ, և նստէր անդ թողեալ զաթոռն և զգործ հովուապետութեանն. վասնզի թագաւորն և ամենայն նախարարքն ոչ լսէին նմա, զինչ և խօսէր ընդ նոսա վասն պատուիրանացն Աստուծոյ, և կացեալ անդ ամիսս դ, և էր սուգ մեծ Հայոց: Յանժամ թագաւորն և ամենայն նախարարքն գրեն առ նա գիր աղաչանաց, և խոստանային լսել նմա զինչ և հրամայէր: Եւ արարին զայս նենգութեամբ, և հաստատեցին սուտ երդմամբ, և ետուն նմա միջնորդս զիշխանն Յունաց եկեալ անդ կողմնակալս. զոր լուեալ սուրբ Հայրապետին հաւատաց խաբէութեան նոցա, և դարձաւ յաթոռ իւր: Եւ յորժամ եկն յԱնի կալան

Յովհ. Աղեւն վարդապետէն կը խնդրեն անոր մեկնութիւնը: Վերջինս խոր լացուկոծով կը մեկնաբանէ ըսելով թէ այսօր լրացան 1000 ամեակը Քրի. չարչարանքին. Բեւիտարը որ Յորդանանու մէջ կապուած էր՝ արձակուեցաւ. ասկէ վերջ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը պիտի խաւարին, պիտի նսեմանայ եկեղեցին, . . . հուսկ՝ հռոմայեցւոց թագաւորը պիտի տիրէ նորէն, և նորոգութիւն երկիրները . . . : Տես, ՍԱ. 106-107:

(70) Սղար - Պաշարոռմ:

զնա հրամանաւ թագաւորին, և եղին ի բանտի
զտարի մի և զ ամիս, և բերեալ թագաւորն ըզ-
հայր Սանահնին զԴէոսկորոս և նստուցին յաթոռ
կաթողիկոսութեան, առանց ժողովոյ եպիսկոպո-
սաց և քահանայից. և ոչ ոք (թղ. 15ա) էր որ ըն-
դունէր զնա, և ոչ քարոզեցաւ անուն նորա ի
սուրբ եկեղեցի ընդ այլ հայրապետն, վասնզի
ամենեքեան անարժան համարեցան զնա: Իսկ նա
յանդգնեցաւ, փառամոլ ախտիւ, և զբազումս յա-
նարժանից եպիսկոպոս արար. և զմերժեալ հայ-
րապետն յառաջ կոչէր, և ընդունէր իբրեւ զար-
ժանաւորս: Իսկ եպիսկոպոսքն և վարդապետքն
հայոց ընդ նզովիւք փակեցին զթագաւորն և
զամենայն նախարարսն: Յայնժամ թագաւորն և
իշխանքն սարսեալք յահէ անտի անիծիցն, կա-
մեցան դարձուցանել յաթոռ իւր զտէր Պետրոս,
իսկ նա զաւուրս բազում ոչ առնոյր յանձն, և
նոքա մեծ աղաչանօք խնդրէին զթողութիւն, և
նա ոչ կամեցաւ նստել յաթոռ իւր: Ապա հար-
կաւորեալ գրեցին աղաչանս առ տէր Ստեփանն-
ոս⁽⁷¹⁾ Աղուանից, վասն դմին իրի, և նա վաղ-
վաղակի եպիսկոպոսօքն անդ հասանէր. և ժողո-
վեցան⁽⁷²⁾ ամենայն դապք եկեղեցւոյ և իշխանքն
ազատօքն: (թղ. 15բ) Եւ եղեւ մեծ ժողով յԱնի
դռ (4000) արանց, և գլուխ ժողովոյն սուրբ ծերն
Յուսէփ. և հաստատեցին զտէր Պետրոս պատուով
մեծաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան իւրոյ: Իսկ
զանօրինեալ եպիսկոպոսապետն Դէոսկորոս մեծաւ
նախատանօք արտաքսեալ, սուգ մեծ հասուցին

(71) Ո. 77, անունը Ստեփաննոսի փոխան՝ Յովսէփ կը գնէ:
Տարեգիրքը ինքզինքը կը սրբագրէ յետոյ:

(72) Ո. 77, ժողովին թուականը կը գնէ ՆՁԷ = (տարեբանկ
ՆՁԵ, 1038 կամ 1036): ՍԱ. 107, ՌԽԳ = 1043 թուա-
կանը կը գնէ, այս դէպքերուն համար:

նմա. և զձեռնագրեալսն ի նմանէ լուծին յաշտի-
ճանացն, և գնացին ամօթով, և կացեալ հակա-
ռակ կաթողիկոսին տէր Պետրոսի ամ մի: Այս
գործեցաւ ի թուին ՆՁԹ (489=1040). և ի սոյն
տարւոյ երեւեցաւ աստղ գիսաւոր յարեւմտից
կուսէ, և յետս սահելով եկն հարաւ ընդ բազ-
մաստեղն և ընդ լուսինն, և այլ ոչ երեւեցաւ: Ի
սոյն ամի Միխայլն բազում զօրօք եմուտ ի
Բուլղարս, և արարին սաստիկ կոտորած ի զօրաց
նոցա և յաղթեցին նոցա: Իսկ նոքա միաբան
աղաղակեցին առ Աստուած, և զարձան ի վերայ
Յունաց, և արարին (թղ. 16ա) զթագաւորն Մի-
խայլ փախստական և կոտորեցին զօրս Յունաց,
և Միխայլն միայն անկաւ ի կոստանդինուպօլիս,
և զկարասի նորա և զզօրաց նորա առին ի նո-
ցանէ: Եւ թագաւորեաց Բուլղարն յայնմհետէ
և ազատեցան ի ծառայութենէ: Ի սոյն ամի մե-
ռաւ Աշոտ Բագրատունի թագաւորն Հայոց, և
թաղեցին զնա յԱնի ի գերեզման թագաւորացն.
և մնաց որդի նորա ծե տարւոյ: Իսկ զկնի մա-
հուանն Աշոտոյ, թուլացան իշխանքն Հայոց, ա-
տեցին զպատերազմունս և սիրեցին զգլխերբուս⁽⁷³⁾
և զգուսանս, և մտին ընդ ծառայութեամբ ազգին
Յունաց, և զմիմեանս մատնէին նոցա: Լուծան ի
միաբանութենէ միմեանց. երկիր զոր սրով այ-
լազգեաց անցանէր՝ ապաշաւէին և զմիմեանց կո-
րուստ ողբային՝ զի ունայնացան յարիագոյն գըլ-
խոյն: Ի սոյն ամի զօրաժողով արար ամիրայն
Պարսից Ապուսւար⁽⁷⁴⁾ և եկն եմուտ յաշխարհ

(73) Ո. 79, «սիրեցին, կ'ըսէ, զբարբուտ» (տարբերակ, ըզ-
բարբարուտ, զբորբուտ):

(74) Ապուսւար, ըստ ՄԽԲ. Ասորիի, Ժամանգր. Երուսղմ.
1871, 394, Աբլաբաս (Ապուլ Սէվուար) որ Դունոյ մէջ

Աղվանից ի գաւառն Անհողէ Դաւթի, և մեծ կորուստ (թղ.16բ) գործեաց հաւատացելոցն: Եւ Դաւթ երկեաւ ելանել ընդ նմա ի պատերազս. և Ապուսւար առ գաւառս բազումս, և բերդս, և զտարի մի անդ դադարեաց, և զմեծ մասն յաշխարհէն հնազանդեցոյց: Եւ առաքեաց Դաւթ առ Թազաւորն Յովհաննէս յԱնի և ասէ, լեր օգնական ինձ զի կացից ընդդէմ Ապուսւարայ, ապա թէ ոչ գնամ ընդ նմա ի հնազանդութիւն, և լինիմ առաջնորդ նմա և խաւար ածեմ գաւառիդ Շիրակայ: Եւ յորժամ լուաւ զայս Յովհաննէս՝ ետ նմա օգնականս ձիաւորս գռ (3000): Սոյն օրինակաւ առաքեաց առ Թազաւորն Ապխազաց, և նա ետ նմա ձիաւորս եռ (5000). և ժողովեաց զիւրսն արս իբրեւ ժքռ (12000). կոչեաց և զկաթողիկոսն Աղուանից, զտէր Յուսէփ, ամենայն եկեղեցականօքն, և երբ ի բանակն զամենայն բնակիչս աշխարհին, կանամբք և որդւովք, և ասէր թէ ամենայն դք զէն, զխաչն Քրիստոսի և զաւետարանն առցէ ի ձեռս, և որ ցանկացօղք են մարտիրոսութեան՝ ահա ժամանակս⁽⁷⁵⁾: Եւ եղեւ բա(թղ.17ա) նակն ամենայն խաչ և աւետարան. զոր լուեալ Ապուսւարայ ծիծաղէր զնորօք: Եւ Դաւթ իռ (20000) ձիաւորովն ճակատեցաւ ընդդէմ նոցա և մխեցան ի բանակ այլազգեացն. իսկ քահանայքն և ժողովուրդքն ամբարձին առ Աստուած զձայնս իւրեանց լալով և ասեն, արի տէր օգնեա մեզ և փրկեա զմեզ վասն անուան

կը նստէր և աղուաններուն Թազաւոր՝ Դաւթ Անհողին աղջիկը առած էր:

- (75) ՈՒ. 80-81, սրբազան պատերազմ հրատարակել կու տայ. Յովսէփ կաթողիկոս 200 եպիսկոպոսներով բանակ կ'երթայ, վանականներ և ժողովուրդ կը հետևին: Զափազանցութիւն:

քո⁽⁷⁶⁾։ Յայնժամ փախեան զօրք այլազգեացն, և զհետ մտեալ զօրք քրիստոնէիցն ջնջեցին զնոսա ի սպառ։ Իսկ Դաւիթ զամենայն երկիրն զոր յափշտակեալ էր ի նմանէ, յգ օր յինքն դարձոյց. և ետ ամենեցուն պարգեւս և արձակեաց ի տունս իւրեանց, և խաղաղացաւ աշխարհն Դաւթի։ Ի սոյն ամի ոմն անօրէն, յիշխանացն Սենաքերիմայ, գնաց առ թագաւորն Յունաց և քառթիւն մատուցանէր առ նա վասն Ասորմայ, եթէ խորհին ապստամբել ի վերայ քո և յարուցանել խռովութիւն քեզ։ Եւ հաւատաց թագաւորն, և առաքեաց ի Սեբաստիա զակողութն* ժեռ (15000) ձիաւորով բերել զնոսա բռնութեամբ, զի մի փա. (թղ. 17բ) խիցեն։ Եւ լուեալ զայս գնացին կամաւ ի կոստանդինուպօլիս. և իբրեւ մտին ի քաղաքն՝ դիմեցին լալով ի գերեզման արքային վաս. լի, և զգիր երդման նորա տարածեալ ի վերայ գերեզմանին՝ ասեն, ով հայր մեր, դու բերեր զմեզ յաշխարհս յայս, արդ դատ արա մեզ ի սպառնալեաց առ ի մահ եկելոցս։ Զոր լուեալ թագաւորն, հիանայր ընդ իմաստութիւն նոցա և ընդ անմեղութիւն։ Եւ հրամայեաց կորուսանել զչարախօսն նոցա, և զնոսա մեծ պարգեւօք դարձոյց ի Սեբաստիա։

Ի թուին Հայոց ՆՂ (490=1041) մեռաւ թագաւորն Յովհաննէս, և թաղեցաւ ընդ հարս իւր։ Իսկ թագաւորն Յունաց Միխայլն, բազում զօրօք հասանէր ի գաւառն Հայոց և աւերէր զաշխարհ սրով և գերութեամբ. քանզի Յովհաննէս յառաջագոյն գիր էր տուեալ Յունաց, որ յետ

(76) Սաղմոս ԽԳ. 26։

(*) Ուղեկից, հետեւորդ, օգնական։ «Բիւզանդական զինուորական մի մեծ տիտղոս է»։ = յն. ἀκόλουθος. տես Հ. Աճառեան, հտ. Ա. «Ակողութ»։

մահսւան իւրոյ Անի ի նոսա դառնայր. զոր անօրէնն Սարգիս. ի տանէն Հայոց, ազդ առնէր Միխայլին, ի տուր տայր նմա զաշ(Թղ. 18ա) խարհն Հայոց. և ինքն յափշտակեալ զգանձս թագաւորացն բերդամուտ լինէր. և աւանս բազումս պահէր ընդ ձեռամբ իւրով, և կամէր թագաւորել Հայոց: Զոր ոչ ընդունեցան ազգն Բագրատունեաց, և Անհողենի յառնէր ասպատակաւ ի վերայ աշխարհին Հայոց, և բազում գաւառք հնազանդեցան նմա, վասն ոչ լինելոյ գլխաւոր Հայոց: Եկին և ի վերայ թագաւորական քաղաքին Անույ⁽⁷⁷⁾. յայնժամ ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց առ սպարապետն Հայոց Վահրամ Պալհաւունի, և խնդրէին պատերազմել ընդ զօրսն Յունաց, վասն զի ոչ կարէին տանել սաստիկ հայհոյութեան և չարաչար նախատանացն: Ապա լցեալ սրբոմտութեամբ և բարկութեամբ զօրքն Հայոց, յարձակեցան ի վերայ նոցա և զհպարտացեալ զօրութիւն նոցա կոխան արարին երիւարաց իւրեանց, և մաշեցին զնոսա ի սուր. և որ մազապուրծ լինէին ոչ կարէին փախչել (Թղ. 18բ) ի սաստիկ ձայնէն Հայոց, մինչև ընդ մէջ անցեալ առաքինին Վահրամ Պալհաւունի, և աղաչանօք հազիւ հաւանեցուցանէր զզօրսն Հայոց, սակաւ մի թոյլ տալ զի մնացեալքն գնասցեն: Եւ ի ռարանցն ձ զերծան, և այլ ոչ յիշեցին զԱնի, և յանգեան յայդ⁽⁷⁸⁾: Եւ յայնժամ ծագեալ երեւեցաւ պատանեակ մի վայելուչ և իմաստուն, Գագիկ անուն, որդի Աշոտոյ արքայի Բագրատունոյ, հմուտ աստուածային ուսմանց. և ժողովեցան իշխանքն Հայոց, հրամա-

(77) Ո. 85, Անիի վրայ եկողները Յոյներն էին, և ոչ Թէ Անհողենի բանակները:

(78) Այս կոտորածի նկարագրութիւնը Տարեգրքի մէջ համառօտ և վսեմ է: Ո. 86 էջի մէջ՝ ճապաղ, երկար է:

նաւ մեծին Գրիգորի, որդւոյ վասակայ Պալհա-
ւունոյ, և գնացեալ առ սուրբ Հայրապետն տէր
Պետրոս՝ օծին զԳագիկ թագաւոր ի վերայ տանն
Հայոց⁽⁷⁹⁾, Այս Գագիկ եղեւ բարեպաշտ և աս-
տուածասէր, և անպարտելի յիմաստասիրաց դասս,
և իմաստութեամբ հաստատեաց զաթոռ թագա-
ւորութեան իւրոյ: Յայնժամ ի ձեռն զօրաց իւ-
րոց ըմբռնեալ զապստամբն Սարգիս, և խոշտան-
գանօք առնոյր (թղ. 19ա) ի նմանէ զամրոցսն և
զգանձն արքունի զոր յափշտակեալ էր, և զգա-
ւառսն: Եւ զօրքն Յունաց դադարեցին ի խըն-
դրելոյ զԱնի, և խաղաղացաս աշխարհն Հայոց:
Եւ յայնժամ ժողովէ Գագիկ զզօրսն Հայոց, և
գնաց ընդ կողմանս աշխարհի հայրենեաց իւրոց,
և զանհնազանդսն հնազանդեցոյց, և զհակառակսն
հալածեաց. և երթեալ բանակէր յԱյրարատ
գաւառ ի վաղարշապատ քաղաք, առնուլ վրէժս
յազգացն հարաւայնոց: Եւ յայնժամ սպառա-
զինեալ մեծն Գորգիոս⁽⁸⁰⁾ Պալհաւունին, որդին
վասակայ, և երթեալ բանակ հարկանէր ի վերայ
Ախուրան գետոյ, մերձ յամուրն Բջնի. և զօրքն
այլազգեաց գային պատերազմաւ ի վերայ զօ-
րացն Հայոց, և եղեւ սաստիկ պատերազմ: Եւ զա-
ռաջինն յաղթեցին զօրացն Հայոց, և ապա օգնու-
թեամբն Աստուծոյ դարձուցին զզօրսն այլազգեաց
ի փախուստ և կոտորեցին յոյժ. և զիշխանս նո- (թղ.
19բ) ցա արարին ձերբակալս, և մնացեալքն գնա-
ցին ի Պարս փախստական: Զայսու ժամանակաւ մե-
ռանէր արքայն Յունաց Միխայլն, և թագաւորեաց
կեսառոտն, քուերորդի նորա ամս դ, վասնզի
համարձակեալ գործեաց գործ լրբութեան, և

(79) ՍԱ. 108, Գագիկի թագաւորութեան սկիզբը՝ կը գնէ
ՆՂԱ = 491 = 1042-ին:

(80) Ո՝ 88, Գրիգոր, կը գնէ:

զթագուհին կեռազաւի զդուստր կոստանդիանոսի թագաւորին՝ խուզեալ զհերսն որպէս զպոռնկի և առաքեաց յաքսորս: Նոյնպէս և զպատրիարքն ըմբռնեալ և եդ ի բանտի, վասնզի կամէր զանօրէն և զպիղծ ազգն իւր յառաջ բերել վասն թագաւորութեան իւրոյ յառաջ ելանելոյ: Իսկ պատրիարքն իմաստութեամբ զերծեալ յարգելանոցէն անկաւ ի սուրբ Սոփի, և արար անդ ժողով իշխանաց, և կալեալ զկեսառոսն և զագականս իւր, խաւարեցուցին զաչս նոցա, և դարձուցին զթագուհին և զայլսն յաքսորանաց մեծաւ պատուով ի կոստանդինուպօլիս, և ուրախ եղեն յոյժ⁽⁸¹⁾: Յայսմ ամի զօրաժողով արար տէրն Հերայ և Սալա (թղ. 20ա) մաստայ, և եկին ի վերայ գաւառին վասպուրականի⁽⁸²⁾: և տէրն վասպուրականի Խաչիկ, էր այր քաջ և պատերազմօղ, այլ ծերացեալ էր, և պարապեալ բազում ժամանակաւ ի գործոց պատերազմաց, և որդիք նորա Հասան և Ճնճղուկն, էին առ թագաւորին Միխայլի. և կրտսեր որդին, Իշխան,⁽⁸³⁾ տղայ էր տիօք: Ապա հարկաւորեալ ինքն ելանէր ի պատերազմ սակաւ զօրօք և հալածէր զբանակս այլազգեացն. իսկ որդի նորա Իշխանն, առանց կամաց հօրն, յարձակեցաւ ի պատերազմն և անպատրաստաբար եմուտ ի մէջ թշնամեացն և սպանաւ: Իսկ Խաչիկ, տեսեալ զայն լքաւ ի պատերազմէն, և սպանաւ և նա ի պատերազմին: Եւ զկնի աւուրց ինչ եկին որդիք նորա յարեւմտից, Հասան և Ճնճղուկ, և զգեցեալ սուգ ի վերայ հօրն և եղբօրն. յայնժամ Հասան աւագ որդին կոչեաց

(81) Ու. 89, Կոստանդինուպօլիսի մէջ՝ այն օրերը քաղաքական մեծ պատերազմ մը տեղի ունեցած է:

(82) Ու. 90, «զթուռնեւան գաւառն» կը գնէ:

(83) Ու. 90, Իշխանի տարիքը 15 տարեկան կը գնէ:

առ ինքն ըռայիս⁽⁸⁴⁾ մի քուրդ, սիրելի իւր, եւ տայ նմա (թղ. 20բ) յ դահեկան եւ ասէ՝ մուտ ի շեր ե ի Սալամաստ ե ասա թէ աշխարհն վասպուրականի անմարդ է, զի կայք պարապ, ե բազում ծառայս ե հօտս ոչխարաց անմարդ շրջին, եւ արար ռայիսն այսպէս, ե ժողովեցին այլազգիքն զօրս բազումս, ե եկեալ բանակեցան ի նոյն տեղւոյն. ե գայր ռայիսն պատմէր Հասանայ, ե սա ժողովեաց զզօրս իւրեանց եւ պատրաստեցան ընդդէմ նոցա ի պատերազմ. ե ձայն տրեալ Հասան ի ճակատ այլազգեացն ե ասէ, ո՞ր է այրն որ եսպան զհայրն իմ խաչիկ, ե զեղբայրն իմ զիշխան: Եւ ահա այր մի խափշիկ հօր յանդուզն յարձակմամբ ասէր, ես եմ, ե ահա ձին իւր ե սլէհն⁽⁸⁵⁾ Եւ քաջն Հասան յարձակեցաւ սրով ի վերայ, ե պատառեաց զնա ընդ երկուս, ե էառ զձին ե զզէնն հօրն: Նոյնպէս խընդրեաց ե Ճնճղուկն զսպանող եղբօրն, ե ոմն մի նոյնպէս (թղ. 21ա) յառաջ ել, պարծելով ցուցանէր զինքն. ե նա եհար զնա նիզակաւն ի սիրտն ե յերկիր ընկէց, ե էառ զձի եղբօրն ե զզէնն: Եւ քաջապէս յարձակմամբ կոտորեցին զնոսա, ե առին զամենայն ինչս նոցա, ե դարձան ուրախութեամբ ի յարկս իւրեանց:

Ի թուին Հայոց ՆՂԲ (492=1043) Թագաւորեաց Յունաց, կոստանդին Մօնօմախն⁽⁸⁶⁾ որ Թարգմանի մենամարտիկ: Եւ ի նոյն ամի յար-

(84) Ըռայիս - իշխան, պետ:

(85) սլէհ - հրացան:

(86) Մօնօմախի Թագաւորութեան Թուականը ՍԱ. 107, կը դնէ Ռիսե = 1045: Միք. Ասորին՝ ՆԿ = 460 = 1011-էն իր սխալ ժամանակագրութեամբ, որ երբեմն 5-էն մինչև 30 տարի կը տարբերի ստոյգ Թուականներէն: Մօնօմախօսի պատմական Թուականն է՝ 12 Յունիս Ժ Խնտիկտ = 1042. ու 12 տարի ե 7 ամիս Թագաւորեց:

եաւ ի վերայ նորա Մանիակն, այն որ յառաջն էառ զՍուհա և կապեաց թագ և ժողովեաց զօրս բազումս ունելով թիկունս զաշխարհն Հռոմայեցւոց: Եւ յահէ նորա հնազանդեցան նմա ամենայն Արեւմուտք. զի էր այր յաղթանդամ և քաջ ի պատերազմունս: Իսկ Մօնօմախն ամենայն զօրօքն Յունաց գնաց ընդդէմ նորա ի պատերազմ, և յանկարծակի օրհասական մահուամբ Մանիակն ելանէր ի կենցաղոյս. և խաղաղացան Յոյնք: Զայսու ժամանակաւ անօրէնն Սարգիս (թղ. 21բ) որ էր յարեւելս ի Պարս, ազդ առնէր Մօնօմախին և ասէր կոչեա զԳագիկ պատճառանօք սիրոյ ի Կոստանդինուպօլիս, և մի թողուր ելանել, մինչեւ զքաղաքն Անի առցես ի նմանէ: Եւ արմատացաւ ի սիրտ նորտ այս սերմն չարութեան, և գրեաց թուղթ առ Գագիկ արքայ Հայոց, և կոչէր առ ինքն մեծամեծ երդմամբ, սիրոյ աղազաւ տուեալ միջնորդ զսուրբ Խաչն և զԱւետարանն Քրիստոսի: Եւ լուեալ Գագիկ ոչ կամեցաւ գնալ. իսկ անօրէնն Սարգիս մատենաւ առ թագաւորն համախոհիւքն իւրովք, քաջալերէր զնա ասելով, ընդէր երկնչիս գնալ, ով թագաւոր, և երկմտես յայսպիսի երդմունս, և եթէ առ մեզ ունիս կարծիս ինչ՝ ահա անձինք մեր մեռանին վասն քո: Եւ կացուցին միջնորդ զտէր Պետրոս, և բերեալ զսուրբ Խորհուրդն⁽⁸⁷⁾, և թացեալ անդ զգրիչն, և արարին սոսկալի երդմունս յաւուր յայնմիկ: Եւ յայնժամ Գագիկ անկասկած ելեալ գնաց ի Կոստ (թղ. 22ա) անդինուպօլիս և ամենայն քաղաքն հրամանաւ թագաւորին մեծաւ խնդութեամբ ելին ընդ առաջ նորա, և մեծաւ պատուով ընկալան

(87) Պատարագի Ս. բաժակին մէջ Թաթխելով ստորագրեցին իրենց երգումը:

զնա: իսկ ուրացողքն Քրիստոսի, որք արարին զհաւոր երգմունսն, առաքեցին զԱնոյ քաղաքին բանլիսն իս (40) և գիր զկնի թէ ամենայն Արեւելս քո եղեւ: Եւ կոչեաց թագաւորն զԳագիկ և զբանալիսն հանդերձ թղթովքն առաջի եդ, և ասէր թէ զԱնի և զամենայն Արեւելս ետուն իշխանքն քո ի ձեռս իմ: Յայնժամ ծանեաւ Գագիկ զգործն անօրէնութեան, և յոգւոց հանեալ ասէր, դատ արասցէ Աստուած ընդ իս և ընդ նենգաւորսն իմ: Եւ ասէ Գագիկ ցՄօնօմախն, թագաւոր՝ տանն Հայոց ես եմ, և ոչ տամ զԱնի ի ձեռս քո, զի սուտ երգմամբ ածեր զիս ի կոստանդինուպօլիս. և զաւուրս ՚ (30) պնդեալ Գագիկ ոչ հաւանէր. և յորժամ ոչ գտանէր ելս իրացըն, յայնժամ ետ զՀայք ի ձեռս Յունաց: Եւ տայր Մօնօմախն Գագկայ զկալան Պաղատն և զՊիզու (88): Եւ յղեաց Գագիկ ի քաղաքն Անի, և զամենայն ինչս (թղ. 22բ) իւր զոր ունէր՝ ետ բերել ի Յոյնս. և կայր տարակուսեալ և պանդուխտ ի մէջ անագորոյն և չար ազգին. բայց ուր հասանէր՝ նեղութիւն արկանէր Յունաց, զի որպէս թագաւոր ահարկու և չքեղ կայր ի մէջ նոցա գովելին Գագիկ:

Իսկ ի միւսում ամին յորում էր թուական ՆՂԳ (493=1044) առաքէր Մօնօմախն ներքինի մի Պառակամանոս անուն, բազում զօրօք յարեւելս ի խնդիր քաղաքին Անույ. որոյ եկեալ հասանէր ի դուռն քաղաքին, և ազգն Հայոց որ էին ի քաղաքին՝ ոչ հաւանեցան տալ զքաղաքն, այլ խընրէին զԳագիկ թագաւորն իւրեանց, և միաբանեալ ելին ի պատերազմ ընդ զօրսն Յունաց, և կոտորեալ զնոսա՝ արարին փախստական և բա-

(88) Կալան Պաղատ և Պիզու, Կապագովկիոյ երկու քաղաքներ:

զուժ աւարաւ նոցա մօին ի քաղաքն: Իսկ զօրքն Յունաց գնացին յաշխարհն իւրեանց, և Պառակամանոսն ձմերեաց Յուխտիքն, ի գաւառն Թէոդուպօլեաց: Եւ յայնժամ զօրքն Հայոց իբրեւ տեսին թէ Գագիկ այլ ոչ ելանէ յա(Թղ.23ա)-րեւելս, ժողովեցան առ հասարակ ի գերեզմանս թագաւորացն Հայոց, և լացին անդ զաւուրս գ զանտիրանալ իւրեանց, և անէծս ցաւագինս կարգացին նենգաւորացն Գագկայ. ապա ամենեքեան յուսահատեալք գրեցին առ Պառակամանոսն և կոչեցին զնա, և ետուն զԱնի ի ձեռս նորա: Աստանօր բարձաւ թագաւորութիւնն Հայոց, և անկաւ տէրութիւնն Բագրատունեաց, ըստ գրեցելոյն Ներսեսի⁽⁸⁹⁾:

Ի թուին ՆՂԴ (494=1045) եղել սաստիկ և ահաւոր շարժ, և փոխեցաւ գոյն լուսաւորացն ի կարմրութիւն, և մառախուղ ունէր գերեսս երկրի, և մեծամեծ եկեղեցիք և շինուածք փլան ի շարժէն. և քաղաքն Եզնկայ փլաւ առ հասարակ, և պատառեցաւ երկիր և եկուլ բազում արս և կանայս, և զաւուրս բազում գայր ձայն աղաղակի նոցա: Յայսմ ամի խաղացեալ զօրքն Յունաց, գնացին ի վերայ քաղաքին Դունայ և պատերազմեալ ընդ այլազգիսն յաղթեալ կոտորեցան անդ, ընդ որ և մեծ (Թղ.23բ) սպարապետն Հայոց Վահրամ Պալհաւունի, հանդերձ Գրիգորիւ որդւովն իւրով, սպանաւ ի պատերազմին: Իսկ ի սոյն ամի շարժեալ ի տանէն Պարսից գ ամիրա⁽⁹⁰⁾, և բազում զօրօք եկեալ հասին ի սահմանս Մօսլայ, և տէրն Մօսլայ բազում արաբացի զօրօք գայր ի վերայ նոցա. և հարեալ ընդ միմեանս սաստիկ կոտորած

(89) Ո. 97, չունի՝ « ըստ գրեցելոյն Ներսեսի »

(90) Ո. 98, կը յաւելու այդ 3 ամիրաներու անունները - Պօղի, Պուկի, Անագունի:

եղեւ ի նոսա, և Պարսիկն յետոյ յաղթեաց, և զնոսա փախստական արար մինչեւ ի սահմանս Հանձթայ: Իսկ փախուցեալքն ի գնալն իւրեանց բազում աւարս և գերիս տարեալ յաշխարհն իւրեանց, և զբազումս կոտորեցին ի քրիստոնէից, և հասեալ մինչեւ յԱրճէշ քաղաք Հայոց, և առաքեցին առ կատապանն⁽⁹¹⁾ Յունաց որ անդ կայր, և խոստանային նմա ինչս բազումս, զի խաղաղութեամբ թողցէ զնոսա անցանել և գնալ: Իսկ նա ոչ առնոյր յանձն, այլ հպարտացեալ ելանէր ընդդէմ նոցա ի պատերազմ և յաղթեալ ի նոցանէ կոտո(թղ. 24ա)րեցան զօրքն Յունաց, և կատապան Ստեփանն ըմբռնեցաւ, և տարան գերի մինչեւ ի Հեր քաղաք, և յետ բազում չարանացն մեռաւ անդ⁽⁹²⁾: Յայնմ ժամանակի առաքէր Մօնոմախն ներքինի մի Մելիարիս⁽⁹³⁾ անուն, զօրօք բազմօք ի վերայ քաղաքին Դունայ, և էր ժամանակն ձմերային. որոյ եկեալ և ի սաստկութենէ անձրեւացն ոչ ինչ կարաց առնել, այլ դարձաւ յետս յաշխարհն իւրեանց: Իսկ ի սոյն ամի յառուրս ամարայնոյ դարձեալ եկն Մելիարին ի վերայ քաղաքին Դունայ, պաշարեաց զնա և ոչ կարաց առնուլ զքաղաքն. ապա ասպատակաւ աւար արարին զսահմանս գաւառին և դարձան յետս: Ի սոյն ժամանակի այր ոմն ի քաղաքէն Ագրիանուպօլսէ, որ կոչէր Թոռնիկ, այր քաջ և պատերազմօղ, յառնէր ի վերայ Մօնոմախին, և զօրօքն արեւմտից գայր ի վերայ

(91) Քաղաքապետ, կողմնապետ, կուսակալ. Են. = κατεπάνω, ւտ, Capitanus: Ո. 99, Յոյն կատապանին անունը՝ Ստեփան կը գնէ:

(92) Ո. 99, Ստեփան կատապանին մորթը կը հանեն և խոտով լեցուն՝ պարսպէն կը կախեն: Յոյները 10-000 դահեկանի կը գնեն դիակը:

(93) Ո. 100, Մելիարիս անունը Տելիար կը փոխէ:

կոստանդինուպոլսի, և ի մեծ վտանգի ունէր ըզ-
քաղաքն, (Թղ. 24բ) մինչեւ ձանձրացեալ կարան
քարամբք զդրունս քաղաքին. և իբրեւ ոչ կարէին
կալ ի դիմի, խորհեցան և գրեցին առ Թոռնիկ
երդմունս սուտս ըստ իւրեանց սովորութեանն,
դնել զԹոռնիկ կիսառոս, և զկնի մահուանն Մօ-
նոմախին ինքն լիցի Թագաւոր: Եւ ելեալ պատ-
րիարզն և իշխանքն առ Թոռնիկ և երդմամբ
հաստատեցին զայս ուխտ, և եղեւ խաղաղութիւն
մեծ և ածին զԹոռնիկ ի կոստանդինուպոլիս, և
յետ սակաւ աւուրց հանին զաշսն:

Ի Թուին Հայոց ՆՂԸ (498=1049) յաւուրս
Մօնոմախին, ելին հրամանաւ Տուղրիլ սուլտանին,
զօրագլուխք շ⁽⁹⁴⁾ բազում զօրօք և եկին ի վերայ
աշխարհին Հայոց: Եւ այս լինէր զի զարս քաջս
և պատերազմօղս Հայոց հանեալ Յոյնք կարգեցին
ի տեղի նոցա զկրտերն⁽⁹⁵⁾ զօրագլուխս, և այնու
կամէին պահել զաշխարհն Արեւելից: Եւ յորժամ
իմացան աշխարհքն և թէ այնպէս յանտիրու-
թեան է աշխարհն, եկին բանակեցան ի վերայ
քաղաքին որ կոչի Արծն, և տեսին զնա անպա-
րիսպ և այնչափ լի գանձիւ և բազմամար - (Թղ.
25ա) զութեամբ, սկսան պատերազմել ընդ նմա.
և ելեալ քաղաղացիքն և սաստիկ պատերազմաւ
կոփեցին զմիմեանս, քանզի ոչ ունէին օգնակա-
նութիւն ուստեք և ոչ տեղի փախստեան. վասն
որոյ զմահ արարին յոյս, և ի սաստիկ բազմու-
թենէ անօրինացն յաղթեալք ի փախուստ դար-
ձան: Եւ այլազգիքն յարձակեալ սրով ի քաղաքն,
լցին դիակամբք զհրապարակսն և ի սուր սուսերի

(94) Ո. 102, այդ 2 զօրագլուխներուն անունները՝ Արսէիւմ
և Գրիմուշ կը դնէ:

(95) Արտերը՝ Քիւրտերն են:

մաշեցին զամենեսեան, և լցան զանձիւք ոսկւոյ և արծաթոյ, իր ի նմա քորեպիսկոպոս Դաւիթ անուն, առին զգանձս նորա բարձեալ իս ուղտ, 2 վեցկի եզանց ելանէր ի տանէ նորա: Եւ քաղաքին եկեղեցիքն էին 1 (700) և ամենայնիւ յոյժ փարթամ էր և վայելուչ քաղաքն այն Արծն, զոր անցուցին ազգն անօրինաց սրով, և զփառաւոր կանայքն հանդերձ տղայովքն գերի վարեցին յաշխարհն Պարսից: Եւ այս եղեւ սկիզբն կորուստեան աշխարհին Հայոց: Իսկ Մ'օնօմախն իբրեւ լուաւ զչար համբաւս զայս, առաքեաց զօրս յԱրեւելս և կարգեաց զօրագլուխս, զԳրիգոր (Թղ. 25բ) Պալհաւունի մագիստրոսն, զորդին վասակա, և զկամենն և զքաջն Լիպարիտ, զեղբայր Ռատին, զի պահեսցեն զաշխարհն ի թշնամեաց: Ի սոյն ամի գրեաց Մ'օնօմախն առ կաթողիկոսն Հայոց տէր Պետրոս, և կոչեաց առ ինքն. և նա գնաց յօժարութեամբ, և եղ յաթոռ իւր զորդի քեռն իւրոյ զտէր Խաչատուր⁽⁹⁶⁾: Նա և զօրհնեալ միոռնն գաղտ ի գիշերի հանեալ երկաթի ամանօք թաղեաց ի գետն⁽⁹⁷⁾, զի մի դատարկացի եկեղեցի հայաստանեաց ի սուրբ ձիթոյն. և ինքն ճանապարհորդեալ ազատօք տան իւրոյ զձ (300) զինաւորօք, եպիսկոպոսօք, քահանայիւք և սարկաւագօք, վարդապետօք և դպրօք և երաժշտօք 21 (120) անձամբ, հետեւակիր սպասաւորօք 22 (200): այսու ամենայնիւ չուարարեալ տէր Պետրոս գնաց ի կոստանդինուպօլիս: Եւ դըրդեցաւ քաղաքն ընդ առաջ նորա, և փառաւորութեամբ տարան գնա ի սուրբն Սոփի,

(96) ՍՍ. 111, Խաչիկի կաթողիկոսութիւնը՝ ՇԲ = 502 = 1053-ին կը դնէ:

(97) Ո. 104, Ախուրեան գետին մէջ թաղած է Մեռոնը:

և անդ դիպեալ թագաւորին և պատրիարքին. և յայնժամ թագաւորն հրամայեաց իջուցանել զնա ի պատու (թղ. 26ա) ական տան, և տալ ծախս ի պետս նոցա: Եւ յերկրորդում ատուրն սուրբ հայրապետն տէր Պետրոս գնայր առ թագաւորն, և թագաւորն ընդառաջ ել, ողջոյն ետ նմա, և նստուցանէ զնա յոսկի սելին⁽⁹⁸⁾. և իբրեւ ել տէր Պետրոս յաթոռոյն ոսկւոյ, առեալ զայն տէր Եղիսէ, և սպասաւորք թագաւորին հակառակեալ ոչ կարացին առնուլ զսելին, զոր հարցեալ թագաւորն զպատճառն, և ասեն, ով թագաւոր, աթոռ հայրապետական է յայսմ հետէ և ոչ է պարտ նստել այլ ումեք: Եւ թագաւորն հաւանեալ թոյլ ետ սպասաւորացն թողուլ առ նմա. և օրըստօրէ առաւելեալ փառք սուրբ հայրապետն ի տունն Յունաց. և կացեալ ամս դ ի կոստանդինուպօլիս, յետ այսորիկ մեծաւ պարգեւօք ի թագաւորէն և ի պատրիարգէն, արարին զքուերորդին տէր Պետրոսի, զտէր Ստեփաննէ, սենկելոս,* և տուեալ ազատաց նորա ձիրս առատապարգեւս, առաքելցին յաշխարհն Հայոց: Իսկ տէր Պետրոս ոչ ժամանեաց մտանել յԱնի, այլ նստաւ (թղ. 26բ) ի Սեբաստիա, առ ազգն Սենաքերիմայ մեծաւ փառք: Արդ յորժամ հասին զօրագլուխքն Յունաց յԱրեւելս, Մագիստրոսն Գրիգոր և այլքն⁽⁹⁹⁾, զոր վերոյ գրեցաք, գնացին ի կապուտուռ եւ իջին յԱրշովիտ. զոր լուեալ զօրքն թուրքացն որ բնակեալ էին յեզր դաշտին, և զտեղի առին, և խառնեալ ի միմեանս սաստկապէս զմիմեանս բախէին:

(98) Ո. 105, Սելին-ի փոխան կը դնէ Սալիկն, տարբերակին մէջ:

(*) Սինգելոս = յն. σὺγκελλος, լատ. Syncellus, որ կը նշանակէ կրօնական տեսուչ կամ սարկաւազապետ:

(99) Ո. 107, «այլքն» որ էն՝ Կամենն և Ասօնն և Գրիգոր:

Եւ Լիպարիտն քաջապէս մղէր զզօրս այլազգեացըն⁽¹⁾. զոր տեսեալ զօրք Յունաց նախանձեցան ընդ նա և թողեալ ի մէջ այլազգեացն յետս դարձան, և ըմբռնեալ զնա այլազգեացն տարան ի խորասան առ Տուղրիլ սուլտանն: Իսկ սուլտանըն յառաջագոյն լուեալ էր զքաջութենէ առնն, և յետ ք ամաց ազատեաց զնա մեծ ընծայիւք. և գնաց ի Կոստանդինուպօլիս, և Մօնօմախն ևս առաւել մեծարեաց զնա և դարձոյց ի տուն իւր: Այս Լիպարիտս եղբայր էր Ռատին և Զորատին, ազգաւ Վրացի և ցեղ քաջ⁽²⁾:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զախտապաշար գրօղս Վասիլ յիշեսցեք ի Քրիստոս:

-
- (1) Ո. 107-108, Լիպարիտի և իր քեռորդւոյն Զորատաննէի բանակները կը սկսին կռիւլ. այս վերջինը կը մեռնի, առաջինը գերի կը տարուի. այս ամէնը՝ հետեանք Յոյներու ամօթալի մատնութեան:
- (2) Ո. 109, «ցեղ քաջ»-ի փոխան՝ «ի հզօր ջոկէ» կամ «ջոջէ» կը գնէ: Հոս կը յաւելու Ո. 109, հետեւեալը - ՆՂԹԻ Թուին, մեծ խռովութիւն եղաւ ի Յոյնս, շատ գաւառներ «մաշեցան ի սուր սուսերի», վասն զի գիշակեր և անօրէն Պաժենկաց ազգը յարձակեցան Կոստանդինուպօլիս վրայ, գերեցին ազնուազարմ իշխաններ. Թագաւորը սարսափէն՝ պատերազմի չելաւ անոնց դէմ. այսպէս օրերով նեղելէ յետոյ՝ անոնք դարձան իրենց երկիրը:

(Թղ.27ա)

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ Շ (500=1051) ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ,

ԶԻՆՁ ԳՈՐԾԵՑԱԻ Ի ՆՄԱ

Իսկ յորժամ աւարտեցաւ Շ թուական Հայոց, մատենան առ Սոնոմախն արքանօրէնք, և չարախօսք եղեն վասն իշխանացն Հայոց որք բնակեալ էին ի գաւառն Պաղնայ, և ասէին թէ անհնազանդ կան հրամանաց քոյ և խորհին ապստամբել ի քէն: Եւ նա հաւատաց նոցա, և առաքեաց զօրագլուխ հանդերձ զօրօք ի Պաղին, և հեղոյր զբարկու թիւն ի վերայ անմեղացն. և զամենայն իշխանսն լուծանէր ի պատուոյ, վասնզի էր զօրագլուխն չարաբարու, որոյ ասէին Պերող. և կամեցաւ զորդիսն Հաբելի զՀարպիկն, զայր քաջ և պատեւրազմօղ, և զեղբայր նորա զԻաւելթ, զկոստանդին և զԼեւոն կապանօք տանել: Յայնժամ ամենայն իշխանքն ծածկաբար խորհեցան ամրանալ յիւրաքանչիւր ամրոցի մինչև ծանուսցեն թագաւորին զաւերումն գաւառին: Իսկ մի ոմն⁽³⁾ ի միաբանելոցն ուրացաւ զերդ(Թղ.27բ)ումն և ծանոյց Պերողի, և որդիքն Աբելի ոչ գիտացին, այլ որպէս խորհուրդ էին արարեալ՝ ամրացան ի բերդն Արկնի⁽⁴⁾, և այլ ընկերքն գնացին առ Պերող. և Պերող արար ժողով ի վերայ բերդին և ոչ կարէր ինչ առնել բերդին, զի կարի բարձր էր:

(3) Ո. 110, «մի ոմն» անունը՝ Թորոսակ կը գնէ, «տէրն Թլպաղայ»:

(4) Արկնի բերդ, Թլմուխ՝ որ է Ամիթի գաւառին մօտ:

Այլա խոստանայր գանձս բազումս, եթէ որ բերցէ զգլուխ Հարպկանն: Եւ էր տեղի մի մերձ ի բերդն հակառակ ամրոցին, և ելեալ Հարպկն անդ հետեւակօք և մեծաւ ջանիւ պահէր զբերդն, և զաւուրս զ ոչ էր ննջեալ յերկիւղէ թշնամեաց, և ասէն նենգաւոր ընկերքն. Ընդէր ոչ ննջես և հանգչիս յաշխատութենէդ, ահա անձինք մեր մեռանին վասն քո. և նա հաւատացեալ նոցա ննջեաց հանգչել տակաւիկ մի: Իսկ ոմն նմանեալ կայենի, հատանէր զգլուխ Հարպկանն, և ի գիշերին հասուցանէր առ Պերոզ, և ոչ ինչ օգտեցաւ բայց զանէծս: Եւ հրամայեաց Պերոզ ցցել ի ձող զգլուխ Հարպկանն, և ընդ առաւօտն տանել առաջի բերդին. զոր (թղ. 28ա) տեսեալ եղբարցն բացին զդուռն և ելեալ անկանէին առաջի հատեալ գլխոյն և լային դառնապէս, մինչ զի ամենայն բանակն ընդ նոսա լային. և այսպէս առին զբերդն Արկնի, և զեղբարս նորա առաքեցին առ Մօնօմախն ի կոստանդինուպօլիս. զոր տեսեալ թագաւորն հիանայր ընդ կերպարանն նոցա, զի էին բարձրահասակք և գեղեցիկք տեսլեամբ քան զամենայն տուն Յունաց: Վասն որոյ ոչ այլ իւրք խրատեաց զնոսա բայց ի կղզի ինչ անցուցանել:

Ի թուին Հայոց ՇԲ (502=1053) եղեն մեծ սքանչելիք ի մեծն Անտիոք. քանզի յԱսորոց ազգէն բազումք էին ի քաղաքին, և էին յղփացեալք փարթամութեամբ, զի կանայք նոցա զարդարեալք ի զարդս ոսկւոյ ելանէին և մտանէին յաւուրս տօնից և յերեւելիս. և մանկունք նոցա իբրեւ 2 (500) նոյնպէս զարդարեալք և կիսիշօք ընթանային յեկեղեցիս յաւուրս տօնից. ընդ որում լցեալ չար նախանձու ազգն Յունաց և մախային ընդ նոսա: Եւ այր մի էր (թղ. 28բ) Յասորոց գլխաւորագոյն իշխան, սա հրապուրեալ ի Յունաց

2-րդ

դարձաւ ի կրօնս նոցա կամաւ, և սկսաւ զազգն իւր չարախօսել առ նոսա իբրեւ թէ ոչ ունին զուղղափառ դաւանութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ, և ի մեծ նեղութիւն մատնեաց զազգն Ստորոց: Եւ վասն այսպիսի չար նախանձու միաբանեալ պատրիարգն Յունաց, հանդերձ իւրովք ազգայնովք, հրամայեաց այրել զաւետարանն Ստորոց. զոր իբրեւ ընկեցին ի հուրն ձայն հնչեաց յաւետարանէն, և արտաքս ելանէր ի հրոյն: Իսկ նոցա երկիցս ընկեցին ի հուրն, և դարձեալ անկէզ ելանէր, և յանդգնութեամբ երիցս անգամ ընկեցին և ապա ընկալաւ զայրումն աւետարանն⁽⁵⁾:

Եւ իբրեւ կատարեցաւ գործն հակառակութեան, դարձաւ պատրիարգն և ամենայն ամբոխն ուրախութեամբ ի սուրբ Պետրոս. և իբրեւ միաբան հաւաքեցան ի սուրբ եկեղեցին, գոչեաց եկեղեցին ի ձայն մեծ և գղրղեցաւ ամենայն քա. (Թղ. 29ա) զաքն: Իսկ ի միւսում՝ աւուրն անկաւ հուր յերկնից ի վերայ եկեղեցւոյն սուրբ Պետրոսի, և վառեցաւ քարն և փայտն որպէս զմոմ՝ և պատառեցաւ խորանն, և սուրբ սեղանն զնաց յանդունդս, հանդերձ լուսաւոր մեծագին աւկամբն, զոր եղեալ էր անդ կոստանդիանոս ընդ ժն բիւր ոսկւոյ, և այլ ոչ կարացին գտանել⁽⁶⁾: Արդ իբրեւ այս այսպէս գործեցաւ՝ ահաբեկեալ եղեւ քաղաքն Անտիոք, և սկսան աղօթս մատուցանել առ Սաստուած: Եւ ելանէր պատրիարգն Յունաց քահանայիւք և սարկաւագօք, և բազում ժողովրդօք, շրջէր ի քաղաքն աղօթիւք. և իբրեւ

(5) Ո՞. 115, երրորդ անգամին ալ՝ « Ելեալ եղև անվնաս » կը գնէ. « և իբրև կրկնեցին չորրորդ անգամ՝ յայնժամ ընկալաւ . . . զայրեցողութիւն . . . »:

(6) ՍԱ. 110, այս ահէղ դէպքը կը գնէ ՆՂԷ = 497 = 1048-ին:

հասանէին ի մայտանն Հոռոմ, ուր փոքր կամուրջն էր, յանկարծակի գոչեաց գետինն եւ շարժեալ ի վեցերորդ ժամու աւուրն պատառեցաւ երկիր, և կլաւ զպատրիարգն և բիւր մի ի ժողովրդեանն, և զաւուրս ժն գայր ձայնն ի խորոց ի վեր, և ապա կնքեալ երկիրն ի վերայ նոցա և անշնչացոյց զայնքան բազմութիւնն:

(Թղ. 29բ) ի Թուին ՇԳ (503 = 1054) շարժեցաւ Տուղրիլ սուլտանն Պարսից, անթիւ բազմութեամբ եւ եկն յաշխարհն Հայոց, ի քաղաքն Բերկրի, եւ առ զնա պատերազմաւ եւ մատնեաց զբնակիչսն ի սուր եւ ի գերութիւն: Եւ անտի յարուցեալ եկն ի յԱրճէշ, եւ պատերազմաւ նեղէր զքաղաքն զաւուրս ը և քաղաքացիքն բազում ընծայիւք առին յանձն զհնազանդութիւն. և հաւանեցուցին զնա գնալ և առնուլ զՄանրծկերտ: Եւ բանակէր ի տեղին որ Քարազլուխ կոչէր. և ի վաղիւն պատեալ զքաղաքն նեղէր պատերազմաւ: Եւ էր գլխաւոր քաղաքին Վասիլ, որդին Ապուկապայ, այր քաջ եւ պատերազմող, և զամենեսեան յորդորէր ի պատերազմ: Ապա սկսան այլազգիքն փորել զհիմն պարսպին, զոր ծանեան հաւատացեալքն եւ փորեցին հանդէպ նոցա, և կալեալ զամենեսեան սպանին: Ապա զայրացեալ (Թղ. 30ա) սուլտանն, առաքեաց ի Բարէշ և ետ բերել անտի զմեծ բաբանն զոր Վասիլ Թագաւորն վասն Հերայ շինեալ էր ժն օղիւ, ահաւոր բարձր: Եւ յորժամ կանգնեցին՝ դողաց քաղաքն սասանմամբ յահէ նորա: Յայնժամ գտաւ երէց մի ի քաղաքին և շինեաց մեքենայս ընդդէմ նորա, և յառաջին քարէն կտրեաց զխոզակ նորա, և զօրացան փոքր մի քաղաքացիքն: Ապա յետ սակաւ աւուրց ամրացուցին այլազգիքն զմեքենայսն և հարկանէին զպարիսպ քաղաքին մեծամեծ քարամբք: Յայնժամ Վասիլն ձայն

տուեալ ի քաղաքն ասէր, եթէ որ ելցէ և այրեալ
 ցէ զբարանն զայն, առցէ յինէն տուրս ոսկւոյ և
 արծաթոյ, և ի թագաւորէն փառս և իշխանու
 թիւն. և եթէ ինքն մեռցի՝ ազգականք եւ որդիք
 նորա ժառանգեացեն զխոստմունս: Եւ ահա այր
 մի եկն յառաջ, հռոմայեցի ֆրանգ, եւ ասէ ես
 այրեմ՝ զհա եւ զարիւն իմ հեղում վասն քրիս
 տոնէից: Եւ ետուն նմա ձի ազնիւ, եւ զգեցեալ
 այրն զրահ և սաղաւարտ, հեծաւ յերիվարն և
 կապեաց (թղ. 30բ) յինքն նաֆթ գ շիշ, եւ կապեաց
 թուղթ ի ծայր բումբին, եւ խնդրեաց աղօթս
 եւ դիմեաց ի զօրս այլազգեացն, եւ նոքա կար
 ծեցին զնա թղթաբեր եւ ոչ խօսեցան ընդ նմա:
 Եւ էր միջօրեայ եւ տապ տօթոյ, եւ ամենայն
 արք պատերազմօղք ննջէին, եւ եկեալ այրն հռո
 մայեցի մօտ ի բարանն, եւ կարծեցին թէ ի
 տես եկն, և նոյն ժամայն հանեալ զմի շիշն եհար
 ի բարանն, եւ շուր անցեալ եհար զմիւսն, նոյն
 պէս եւ զերրորդն. եւ բորբոքեցաւ բարանն և
 այրն դարձաւ ի փախուստ և ամենայն բազմու
 թիւնն զկնի: Եւ այրն զերծեալ անկաւ ի քաղաքն
 և բարանն կիզաւ. եւ հաւատացեալքն ուրախ
 եղեն եւ ետուն առնն ինչս բազումս: Եւ Մօնօ
 մախն լուեալ զայն տարաւ զնա ի կոստանդինու
 պօլիս, տուեալ նմա պարգեւս և իշխանութեան
 պատիւս: Իսկ սուլտանն զարմացաւ ընդ գործ
 ֆռանդին և խնդրէր ի վասիէն զի տեսանիցէ
 զնա, եւ խոստանայր տալ նմա պարգեւս. և նա
 ոչ կամեցաւ: Ապա սկսան փորել ներքոյ (թղ. 31ա)
 պարսպին, եւ քաղաքացիքն հանդէպ նոցա փո
 րեցին եւ երկաթի ճանկով քարշեալ զնոսա սա
 տակէին. եւ առեալ խոզ մի, դրին ի մեքենայն
 եւ ձգեցին ի բանակն եւ ձայնեցին ի սուլտանն
 և ասեն, ամուսնացիր ընդ դմա և տանք զՄա
 նրժկերտ պոռոյք⁽⁷⁾ քեզ: Եւ յամօթ լեալ եսպան

գայրն որ եբեր զնա ի վերայ քաղաքին, եւ դարձեալ գնաց յաշխարհն իւր:

Ի թուին ՇԴ(504=1055) մեռանէր Մօսմախն, կացեալ թագաւոր ամս ժդ. և թագաւորեաց փոխանակ նորա քենեկալ նորա կեռղօտօռն⁽⁸⁾, եւ հրամայեաց առնել խաղաղութիւն. ամենայն աշխարհի: Սա եհան յաքսորանաց զորդիսն Հաբելի եւ դարձոյց պատուով ի հայրենիսն իւրեանց, ի բերդն Արկնի, և փոխեաց իշխանութենէ զՊերոզ կատապանն եւ կարգեաց ի տեղի նորա զՄելեասանն, այր ողորմած եւ բարի: Եւ ինքն կացեալ թագաւոր ամս ք եւ ամիսս գ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և նստաւ յաթոռ նորա Միխայլ արեւորն: Յաւուրսն յայնոսիկ իշխան (թդ. 31բ) մի ի տանէն Յունաց կոմանոս անուն, յառնէր հակառակ Միխայլին, և զօրօք գայր պատերազմաւ ի վերայ կոստանդինուպօլսի, և ինդրէր բռնութեամբ զթագաւորութիւնն⁽⁹⁾: Եւ Միխայլն ժողովեաց զամենայն զօրս Արեւմտից, եւ եկն ի վերայ կոմանոսի, և պարտեալ զօրք Միխայլին և դարձան ի փախուստ և եղեւ սաստիկ կոտորած, և ըմբռնեցան ամենայն իշխանքն Միխայլի. իսկ մնացեալքն տեսանելով զայսպիսի արեան հեղմունս, հաւանեցան կոմանոսի, և ելեալ պատրիարգն և ամենայն իշխանքն առ նա, նստուցին զկոմանոսն յաթոռ թագաւորութեանն⁽¹⁰⁾: Բայց աւերումն բազում եղեւ, զի կոմանոսն եւ Միխայլն զմիմեանց աշխարհ աւերեցին յանխնայ, մինչեւ հաստատեցաւ կոմանոսն: Եւ առաւել մե-

(7) Պապք προξ, օժիտ:

(8) ՍԱ. 111, կերթօտոռ: Ո. 122, կիւրա - թօտոռ:

(9) Ո. 123, կոմանոսի ըմբոստութեան թուականը կը գնէ ՇԵ = 505 = 1056-ին:

(10) Ո. 123-4, երկարօրէն կը պատմէ այս կռիւը:

ժարեաց կոմանոսն զայնոսիկ որ զհետ իւրոյ կամացն գնացին⁽¹¹⁾, և հրամայեաց դահեկան հարկանել զիւր պատկերն՝ սուսեր ունելով յուսն, որպէս թէ սրով առ զթագաւորութիւնն: Ապա ոչ շատացաւ այնքան արեանց հեղմանց, այլ գնաց յԱրեւ(թղ.Յ2ա)մուտս և անցաւ զՏօնաւիս գետ և աւերէր զաշխարհն քրիստոնէից. վասն որոյ բարկութիւն արժանահաս եկեալ նմա ի Տեառնէ, և եղեւ որոտմունք եւ կայծակմունք, և էարկ կարկուտ մեծամեծ ի վերայ նոցա, և արար փախստական զամենեսեան մինչեւ մոլորեալ ոչ գտանէին զմիմեանս: Եւ թագաւորն գարամբք մոլորեալ եհաս մինչ ի գետն Տօնաւիս, և ծանեալ եթէ վրէժխնդրութիւնն այն յԱստուծոյ է, վասն անօրէն գործոց իւրոց: Եւ եկեալ ի կոստանդինուպօլիս անկանէր առաջի գթութեանցն Աստուծոյ բազում զղմամբ և խնդրէր թողութիւն, և առաքէր առ տուկն Ուռհայոյ Տուկիծ և բերէր առ ինքն և հաստատէր յաթոռն և ինքն եղեւ կրօնաւոր: Իսկ յայսմ ամի, որ էր թուական Հայոց ՇԷ(507=1058) փոխեցաւ առ Քրիստոս սուրբ հայրապետն տէր Պետրոս, կացեալ հայրապետ ամս խբ (42) և նստոյց յաթոռն զտէր խաչիկ, եւ ինքն հանգեալ ի Սեւաստ⁽¹²⁾ եւ թաղեցաւ ի վանս սրբոյն Նշանին: Ի սոյն ամի ելանէր ի Պարսից ամիրայ մի բազում զօրօք(թղ.Յ2բ) Դինար անուն, եւ խաղաղութեամբ անվնաս անցանէր ընդ բազում տեղիս, եւ գայր հասանէր մինչեւ ի Մելիտինի Հայոց, վասնզի վաղուց տեղեկացեալ էին ի բազմաց թէ կարի յոյժ յղփա-

(11) Ո՛. 124, հակառակը կը հաստատէ, « առաւել մեծարեաց զայնոսիկ որք միամիտ կացին ի վերայ Միհայլին, քան զայն որ յիւր վերայ նահատակեցան »:

(12) Սեբաստիա:

ցեալ են հարստութեամբ: Եւ էր քաղաքն անպատրաստ, և ոչ ունէին զօրք պատերազմելոյ, եւ ոչ տեղի ապաստանի փախստեան: Եւ ամենեքեան ի փախուստ դարձան, և այլազգիքն զհետ մտեալ կոտորէին յանխնայ, մինչեւ լցաւ քաղաքն արեամբ սպանելոցն: Եւ զգեղեցիկս ի կանանց և ի մանկտոյ գերի վարեցին, եւ ուրախութեամբ դարձան. եւ վասնզի աւուրք ձմերայնոյ էր, մնացին ի գաւառսն Հանծթայ. իսկ ի գարունն գնացին ի գաւառն Տարօնոյ և առ սատրոստով լերինն բնակեցան, մերձ ի Սասունք: Եւ տեսեալ զայն քաջազօր իշխանն Հայոց Թոռնիկ, որդին Մուշեղայ, և զօրօք իւրովք հասանէր ի վերայ այլազգեացն. եւ խառնեցան ի միմեանս պատերազմաւ: Եւ քաջն Թոռնիկ ամբարձ զաչս իւր և ասէ. (Թղ.33ա) Գլակայ վանաց սուրբ կարապետ, հասիր այս օր յօգնութիւն մեզ: Եւ նոյնժամայն յարձակեցան և որպէս զորայս հնձէին զնոսա. և արարին զնոսա փախստական, և զինչս և զգերի զոր ունէին, էառ քաջն Թոռնիկ և զօրք իւր, և գնացին յաւանս իւրեանց գոհանալով զՏեառնէ և զսուրբ կարապետէն: Ի սոյն ամի ի ժամանակս ձմերայնոյ կ (60) օր ձիւն եկն, գիշերն գայր և ցերեկն հալէր. և էր ջուրն կարմիր և դառնահամ, և եղեւ սով սաստիկ վայրի անասնոցն և թռչնոցն, զի ոչ գտանէին կերակուր, և ի սովոյն դիմէին ի շէնս և ի մարդս, և նոքա յանխնայ կոտորէին զնոսա: Իսկ ողորմածքն կերակրէին զնոսա զաւուրսն ձմերայնոյ, և ի գալ գարնանն արձակէին զնոսա. և ամիրա ոմն, տէր Մծբընայ, անուն նորա Նսրտօլ, հրամայեաց սպասաւորաց իւրոց՝ և հոգ ցօղնոյ, զի յամենայն աւուր իւր քու ցորենոյ և իւ գարոյ և իւ կորեկոյ, և այլ քիտ և յերգ ի գաշտին ճապաղել, զի եկեալ վայրի անա(Թղ.33բ)սունքն և թռչունքն ուտէին.

և հրամայեաց ոչ սպանանել ի նոցանէ: Եւ ամենայն ոք ըստ իւրում կարի դարմանէր զնոսա: Եւ յայնմ ամի եղեւ սով սաստիկ զի ցանն ոչ եղեւ ի ձիւնէն:

Ի Թուին ՇԸ (508=1059) շարժեալ եղեւ ամենայն տունն Պարսից, խրոխտալով զային ի վերայ Հայոց, և բազում գաւառս ի սուր մաշեցին, և եկին մինչեւ ի Սեբաստիա: Իսկ որդիքն Սենաքերիմայ, Ատոմ և Աբուսահլ, յառաջ իմացեալ զգալ անօրինացն, փախեան ի խաւատանէքն: Եւ զօրք այլազգեացն զառաջինն ոչ համարձակեցան մտանել ի քաղաքն, զի տեսանէին զգմբէթսն եկեղեցեացն և կարծէին թէ վրանք զօրացն Յունաց է: Իսկ յորժամ իմացան թէ դատարկ է քաղաքն ի պահապանաց, պատեցին զքաղաքն շուրջանակի, և յարձակեալ ի վերայ սրով առ հասարակ կոտորեցին, և անհամար գերի տարան⁽¹³⁾: Եւ այս լինէր յանտիրութենէ, և ի շարաբարոյացն Յունաց, զի հանին զերկիրն Հայոց ի տէրութիւն^(134ա) թենէ Հայոց, և զքաջ զօրականսն Հայոց սպանին խաբամար, և զկրտերն դրին դիխաւորս և տեղապահս աշխարհին, որ ոչ խոկային գործ քաջութեանն, այլ թէ որպէս զքաջ զօրականսն ի Հայոց և ի Յունաց խաւարեցուցեն զաշն, և ինքեանք տկարք և փախչողք զի ի ռամմ զայս ամենայն աշխարհս առին ի նոցանէ, և ինքեանք փախստականք անկան ի կոստանդինուպօլիս⁽¹⁴⁾: Եւ յայսմ ժամանակի խորհեցաւ Տուկիծն⁽¹⁵⁾ խաբանել զհայրապետութիւն յազգէն

(13) Ո. 134-135, երկարօրէն կը նկարագրէ Սեբաստիոյ այս օղէտին տիրուր մանրամասնութիւնները:

(14) Ո. 136, Պարսիկ զօրքերը՝ փախստական Յոյները հետապնդելով՝ գրեթէ մինչև Պոլսոյ դռներուն առջև հասած են:

(15) Տուկիծ՝ Կոստանդին Ժ. Տուքաս (1059 - 1067):

Հայոց. զոր և արարն իսկ, զի յետ մահուանն տէր Պետրոսի, տարաւ զտէր խաչիկ ի Կոստանդինուպօլիս, եպիսկոպոսօքն, և արար յարգելանի. և պահեցին այնպէս զամիսս գ, և խնդրէր զգանձըն տէր Պետրոսի, և ամենայն ջանիւ կամէր դարձուցանել զՀայք ի քաղկեդոնականն: Եւ յայնժամ թագաւորն Գագիկ և որդիքն Սենաքերիմայ, Աստմ և Ապուսահլ, հանդերձ իշխանօքն Հայոց, մեծաւ աշխատութեամբ գուն գործեալ հանին զնոսա, և նստուցա(թղ.34բ)նեն զաթոռ հայրապետութեանն ի թաւ բլուր, մերձ ի Կոկիսոն, և կացեալ անդ ամս գ:

Ի թուին Հայոց ՇԺԱ (511=1062) գային զօրագլուխք Պարսից, ի Տուղրիլ սուլտանէն, բազում զօրօք, և հասին մինչեւ ի գաւառն Պաղնայ և Թլլիմոյ և յԱրկնի, և արարին անթիւ կոտորած և առին աւար բազում: Եւ անդ քահանայն Աստուծոյ Քրիստափոր, ք որդւովն, մտին յեկեղեցին և զամենայն ժողովուրդն հաղորդեցուցին, և ելեալք ընկալան զվախճան սրով, և եղեն մարտիրոսք: Իսկ ամիրայն որ նստէր յԱմիթ. գրեաց առ զօրավարն Պարսից և արար ընդ նմա սէր, և խնդրեաց վաճառել զգերիսն ի գաւառն իւր, և պատուիրեաց յամենայն իշխանութիւն իւր գնել զգերիսն և ազատել, զի էր այր ողորմած, և ինքն բազումս ազատեաց: Արդ իբրեւ եհաս այս համբաւ չարեաց առ թագաւորն Տուկիծ, հրամայեաց ժողովել ժողով բազում. և կացոյց զօրագլուխ զմեծ իշխանն Ֆռանդապօլ (թղ.35ա) և առաքեաց ի գաւառն Թլլիմոյ, առնուլ վրէժ չարեացն յազգէն Պարսից: Եկն և դուքսն Եղեւսեայ Դաւադանոսն, և խառնեցաւ ի զօրսն թագաւորին. և իբրեւ հասին անդ, տեսին զբազմութիւն կոտորածին և լացին դառնապէս: Եւ յարձակեցան ի վերայ Տաճկացն, որոց լուեալ փախեան

յաշխարհն Պարսից: Եւ յայնժամ Դաւատանոսն յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին Սմթայ, և լուեալ քաղաքացեացն⁽¹⁶⁾ զգալն Յունաց, առաքեցին Ֆռանգապօլին ժռ (10000) դահեկան: Իսկ յորժամ հասին ի դուռն քաղաքին, ելին ամենայն զօրք այլազգեացն ի պատերազմ, և Ֆռանգապօլն տայր զպատերազմ Դաւատանոսին, և ինքն կռ (60000) ձիաւորով ի կողմն անցեալ պարապեալ կայր ի պատերազմէն. իսկ գլխաւոր ուն ի զօրաց այլազգեացն, այր քաջ, մխեալ կոտորէր զզօրս քրիստոնէիցն. զոր տեսեալ Դաւատանոսն փոխեաց զերիվարն, և սատակեաց նիզակաւ զայրն հզօր: Եւ անդ սպանաւ և Դաւատանոսն. (Թղ. 35բ) զոր իմացեալ Ֆռանգապօլն, յարձակեալ կոտորեաց զզօրսն այլազգեաց, և դարձաւ յաղթութեամբ: Իսկ ուն ի Հայոց Յոհնուկ անուն, ժողովեաց եռ (5000) հեռեւակս և ի գաւառն Թլլիմոյ հասեալ, խաւար էած քրդաստանաց և Տաճկաց: Եւ դարձեալ գաւր ի Սեւերակքն բազում աւարաւ և զերութեամբ: Իսկ գլխաւոր մի Տաճիկ Շահաշդակ հասանէր Յոհնուկն. և նա թողեալ զզօրսն փախեաւ, և նոցա առեալ զկապուան իւրեանց դարձան: Եւ Ֆռանգապօլն երթայր ի Թէոդուպօլիս և հանդիպեցաւ նոցա, և կոտորեաց զնոսա և էառ զաւար նոցա, և զխորանաւոր թուրքսն կոտորէր ուր և գտանէր, և առնոյր զինչս ի նոցանէ: Իսկ յորժամ լուաւ Տուկիծն ըզմահ Դաւատանոսին՝ առաքեաց և կոչեաց զՖռանգապօլն, և քար կապեալ զպարանոցն ընկէց ի ծով, վասն ապիրատ գործոյն զոր արար, զի ի բաց եկաց և ոչ օգնեաց Դաւատանոսին և սպանաւ:

(16) Ո. 142, այս քաղաքացիները՝ նախապէս Սայիտ քաղաքին ամիրան Թունաւորած էին արգէն:

*Ի Թուին 513(=1064) Ապաստան սուլտանն եկն շատ զօրօք ի վերայ քաղքին Անույ, և պատեաց զնա շուրջանակի: Քաղաքացիքն ելին ընդդէմ նոցա ի կռիւ. և անօրէնքն բազմութեամբն յաղթեալ դարձուցին (զնոսա) յետս, և արգելին ի քաղաքին. և ի յամել կռուոյն բեկեցան (քաղաքացիքն) ոչ ունելով օգնութիւն ուստեք. միայն յաղթս ապաւինեալ զԱստուած խնդրէին յօգնութիւն. և էր քաղաքն լցեալ բազում ամբոխիւ: Եւ բարանօք փուցին զպարիսպս քաղաքին, և չկարացին մտնուի ի քաղաքն, խորհեցան դառնալ յետս: Իսկ իշխանքն զոր դրեալ էին պաշտպան քաղաքին, պարոն Սմբատ, հայր Բագարատայ, և պարոն Գրիգոր որդին Բակուրանայ, սկսան ամրանալ ի կլայն. և սուլտանն և զօրքն կամեցան գնալ: Իսկ քաղաքացիքն յամրանալ իշխանացն բեկան, և ամենայն ոք ի փոխուստ դարձաւ: Եւ գլխաւորք քաղաքին անկանէին ի վերայ հողոց թագաւորացն, լային դառն զանտիրանալն իւրեանց: Եւ իմացան անօրէնքն, դարձան յետս, և մտան ի քաղաքն, և զազանաբար յարձակեալ սրով սկսան կոտորել զամենեւեան. և առին գերի զկին և զտղայս, և լցան աւարաւ. ձգեցին զմեծ խաչն ի դմբեթէն ի վայր, ձգե(թղ. 36ա)ցին եւ զպլօր կանթեղն որ էր կախեալ ի մէջ եկեղեցւոյն և խորտակեցին ի բազում մասունս, զոր բերեալ էր Սմբատ Տիեզերակալն, ընդ բիւր մի ոսկւոյ, որ էր կշիռն ժրռ (12000) լիտր: Եւ յորժամ ընկեցին զխաչն՝ եղեւ անձրեւ և որոտմունք, և ելից զգլխակունս կոտորելոցն ի գետն⁽¹⁷⁾ և մաքրեաց յարենէ զհրապարակս քաղաքին: Իսկ սուլտանն յոյժ ապաշաւեաց զխորտակումն կանթեղին: Եւ զխաչն տարան ի Նախջաւան և եդին

* Տարեգրքի ինկած Թուղթը Սմբ.ի փարիզեան տպ. էն 76 էջով կը լրացնենք:

(17) Ախուրեան գետն է:

առաջի դրան մզկիթին, զի ամենեքեան որք մտանէին և ելանէին՝ կոխէին զնա: Ի ժամանակին յայնմիկ էր Գազիկ արքայն ի Կարս, և յընաց առ նա սուլտանն զալ նմա ի հնազանդութիւն. և էր Գազիկ այր հանճարեղ և խմաստուն, խորհեցաւ զերծանել ի նմանէ խաղաղութեամբ. զգեցաւ զգետտ սգաւորի և նստաւ ի վերայ սեւ բարձի. և յորժամ ետես զնա դեսպանն այնպիսի սեւազգեստ, և հարցեալ ցթագաւորն ընդէր ես այդպիսի սեւազգեստեալ. և նա (թղ. 36բ) ասէ՝ յորժամ մեռաւ բարեկամն իմ՝ Տուղրիլ սուլտանն, եղբայրն Ալբասլանայ, և սեւազգեստեալ կամ: Եւ զարմացեալ այրն երթեալ պատմեաց սուլտանին, և նա լուեալ հիացաւ յոյժ. և յարուցեալ ամենայն բանակաւն եկն ի Կարս առ տեսութիւն Գազիկայ, և արար ընդ նմա սէր, և զգեցոյց նմա զգետտ թագաւորական: Եւ արար Գազիկ մեծ ճաշ սուլտանին և զօրացն: Զայս այսպէս արարեալ Գազիկ զերծաւ խաղաղութեամբ. և զկնի սակաւ աւուրց դարձոյց զԿարս ի Յոյնս, և նոքա ետուն նմա զԾամնդաւ, զԿեսարիա և զԽաւատանէքն. և այսպէս տապալեցաւ տունս Հայոց:

Ի թուին ՇԺԴ (514=1065) յարեաւ պատերազմ՝ յարեւմտական ազգէն ⁽¹⁸⁾ ի վերայ արքային Յունաց Տուկծին. և նա ժողովեաց ժողով բազում և առաքեաց ընդդէմ նոցա, և եղ զօրադլուխ զՎասիլն՝ զորդին Ապուքսապայ և գնացեալ բանակեցան ի վերայ (թղ. 37ա) գետոյն որ կոչի Տօնաւիս, և սաստիկ պատերազմեալ ընդ միմեանս պարտեցան Յոյնք և ի փախուստ դարձան. և առեալ զամենայն ինչս նոցա և ըմբռնեալ զՎասիլն տարան

(18) Ո. 151, արեւմտական ազգը՝ կ'որոշէ «Ուզաց», կամ տարբերակ՝ «Ուռուզաց» դնելով:

ի գերութիւն: Եւ ապա գ արք գողացան զվասիլն
 և տարան առ Տուկիծն, ի կոստանդինուպօլիս, և
 առին պարգեւս բազումս: ի սոյն ամի փոխեցաւ
 առ Քրիստոս սուրբ Հայրապետն տէր խաչիկ,
 կացեալ Հայրապետ ամս զ պանդխտութեամբ
 յօտար երկրի: Զի մեծ նեղութիւն անցուցին ընդ
 նա ազգն Յունաց, մինչ զի ընդ կրակ այլ ան-
 ցուցին և ոչ վնասեցաւ վասն սրբութեան իւրոյ,
 զոր և գիւթութիւնս համարէին: Եւ այնպէս եկաց
 պանդխտ բազում ժամանակս, զի այնպէս փար-
 թամ էր զառաջինն, որ ունէր եպիսկոպոս և (700)
 և գեւղս (19), և բազում վարդապետս, և երա-
 ժիշտս և սպասաւորս իւր. և յորժամ թագա-
 ւորութիւնն ի Հայոց բարձաւ, աղքատացաւ և
 կաթողիկոսն, Եւ կամեցան ի սպառ բառնալ
 (թղ. 37բ) զՀայրապետութիւնն յազգէն Հայոց.
 զոր և է ամ ի կրօնս նոցա կացին Հայք, մինչև
 արքայն Գագիկ մեծաւ ջանիւ գուն գործեալ մե-
 ծաւ ծախիւք ապա կարաց խափանել, և առ հրա-
 ման հաստատել վերստին Հայրապետ Հայոց զո
 և կամեսցին: Ապա խնդիր արարեալ թագաւո-
 րն Գագիկ և մնացեալ իշխանքն Հայոց գտանել
 զոք արժանաւոր. և գտին յազգէն Պահլաւունեաց
 զվահրամ, որդի Գրիգորի Մագիստրոսի, որդւոյ
 վասակայ Պալհաւունւոյ սպարապետի Հայոց, որ
 յետ ամուսնանալոյ ըստ աշխարհի՝ ստացեալ էր
 զվարձ միանձնաւորութեան, և հմուտ էր գիտու-
 թեան հին և նոր կտակարանաց, և վարժեալ ի
 մանկութենէ յուսումն աստուածային գրոց: Զսա
 առեալ առ հասարակ ամենայն ժողովն, և կամօք
 ամենեցուն եդին կաթողիկոս Հայոց, և կոչեցին

(19) Ու 152, 2 = 700-ի փոխան՝ Շ = 500 կը գնէ երկուքն
 ալ:

զնա ըստ նախնոյն իւրոյ սրբոյն Գրիգորի, Գրիգորիս⁽²⁰⁾։ Սա պայծառացոյց զեկեղեցիս Հայաստանեայց, և (Թղ. 38ա) հալածեաց զխաւար նսեմութեան, որ մտեալ էր յազգս Հայոց։ Թարգմանեաց ի յունաց և յասորոց ճառս բազումս ի հայ լեզուս, զվարս սրբոց և զպատմութիւնս վկայից. և այնպէս սիրէր զսուրբս մինչ զի վկայասէր կոչեցաւ։ Շրջէր հետիոտս, և քարոզէր որպէս առաքեալքն Քրիստոսի. և այնպէս եկաց զամենայն աւուրս կենաց իւրոց բարի հովուութեամբ։ Ի սոյն ամի ժողով բազում արար իշխան մի ի Պարսից, Սալար խորասան, և գայր ի գաւառն Ուռհայոյ։ Եւ ելեալ ի քաղաքէն սաւաւա զօրք ի վերայ նոցա, և զառաջինն դարձուցին ի փոխուստ. ապա ի բազմանալ անօրէն զօրացն՝ ինքեանք դարձան ի փախուստ. և այլազգիքն առին աւար զամենայն երկիրն, և ի սուր սուսերի մաշեցին զնոսա։ Իսկ Պեխտն* որ էր տուկ Անտիոքայ քաղաքին, յայնժամ յՈւռհայէր, և էր յազգէն Հայոց, այր քաջ, եւ զօրօք իւրովք ի պատերազմ։ Եւ տուկն Ուռհայոյ Պեղու(Թղ. 38բ)նիտն⁽²¹⁾ հանէր զպոզսիմոն իւր, և տայր զզօրս իւր ի նա, և ուսուցանէր զնա նենգել Պեխտին, զի կորիցէ և մի առցէ անուն յաղթութեան։ Յայնժամ Պեխտն կամեցաւ երեկոյին անկանել ի վերայ զօրաց այլազգեացն, և մինչ յայս խորհրդեան էր, նենգաժէտ պոզսիմոն, որ կոչէր Վարդ, ոչ կարաց համբերել նմա

(20) ՍԱ. 112, Գրիգորիսի ընտրութիւնը կը գնէ Ռիկէ = 1067-ին։

(*) Պեխտ կամ Բեխտ, Շիրակնունին է։

(21) Թղ. 38բ-ի վերի լուսանցքի վրայ կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը - « Ես Սիմիոն վարդապետս Ապարանցի զայս գիրս գրեցի »։

մօտ անկանել յայլաղգիսն, այլ վաղվաղակի ետ հարկանել զփող պատերազմին: Եւ զօրք այլաղգեացն որ յանհոգութեան կային, լուան զձայն փողոցն և զգաստացան. իսկ Պեխտն յարձակեցաւ եւ արարին բազում կոտորածս և դարձոյց զամենեսեան ի փախուստ. և պռօքսիմոսն իւրով հեծելովն յորժամ զփողսն եհար՝ գնաց յայլ կողմ, և ոչ օգնեաց Պեխտին. զոր իմացեալ Պեխտն ասէր, ով աստուածուրացք և աստ ցուցիք զնենդութիւն ձեր. և դարձաւ յՏԼՈՏԱ և գնաց յԱՆ. տիրք: Եւ զայս ամենայն ի ձեռն գրոյ ծանուցանէր արքային: Եւ տարեալ թագաւորն, Տուկիծն, ի կոստանդինուպօլիս առ ինքն զպռօքսիմոսն (Թղ. 39ա) և ետ քերթել, և զմորթն ընուլ և առաքեաց յՏԼՈՏԱ, և զՊեխտն մեծամեծս օժտեաց. և զՊեղունիտն եհան յՏԼՈՏԱյոյ և ընկէց յաթոռոյն: Եւ Սալար խորասան արար բազում կոտորածս ի դուռն քաղաքին ՌՈՏԱյոյ, և դարձաւ բազում աւարաւ ի Պարս: Եւ յայսմ ժամանակի թագաւորն, Տուկիծն և պատրիարքն, և ամենայն կլերիկոսն միաբանեալ կամէին բառնալ զկարգս և զաւանդութիւն Հայաստանեաց եկեղեցւոյ*. և առաքեցին ի Սեբաստիա և կոչեցին զորդիսն Սինաքերիմայ՝ զԱտոմ՝ և զԱպուսահն, գալ ի կոստանդինուպօլիս. և նոցա սակաւ մի ծանեան զխորհուրդս նոցա և տարան ընդ իւրեանս զվարդապետն Յակովբոս Քարափնցին: Եւ իբրեւ գնացին՝ զառաջինն պատուով ընկալաւ զնոսա թագաւորն, և յետոյ սակաւ սակաւ յայտնէր զխորհուր-

(*) Պատմական այս անցքի մասին տես. Չամչ. բ, 969-972: Հացունի Հ. Վարդան, Կարեւոր խնդիրներ Հայ եկ. պատմութեան, Վենետիկ 1927, էջ 492-494: M. Jugie, Theolog. Dogmatica Christianorum Orientalium, Parisiis 1935, t. V, pp. 35-787:

դէն իւր, և ասէր, հրամայէ թագաւորութիւնս իմ զի ամենեքեան Հայոց իշխանքդ առ(թղ. 39բ) նուր յանձն զմկրտութիւն Յունաց, եւ նորա տարակուսեալ ասենց թագաւորն. մեք առանց Գազկայ, որդւոյ Աշոտոյ ոչ կարեմք տալ պատասխանի, զի այր քաջ է և թագաւոր և փեսայ մեր, առաքեալ և կոչեալ զնա, զի թէ առանց նորա զայդ առնեմք, հրով այրէ զմեզ և զազգն մեր: Եւ Տուկիծն ոչ կամեցաւ առնել զայս. իսկ Ատոմ և Ապուսահէն առաքեցին ի ծածուկ և ազդ արարին Գազկայ. և թագաւորն Տուկիծն արար՝ քննութիւն ընդ վարդապետն Յակովբ⁽²²⁾, և լուաւ ի նմանէ բազում պատասխանի. բայց յաղագս բնութեանն, սակաւ մի ի Յոյնք դարձաւ: Եւ յամենայն բանս նորա հաճեալ թագաւորն, հրամայեաց յայնր վերայ գրել զիր միաբանութեան ընդ Հայք և ընդ Յոյնք, և ետ զնել զգիրն ի սուրբ Սոփի. որպէս թէ ահա միաբանեալ եղեն յայսմ հետէ Հայք և Յոյնք: Եւ նոյն ժամայն որպէս զարծիւ սլացեալ Գազիկ հասանէր անդ, և լուեալ թագաւորին ուրախ եղեւ յոյժ: Եւ իբրեւ եմուտ առ թագաւորն (թղ. 40ա) ետ բերել զգիր միաբանութեանն ընդ Հայք և ընդ Յոյնք, զոր ընթերցեալ Գազկայ՝ պատառեալ և յերկիր ընկէց առաջի թագաւորին, ընդ որում յոյժ ամաչեաց Տուկիծն: Եւ ասէ Գազիկ յՏուկիծն. ով թագաւոր, այսպիսի արք բազումք կան յաշխարհին Հայոց, և ոչ ընդունիմք ըզնոսա ընդ կատարեալ վարդապետս: Եւ բազում բանիւք Գառիկ յանդիմանէր զվարդապետն Յակովբոս, և ասէր ընդէր այդպիսի յագգնութեամբ իշխեցեր խօսել ընդ ամենայն Հայոց. և ասէր զթագաւորն, ով

(22) Յակոբ վ. Սանահնեցին է:

արքայ ծանիր, զի ես որդի եմ թագաւորացն Հայոց, և թագաւոր ի վերայ ազգին Հայոց, և ամենայն Հայք հնազանդին ինձ, և ես ամենայն աստուածաշունչ կտակարանացն հմուտ եմ. ես այսօր խօսեցայց ընդ Յունաց գիտունսն վասն ուղղափառ ազգին Հայոց: Եւ առեալ Գագիկ թուղթ գրէր ձեռօք իւրովք յաղագս դաւանութեան սրբոյ Երրորդութեանն և Մարգեղութեանն Քրիստոսի, ըստ դաւանութեան սուրբ Հարցն. և յաղագս կարգ(թղ. 40բ)աց եկեղեցւոյ զոր ունին հաստատեալ ի սուրբ հարցն սուրբ Գրոց վկայութեամբ զկենարար պատարագին խորհուրդ: Նզովեաց և զամենայն չար դասն հերետիտացն, որք յանդգնեցան խօսել զչար բանս ի սուրբ Երրորդութիւնն և ի փրկագործ տնօրէնութիւնն Քրիստոսի: Եւ զայս այսպէս գրեաց ընդարձակագոյն բանիւ, և խօսեցաւ առաջի թագաւորին և ամենայն հռետորացն Յունաց, և հաճեալ հաւանեցոյց զամենեւեան: Յայնժամ արարին սէր և խաղաղութիւն ընդ որդիս թագաւորացն Հայոց. և շնորհեաց Տուկիծն պարգեւս Գագկայ և որդւոցն Սինաքերիմայ և ամենայն իշխանաց նոցա. և փառաւորեցաւ անունն Գագկայ ընդ ամենայն վարդապետաց տանն Հայոց: Ընդ այսու ժամանակաւ պայծառանայր գիտութեամբ սուրբ և ճոխաբան վարդապետն Գրիգորիոս Նարեկացի: Եւ յայնժամ ելեալ Գագիկ յերեսաց արքային մեծաւ փառաւորութեամբ, և գայր զայրացմամբ (թղ. 41ա) և ընդ որ անցանէր խայտառակել տայր զփառաւոր կանայս և զգոտերս նոցա, և զգանձս նոցա յափշտակէր. քանզի եղ ի մտի բնաւ ոչ մտանել ի կոտտանդինուպօլիս, և ոչ գնալ ի կոչն Յունաց: Այլ խորհեցաւ գնալ առ Ալբասլան սուլտանն Պարսից և տիրանալ աթոռոյ թագաւորութեան իւրոյ, որպէս և կոչեալ էր գնա բազում

անդամ, և նա վասն քրիստոսական հաւատոյն լինէր արգելեալ: Եւ էր ի կեսարիա մետրապօլիտ, Մարկոս անուն, յոյժ անուանի և յառաջագէմ և ամենայն ընչիւք փարթամ. և էր հայհոյիչ ազգիս Հայոց և աղճատէր զՀայք, և այնպէս ատէր մինչ զի շանն իւրոյ Արմէն էր եղեալ անուն, և ամենայն շան Արմէն ձայնէր: Իսկ թագաւորն Գաբիկ տեղեկացեալ էր ամենայն չարեաց նորա, և սպասէր դիպող ժամու զի առցէ զփոխ չարեաց նորա: Եւ յորժամ եկն ի կեսարիա, կալաւ իջեւանս ի տունն Մարկոսի, և Մարկոս ընկալաւ զնա ահամայ կամօք. և իբրեւ ճաշեցին և ուրախացան ի գինեբրուս, ասէ Գա(թղ. 41բ)գիկ ցը- Մարկոս, լուեալ է իմ եթէ մեծագոյն շուն ունիս, կամիմ տեսանել զնա: Եւ կոչեաց Մարկոս և ասէ, Արմէն, Արմէն: Եւ ասէ Գագիկ, Արմէն է անուն շանդ: Ասէ Մարկոս, վասն բազում զօրութեան իւրոյ կոչեմք զսա Արմէն: Եւ ակնարկեալ Գագիկ սպասաւորացն, և նոքա կալեալ զշունն, և հրամայեաց բերել քուրձ: Եւ իբրեւ ետես Մարկոս՝ բարկացաւ, կարծեաց թէ զշունն կամին առնուլ ի նմանէ: Եւ հրամայեաց ըմբռնել և ըզ- Մարկոս, և էաժ զշունն և զՄարկոս ի քուրձն, և հրամայեաց հարկանել զշունն, և նա լափէր ըզ- Մարկոս. և այնպէս վախճանեցաւ Մարկոս: Եւ ետ աւար առնուլ զտունն նորա և առեալ զնաց, Զայս այսպէս համարձակեցաւ առնել Գագիկ ի մէջ Յունաց, բայց այլ ոչ եմուտ ի կոստանդի- նուպօլիս, և ոչ ի կոչ նոցա զնաց: Էր և յաւուրսն յայնոսիկ Գագիկ, որդին Աբասայ կարցոյ. այր իմաստասէր և լի ամենայն հանճարով, և տեղեակ հին և նոր կտակարանաց, Նա և Ատր(թղ. 42ա)- ներսեհ ի Բագրեւանդ գաւառէ, իշխան երեւելի. սա էր այր հօր գիտութեամբ և կորովի ատե- նախօտութեամբ: Արդ յաւուրս յայտոսիկ Գագկայ

Շահնշահի, արքայի Հայոց, եղեւ նշան զարմանալի վասն սուրբ խորհրդոյն ի վանքն որ կոչի Պիգու, զոր շինեաց Գագիկ արքայ Հայոց. զի յաւուրս սուրբ Պենտեկոստէին մասն ինչ անկեալ էր ի սուրբ խորհրդոյն և ի գիշերին ք կրօնաւորք տեսին ի տեսեանն. միւսն ետես զի կանթեղն անկեալ էր և ոչ շիջանէր, և միւս այլն տեսեալ էր զի ասող մի պայծառ տեսեամբ լուսաւորէր զեկեղեցին: Եւ իմացեալ հայր վանացն և հրամայեաց մոմեղինօք գնալ տեսանել: Եւ գտին մասն ի սուրբ խորհրդոյն յերկիր անկեալ, և առեալ ահիւ և դողութեամբ գոհացան զԱստուծոյ, որ առնէ սքանչելիս միայն:

Ի թուին ՇԺԵ (515=1066) երեւեցաւ աստղ մի գիսաւոր յարեւելից կողմանէ և յարեւմուտս ընթացեալ, և կացեալ ամիս ւս եղեւ աներեւ- (թղ. 42բ)ոյթ, և յետ աւուրց բազմաց երեւեցաւ յարեւմուտս նոյնպէս: Զայնու ժամանակաւ անօրէն ամիրայ մի ի Պարսից, Օշին անուն նորա, բազմութեամբ զօրօք գայր, և զամենայն գաւառս դարձուցանէր յապականութիւն: Եւ եկեալ մերձ ի Սեաւ խառն անհնարին կոտորածք լինէին ի գաւառի անդ, և բազում վանորայս, և միանձունք ճգնաւորք սրախողխող եղեալ բարձան, և գաւառքն ամենայն հրոյ ճարակ եղեն, և ամենեքեան ի սուր սուսերի մաշեցան⁽²³⁾: Իսկ բարկութիւն ի վերայ բարկութեան շարժէր, զի ելանէր Պարսիկ ամիրայ մի Գոմշտիկին⁽²⁴⁾ անուն, ի դրանէ Ալբասլան սուլտանին, և գայր բազում զօրօք ի գաւառն Ամթայ, և բնաջինջ արար զմնացեալսն

(23) Ո. 185-6, էրկարօրէն ու կրկնութիւններով կը պատմէ սոյն կոտորածը:

(24) ՍՍ. 113, Գոմշտիկինը կը գնէ ՇԺԵ = 517 = 1068-ին:

յառաջին բարկութենէն, և անապատ արար զբազում գաւառս: Եւ գայր ի գաւառն Ուռհայոյ և նստէր ի վերայ Նսեպնայ, և աւուրս ինչ պատերազմեալ ի վերայ նորա ոչ կարացեալ առնուլ, ապա անցանէր ([Թղ. 43ա) ընդ Եփրատ. և յարձակեցաւ ի վերայ գաւառին Հարանմարոյ, և զամենայն բնակիչս գաւառին մաշեաց ի սուր սուսերի: Իսկ իշխան ոմն, որ էր ի բերդն Նսեպնա առաքէր յՈւռհա և ազդ առնէր դքսին Ուռհայոյ, որ կոչէր Արվանդանոս, և ասէր՝ ահաւասիկ Գոմըշտիկին նստեալ կայ սակաւ արամբք յեզր գետոյն, եկեալ հասիր ի վերայ և արա զնա ձերբակալ: Իսկ Արվանդանոսն ոչ արար զգնալն իւր փութապէս, և իբրեւ յարուցեալ գայր ի վերայ Գոմշտիկնայ, Գոմշտիկին իմացեալ առաքեալ էր ի Հարանմուր և բերեալ զգորս իւր: Եւ Արվանդանոսն հասանէր ի բերդն Օշին ոչ (1500) ձիաւորով և իռ (20000) հետեւակօք. և դիպեալ միմեանց պատերազմաւ յարձակեցաւ ի վերայ Արվանդանոսն իբրեւ զառեւծ, զի էր այր քաջ և պատերազմօղ, և էր տեղին մացառուտ և դժուար, և սկսաւ թուրքն բազմանալ, և ասէր Արվանդանոսն եթէ խաբ թող տանք թուր([Թղ. 43բ)քին և սակաւ մի յետս կոյս դառնամք, և քարշեմք զնոսա զկնի մեր, զի յորժամ դարձցուք ի վերայ՝ ոչ կարացն փախչել և յամուրն անկանել: Եւ ոչ էին ի մի խորհուրդ այլ զօրքն Արվանդանոսի, որ էին Յոյնք, թողեալ զԱրվանդանոս փախեան: Եւ եղեւ յաւուր յայնմիկ կոտորած և բարկութիւն մեծ ի վերայ հաւատացելոցն, զի էր թիւ կոտորածին ժառ (11000), և Արվանդանոսն և այլ իշխանքն ըմբռնեցան ի գերութիւն, և որ մազապուրծ եղեւ անկաւ ի բերդն Օշին: Եւ եղեալ անօրէն ամիրայն լուծ ի պարանոցին Արվանդանոսի այնիւ վարէր գերի, և բերեալ զնա ի քաղաքն Ուռհա

և անդ վաճառեաց զնա իւռ (40000) դահեկանի. և ընդ իւռ (20000) դահեկանէ եդ զորդին իւր պանտանտ և մնաց անթափելի ի Պարս: Գնեցին և զայլ իշխանսն, և գնաց Գոմշտիկին բազում աւարաւ ի Պարս, և մատոյց սուլտանին բազում ծառայս, տղայս և աղջկունս ըռ (2000): (Թդ. 44ա):

Ի Թսւին ՇԺԶ⁽²⁵⁾ (516=1067) մեռաւ Թա- գաւորն Տուկիծն, և մնաց որդի նորա Միխայլ անուն, տղայ գոլով, և եկաց աթոռ Թադաւորու թեանն զամ մի անթադաւոր. և Թադուհին որում անուն էր Եւդոքսիա, յետ միոյ ամի ունելոյ զա- թոռ Թադաւորութեանն, բերեալ իշխան մի ծա- ծուկ, որոյ անուն կոչէր Տիօփէն, և ամուսնացաւ ընդ նմա, և պահեաց զնա ի սենեկին. և կոչեաց զկեսառոսն, որ էր եղբայր Տուկիծին, և ասէր ցնա փորձելով, զի՞նչ արասցուք զի աթոռ Թա- գաւորութեանս անտէր կայ, և Միխայլն տղայ է. և կամէր պատրուական բանիւք կորուսանել զնա: Ասէ կեսառոսն ցթադուհին, և ինձ զի՞նչ փոյթ է այդ, զի ահա ես և որդիք իմ ծառայք եմք քո, և դուք ում և կամիք տուք զթադաւո- րութիւնդ: Եւ զարմացեալ Թադուհւոյն ընդ ի- մաստութիւն նորա՝ ասէ, արի մուտ ի սենեակդ և երկիր պագ Թադաւորին. և մտեալ երկիր պա- գանէր, և գոհանայր զԱստուծոյ զի ոչ խօսեցաւ հակառակ նմա: Եւ վաղիւն տարան զՏիօփէնն ի սուրբն Սոփի և օծին զնա (Թդ. 44բ) ամենայն ժո- ղովովն Թադաւոր: Ի սոյն ժամանակի սուրբ հայ- րապետն, որդի Գրիգորի Մագիստրոսի, կամե- ցաւ ի բաց կալ ի հայրապետութենէ ողջունելով զվարս միանձնաւորութեան, յիշելով զնախնոյն իւրոյ զվարս, զմեծին Գրիգորի Լուսաւորչին, որ

(25) Ո. 189, ՇԺԶ-ի փոխան կը գնէ ՇԺԸ = 518 = 1069:

զկնի այնչափ չարչարանաց ի միայնաստանս ճըգնէր: Մոյնպէս և սա զբարիոք նախանձն ունեւով, և յայսմ խորհրդակից իւր և ընկերակից ունեւով զգարապեան իւր Գէորգ⁽²⁶⁾: Եւ լու եղեւ բանս այս առ ամենեսեան, և թագաւորն Գագիկ և իշխանքն Հայոց արգելուին զնա. և նա ոչ կամեցաւ լսել նոցա. ապա ձեռնադրեցին զԳէորգ վարդապետն հրամանաւ նորա, ընդ որ հիացաւ տէր Գրիգորիս, բայց ակամայ կամօք ձեռնադրեաց, և ինքն զնաց ընդ միանձունս աղօթելով յանապատի: Ի սոյն ամի թագաւորն Տիօփէնն, փողովեաց զամենայն աշխարհն արեւմտից, և դայր բազում զօրօք հասանէր ի գաւառն տաճ. (թղ. 45ա)կաց, և պաշարեալ զՄնայէճ⁽²⁷⁾ բազում մեքենայիւք, և մասն մի փլոյց ի պարսպէն: Եւ սասանեալ բնակիչք քաղաքին արարին ամենեքեան նիւթ ինչ խաչաձեւ, և առեալ ի ձեռս իւրեանց ելին առ թագաւորն. իսկ թագաւորն ողորմեցաւ նոցա, և եղ նոցա զօրավարս և հեծեալս և եղեն հարկատուք, քանզի թագուհին առաքեալ կոչէր զնա, և նա զնաց փութանակի ի կոստանդինուպօլիս: Ի սոյն ամի ելեալ տղայ ամիրայ⁽²⁸⁾ մի, յազգէ Սլքասպան սուլտանին, և կամէր գաղտ ապրտամբել ի Պարսից և զնալ ի կոստանդինուպօլիս, և բազում զօրօք հասանէր մինչ ի Սեբաստիա: Եւ ելեալ կուրապաղատն ի կոստադինուպօլսէ գայր ընդդէմ նորա ի պատերազմ, և դիպեալք միմեանց

(26) ՍԱ. 114, Գէորգ-ի տեղ կը դնէ Գրիգոր:

(27) Ո. 191, Մնայէճ, նախկին Եռապոլիսն է, Հալէպի մօտ:

(28) Այս տղայ ամիրան և իր հետեւորդները Ալփ-Ասլան սուլտանէն ապստամբած հրոսակներ էին, որոնք ասպատակութիւններով և աւարառութեամբ կը զբաղէին: Ասոնց դէմ կայսրը Մանուէլ Կոմնենոս կիւրապաղատը զրկած էր, որ Սեբաստիան պաշտպանէ:

պատերազմաւ մերձ ի Սերաստիա, և պարտեալ Յոյնք եղեն փախստականք: Եւ ի միւսում աւուրն դարձաւ Թուրքն ի վերայ նոցա ի պատերազմ, և վանեալ զնոսա արարին փախստական, և կալան զկուրապաղատն: Իսկ զօրք Յունաց կուրացեալք ի փոշոյն, փախստեայ գնացեալ ի տեղի մի քարակաուր որ կոչէր Մակուիտի, և անդ հո(թղ. 45բ)-սեալ ի վայր և մեռան: Եւ զկնի աւուրց ինչ Թագաւորն Հայոց և իշխանքն արարին սէր և միաբանութիւն ընդ մանուկ ամիրային, և նա առեալ զկուրապաղատն և զայլ կալանաւորսն, արս իբրեւ գռ (3000) և զանխլաբար հասանէր ի կոստանդինուպօլիս, և Թագաւորն ընկալաւ մեծաւ պատուով և եղեւ այր բարեմէր:

Ի Թուին ՇԺԹ (519=1070) երեւեցաւ աստղ գիսաւոր յերկինս⁽²⁹⁾, զոր տեսեալ բազմաց ասէին. այս այն նշանն է որ եղեւ յառաջ, և ապա արիւնհեղութիւն զկնի. և դարձեալ ի գիշերի միում երեւէր որպէս թէ ամենայն աստեղք յերկիր հեղուն, և այնպէս կարծեցին թէ այս Տեառն հրամանն է, թէ ի կատարածի աշխարհիս եղիցի նշան յարեգակն և ի լուսին և յաստեղս: Ի սոյն ամի շարժէր Աբապան սուլտանն բազում զօրօք, և հասանէր ի վերայ Մանծկերտոյ. և զի ոչ գոյր պահապան, յաւուր միում առին զնա և կոտորեցին զամենեւեան, վասն առաջին հայհոյութեան եղբօրն իւրոյ Տուղրիլ սուլտանին: Եւ յարուցեալ անտի եկն յԱմիթ և սիրով բանակեցաւ ի դուռն քա*ղաքին. և ի նմին բանակին ծնանէր կինն նորա որդի:

(29) Ո. 193-194, Էրկար և յայտնութեան խորհրդածու-
թիւններու կուսայ ինքզինքը:

R. Grousset, Hist. des Croisd. Paris 1948, I, XXXII:

(*) Ձեռագրքին պակաս Թուղթերը կը լրացնենք Ուռհայեցիի
վաղարշապատու 1898-ի տպագրութեան 194-197 էջերով:

և կոչեաց զանուն նորա Դիուշ: Եւ անտի յարուցեալ
 գայր ի գաւառն Թլմխոյ, և պատեալ զնա մեծաւ նեղու-
 թեամբ, և ամենայն հնարիւք պատերազմեալ ի վերայ
 նորա, և զաւուրս բազումս ոչ ինչ կարաց առնել բեր-
 դաքաղաքին Թլմխոյ. սկիզբն սիրոյ արարին և հարկս
 ուղեալ. և բնակչացն թուլացեալ և յանհոգս լինէին, և
 թողին զպարիսպն անպաշտպանս: Եւ տեսեալ զօրք աշ-
 լազգեացն զանպատրաստութիւն նոցա, և յոչ կամաց
 սուլտանին դիմեաց ամենայն բանակն ի վերայ նորա, և
 պատեալ սաստիկ պատերազմաւ, և առին զքաղաքն և
 կոտորածս բազումս արարին, և անթիւ գերութիւնս: Եւ
 լուեալ սուլտանն և զարմանայր և ապաշաւէր զկոտորած
 նոցա, վասն զի ունէր երգումն ընդ նոսա. և անտի յա-
 րուցեալ սուլտանն գայր խաղայր ահագին բազմութեամբն
 իւրով, և հասանէր ի գաւառն ՈւռՀայոյ. և արար աս-
 պատակ զամենայն աշխարհն մինչեւ ի դուռն քաղաքին,
 և բանակ հարկանէր ի վերայ անուանի բերդին որ կոչի
 Թլթովրաւ, մերձ ի Սեւերակն, և սաստիկ պատերազմաւ
 առեալ զբերդն զԹլթովրաւ և զԱլուծաթիւն, և արար
 սաստիկ կոտորածս և ելից արեամբ զամենայն սահմանս
 նոցա. և բազում աւարաւ և գերութեամբ զնայր խաղայր
 ի վերայ քաղաքին ՈւռՀայոյ, և պատեալ շուրջանակաւ
 զամենայն քաղաքն, և ելից բանակաւ ծայրէ ի ծայր:
 Եւ էր յաւուրս ձմերայնի, ի մարերի ամսոյ ի տոսն, և
 էր տուկն ի քաղաքն ՈւռՀա Վասիւն, Ալօսիանին որդին,
 Բուլղարաց թագաւորին. և տեսեալ քաղաքացեացն զան-
 թիւ բազմութիւն զօրաց աշլազգեացն, ահաբեկեալ սա-
 սանեցան ամենայն բազմութիւն հաւատացելոցն որք էին
 ի քաղաքն ՈւռՀա, վասն զի բազմութիւն զօրացն սուլ-
 տանին ելից զգաշտս և զգազաթունս լերանցն, և դողաց
 երբերալով քաղաքն ի չարաշունչ վիշապէն, եւ ի դառն
 գազանէն այն, վասն զի էր այր արիւնարբու. և կացեալ
 զաւուրս ութ և ոչ ետ պատերազմ, և քաղաքն կայր յի-
 մարեալ անպատրաստական: Եւ ապա մի ոմն ի զօրաց
 սուլտանին տեսեալ զանմտութիւն քաղաքացեացն, և ձայն

տուեալ գաղտարար եթէ զի՞ կայք յիմարեալք, ամրացուցէ՞ք զպարիսպդ և թամբեցէ՞ք զձի ձեր: Եւ ապա իմացեալ սկսան շուրջանակի զպարիսպն ասպարափակ առնել, և կազմեցին ամենայն ամրութեամբ, և քաջացան այր իւրաքանչիւր ի պատերազմ: Եւ Վասիլն որ էր տուկ քաղաքին, այր քաջ և պատերազմող, սկսաւ զօրացուցանել զամենայն քաղաքն. և տեսեալ զայս սուլտանին զայրացաւ յոյժ, և հրամայեաց հարկանել զփող պատերազմին, և գազանաբար զիմեաց ի պատերազմ. և դղրդեալ ամենայն զօրք այլազգեացն և շուրջանակաւ պատեալ զամենայն քաղաքն Ուռհա. և եղև օրն այն օր մեծ և ահաւոր պատերազմ սաստիկ, և լցաւ ամենայն քաղաքն նետաձգութեամբ, և առ հասարակ դասք հաւատացելոցն կային լալով և ողբալով յաղօթս առ Աստուած, զերծանել ի չար գազանէն. և զմեծ մասն աւուրն պատերազմեալ ամենայն զօրք տանն Պարսից ի վերայ Ուռհայոյ, և ոչ ինչ կարացին առնել, վասն զի Տէր յաղթահարեաց զնոսա և յամօթ արար: Եւ զկնի այսորիկ կանգնեաց բաբանս և փիլիկպանս ընդդէմ պարսպին, և կոտորեաց զամենայն դրախտս և գայգիս և այնու ելից զխանդակս քաղաքին, և կանգնեաց փայտէ բերդս ի վերայ տանն սոյլից զի առցէ զքաղաքն Ուռհա. և եղև յորժամ շարժեցին զսայլսն, զի բերցեն մօտ ի պարիսպն, յանկարծակի փլեալ կործանեցաւ փայտէ բերդն, և ի քաղաքէն պատառեցին ի ներքոյ գետնոյն, և ելան ի խանդակն յարեւելից կողմանէն, և զամենայն փայտն արկին ի քաղաքն և զմնացեալսն հրով այրեցին: Յայնժամ սկսան այլազգիքն և փորեցին եօթն ծակ ի խորու խանդակն, վասն զի զպարիսպն կործանեսցեն. և յայնժամ քաղաքացիքն արարին ընդդէմ նոցա փորուածս և կալան յայլազգեացն և սատակեցին զնոսա: Եւ զօրացոյց Տէր զքաղաքն ի վերայ այլազգեաց, և զաւուրս յիսուն կացեալ սուլտանն ի վերայ Ուռհայոյ, սաստիկ պատերազմաւ, և ոչ ինչ կարաց առնել. և խոստանայր սուլտանն տալ գանձս և իշխանութիւնս, եթէ ոք հանցէ քար ի պարըս-

պէն, զի տարցէ ի Պարսիկս ի յիշատակ իւր. և ասէ ցնա Ապուսուար ամիրայն Դմնայ, եթէ ահա յօտ ի միջի մերում խորանդ եկեղեցւոյ, և ի վերայ ոչ ոք է որ պատերազմի: Եւ ջանացին և ոչ կարացին հանել քար ի խորանէն սրբոյն Սարգսի և յարեւելից զիհէն. և տեսեալ սուլտանն ամաչեաց յոյժ: Յանժամ Խուրէշն աւագ ամիրայն Արապկաց, (Թղ. 46ա) առեալ զսուլտանն զօրօք իւրովք գնաց ի վերայ Հալպայ, և ուրախացան Եղեռացիքն: Եւ լուեալ Թագաւորն Տիօփէնն ըզհամբաւ բարկութեանս այսորիկ, մրմռեալ իբրեւ զառեւծ, ժողովէր զամենայն արեւմտից զօրան⁽³⁰⁾, զԲուլղարաց, զՊաժինկաց, զԳամրաց, զԲիւթանացւոցն, զԿիւլիկեցւոցն, զՏրապիզոնացւոցն, զԱխտիոքացւոցն, և զայլս բազումս: Եւ ի փոխել Թուին, ի Թուին Շի (520=1071) գայր հասանէր Տիօփէնն ահագին բազմութեամբ ի Սեբաստիա, և ելեալ ընդ առաջ նորա որդիք Թագաւորացն, Ատոմ և Ապուսահլ: Յայնժամ Յոյնք սկսան չարախօսել զազգն Հայոց, և զբնակիչսն Սեբաստիոյ առ Թագաւորն Տիօփէն, և ասեն թէ յորժամ եհար զմեզ կտրիճ ամիրայն, ազգն Հայոց առաւել կոտորեցին զմեզ քան զթուրքն: Եւ Թագաւորն հաւատաց ստայօդ բանիցն, և խոստանայր զի ի դառնալն ի Պարսից, բարձցէ զազգն Հայոց: Բայց նոյնժամայն յաւար ետ (Թղ. 46բ) զքաղաքն զօրաց իւրոց և յաւար առնուլն բազումք մեռան: Ընկէց յերեսաց զորդիս Թագաւորացն Հայոց. սուգ մեծ էարկ ի վերայ քաղաքին Սեբաստիոյ, և ամենայն Հայոց ազգիս: Եւ յայնժամ Թագաւորն Գագիկ և մեծամեծք քաղաքին, և կտրիճ ամիրայն որ կա-

(30) Ռոմանոս Տիօփէնի հաւաքած բանակները՝ արեւմուտքէն և արեւելքէն վարձուած ոյժեր էին, որոնց մէջ կային նաև ֆրանգ և Թիւրքմէններ, շուրջ 100 հազարէ բանակ մը: R. Grousset, Hist. des Crois. Paris 1948, I, XXXII:

լաւ զկուրապաղատն, ասեն ցթագաւորն, մի լսեր ազգիդ քո ստուծեան, զի որք մնացին ի պատերազմէն՝ սոցա օգնութեամբ զերծան։ Եւ լուեալ թագաւորին արար խաղաղութիւն, բայց դեռեւս սպառնայր բառնալ զՀայք։ Ղոր լուեալ վանօրեայքն ամենայն, անէծս ցաւագին կարգացին նմա որպէս Յուլիանոսի, զի մի ժամանեացէ դառնալ յետս։ Եւ յարուցեալ Տիօփէնն գնաց յաշխարհն Հայոց ի Սանժկերտ և առ զնա, և զգօրան սուլտանին որ կային անդ արար փախստական, և զորս եգիտ կոտորեաց։ Իսկ սուլտանն ծակտեալ քարաձգութեամբ զպարիսպն Հալպայ, յորոյ վերայ գնաց, և ոչ կարաց առնուլ զնա։ Եւ լլւ-^(*) (թղ. 47ա)եալ զգալ Տիօփէնին յարեւելս, գնաց և ինքն դիմեալ յաշխարհն իւր և եկն յՈւռհա. և հանեալ նմա դուքսն ընծայս, զոր առեալ և խաղաղութեամբ գնաց ի լեառն Լեսուն, և ի փոյթ գնալոյն բազում երիւարք սատակեցան։ Եւ առժամայն գիր նենգաւորին Տիօփէնին ժամանէր առ նա, եթէ ընդէր փախչիս, ահա մեծ մասն զօրացս ընդ քեզ է։ Եւ լուեալ սուլտանին զտեղի առնոյր, և առաքէր առ Տիօփէնն և խնդրէր առնել ընդ միմեանս սէր և միաբանութիւն։ Իսկ Տիօփէնն հպարտացեալ ոչ առնոյր յանձն, այլ ևս առաւել խրոխտայր։ Եւ մատուցեալ նենգաւորացն ասեն, ով թագաւոր, ոչ ոք կարէ կալ ներհակ քեզ, և ահա զօրքս տառապին ի կերակրոյ, արդարձակեա զդոսա գունդս գունդս զի երթեալ ապրեսցին մինչեւ ի լինել պատերազմին։ Որ և լուեալ չար խորհրդոցն, արձակեաց զկտրիճ ամի-

(*) Յիշատակարան։ Ես Գրեգորս եմ հեղանցի, զգրքիկս շատ վայելեցի, այլ յետոյ ում և հանդիպի, թող ինձ ասէ տէր ողորմի։

րայն ի կոստանդինուպօլիս, և զՏարխանխատն⁽³¹⁾ լռաւ (30000) դարձոյց (Թղ. 47բ) ի վերայ խըլաթայ. և ժռ (10000) առաքեաց յԱպխաղք. և այսպիսի նենգութեամբ զամենայն զօրսն ցրուեաց: Եւ այս ամենայն ազդ լինէր սուլտանին, ապա պատրաստեաց սուլտանն զզօրս իւր տալ ընդ նմա պատերազւ. և լուեալ Տիօփէնն կարգեաց զզօրս իւր դասս դասս, և կացոյց զօրագլուխս զքաջ իշխանսն ի Հայոց, զԽատապ և զՎասիլակ, և խառնեցան ի պատերազմ. և ի լինել սաստիկ պատերազմին սպանաւ Խատապ և Վասիլակ, և պարտեալ զօրքն Յունաց եղեն փախստական: Զայս տեսեալ Տիւօփէնն հրամայէր ժողով լինել ամենայն զօրաց իւրոց, և ոչ ոք գայր ի կոչ նորա, քանզի որք բաժանեցան ի նմանէ անցեալք գնացին ի կոստանդինուպօլիս. ապա յայսմանէ ծանեաւ Տիւօփէնն զնենգութիւն ազգին իւրոյ: Եւ դարձեալ ի միւսում աւուրն պատրաստեցան ի պատերազմ մերձ ի Մանծկերտ, ի տեղին որ կոչի Տողուտափ, և կացուցաւ (Թղ. 48ա) նէր Տիւօփէնն զՈւզն և զՊաժինակն⁽³²⁾ յաջմէ և յահեկէ իւր, և զայլ զօրսն զառաջոյ և զթիկանց: Եւ իբրեւ միեցան ի պատերազմ, Ուզն և Պաժինակն անցին ի կողմն սուլտանին, և եղեւ սաստիկ կոտորած ի զօրսն Յունաց. և կալեալ զթագաւորն և բազում իշխանս կացուցին կապանօք առաջի սուլտանին, և լցան աւարաւ նոցա: Ապա արար սուլտանն սէր, և հաստատեաց երդմամբ ընդ Պարս և ընդ Յոյնս եւ եղեն եղբարք միմեանց արեամբ սուլտանն և թագաւորն, և արձակեաց

(31) Տարխանխատ - Յովսէփ Տարխանխոդէսն է:

(32) Ուզ, Պաժինակ, Թուրք - Հոն ցեղերու քնացորդներ՝ Դանուբի և Տոնի գետաբերաններու վրայ:

զթագաւորն յաշխարհն իւր: Եւ մինչդեռ ան-
ցանէր և գայր ի Սեբաստիա, լուաւ եթէ թա-
գաւորեաց Միխայլն⁽³³⁾ որդի Տուկծին, և զօրքն
իւր փախեան ի նմանէ, և մնացեալքն յարեան
ի վերայ նորա⁽³⁴⁾, իսկ նա ի յահէն զգեցաւ
զգեստ արեղայի և ել առ զօրագլուխն, որ էր
եղբայր Տուկծին և ասէր, ահա ես կրօնաւորեցայ
և բնակիմ ընդ վանականս, լիցի ձեզ թագաւոր
Միխայլն, և Տէր եղիցի ընդ նմա⁽³⁵⁾ (թղ. 48բ):
Իսկ անօրէն ազգն իւր անաստուածաբար խա-
ւարեցուցին զաչսն Տիօփէնին. զոր լուեալ սուլ-
տանին լայր և ապաշաւէր, և ածէր զմտաւ թէ
ոչ գոյ Աստուած ազգին այն, և յայտնէտէ խը-
զեցաւ սէրն իմ որ ընդ նոսա, այսուհետեւ մա-
շեցից զնոսա ի սուր սուսերի, և զամենայն քրիս-
տոնեայս, և ոչ ողորմեցայց նոցա: Եւ յայնմ ժամա-
նակի դարձեալ արար ժողով Աբապան սուլտանն
և եմուտ յաշխարհն Սմրղնդոյ, և բանակեցաւ
ի վերայ բերդին որ կոչի Համա, և տէր բերդին

(33) Մեքայէլ է. Տուբաս (1071 - 1078):

(34) Ո՛. 202, կը յաւելու թէ կայսրը փախած է Ատանա, ուր աչքերը հանած են. և հուսկ մեռած է տանջանքներու տակ: Տես նաև, Rambaud, Michel Psellos, *Revue Historique* 1877, 275; J. Laurent, *Byzance et les Sel-djoucides*, 59-61:

(35) Տիօփէնին չարաչար պարտութեան պատճառները՝ միայն սլաւացեղ և թուրքմէն զօրքերու Ալփ - Առլանի կողմը անցնելը չեղաւ, այլ բիւզանդացի իր տեղապահներէն մատնուիլը: Որով լքուած ամէն կողմէ՝ խորտակուեցաւ: Պարտութիւն՝ զոր կարելի է համարել բիւզանդական կայսրութեան աւերումը, իբր քրիստոնէութեան պատուա-
րի՝ իսլամութեան առջև:

Ֆրանգներու երեսուն խաչակրութեամբ, անոր դիրքը և գերը գրաւելու համար, կը վճռուի այս 1071 թուակա-
նով՝ որ կ'աւեակ 1095 տարին, առաջին խաչակրութեան մեկնումը. R. Grousset, *Hist. des Crois. Paris* 1948, I, XXXIII:

էր այր քաջ և սրտեայ, ազգաւ Գութ և չարաբարոյ. և սուլտանն կոչէր զնա գալ նմա ի հնազանդութիւն: Իսկ նա խնդրեաց համբերութիւն գ օր, և յետ այնր արասցէ զկամս սուլտանին: Եւ յայն գ օրն կերաւ և ըմբեաց որդւովք և կնաւ իւրով, մեծաւ ուրախութեամբ, զուսանօք և երգօք. և ի կատարման գ աւուրն յարուցեալ ի գիշերի եզեն ձեռօք իւրովք զկինն իւր և զորդիսն, և վաղիւն ելեալ գնայր առ (թղ. 49ա) սուլտանն ունելով ի թեզնիքն դանակս ծածուկ. և իբրեւ մօտ եկն յերկրպագել սուլտանին, հանեալ զդանակն և յարձակեալ ի վերայ եհար զնա գ տեղի: Եւ նոյն ժամայն սպանին զնա սպասաւորք սուլտանին, և յետ և աւուր մեռաւ և սուլտանն. և եդ ի տեղի իւր զորդին իւր զՄելեքչահն⁽³⁶⁾, իսկ Մելեքչահն էր այր բարի և քաղցր ի վերայ քրիստոնէից, և հասեալ գնաց յաթոռ հայրենեաց իւրոց, և արար խաղաղութիւն աշխարհին Հայոց:

Ի թուին Հայոց ՇԻԱ (521=1072) սա ժողով արարեալ դադարեցուցանէր զհակառակութիւն հայրապետացն Հայոց, տէր Գրիգորիսի վկայասիրի, և տէր Գէորգայ. զի առաքեաց տէր Գրիգորիս և էառ զքօղն ի գլխոյն տէր Գէորգայ, և մերժեալ ընկէց յաթոռոյ կաթողիկոսութեանն. ուստի վերաւորեալ տէր Գէորգ, գնաց ի Տարսոն կիլիկեցոց առ Գագիկ, որդին Գորգենայ, և (թղ. 49բ) անդ վախճանեալ դարձաւ ի դուռն սրբոյ Աստուածածնին ի մէջ քաղաքին: Ի սոյն ամի բռնակալեալ երեւեցաւ անօրէն իշխանն Ֆիլառտոսն,⁽³⁷⁾ և սկսաւ պատերազմել ընդ հաւա-

(36) Մելեք-Շահ (1072 - 1092) Չամչ. Բ, 996:

(37) Ֆիլառտոս՝ յունագական հայ մըն էր, վարաժնունեաց գաւառէն, Տիֆոէնի օրով զօրավար կարգուած էր: Սա՝

տացեալսն Քրիստոսի. քանզի ոչ էր հաստատեալ ի հաւատս ճշմարիտս, զի ոչ Հայ էր և ոչ Յոյն, բայց ազգաւ ի Հայոց էր ի գաւառէն Հարսընմարոյ, սնեալ ի վանս և լեալ կոպիտ արեղայ, և ելեալ յանապատէ տիրեաց բազում բերդից և գաւառաց, և բազում իշխանս կորոյս անողորմաբար, և եկեալ բանակեցաւ ի Մշարն, և առաքեաց առ Թոռնիկ, տէրն Սասնայ, և կոչեաց զնա գալ նմա ի հնազանդութիւն. և լուեալ Թոռնիկ, որդի Մուշեղայ, ծիծաղեցաւ զանմտութիւն նորա և ասաց, մի լիցի ինձ տեսանել զպիղծ երեսս նորա: Եւ ասեն կոչնականքն, եթէ դու ոչ եկեսցես՝ նա գայցէ բազում զօրօք ի վերայ քո, և տապալեսցէ զգաւառս քո: Ասէ Թոռնիկ, ես իմ ոչ հեծեալ միայն, բայց (թղ. 50ա) ոչ եմ իբրեւ զանօրինին այն հեծեալսն, այլ զօրս իմ հանապաղ հաղորդին ի մարմնոյ և յարենէ Տեառն մերոյ, ես նոքօք պատերազմիմ ընդ նմա: Իբրեւ

ապստամբեցաւ կայսեր դէմ, շատ բերդերու տիրեց և Մարաշի մէջ բանակ դրաւ. ուր հրաւիրեց Թոռնիկ Մամիկոնեանը, Տարօնի և Սասունի իշխանը (բարեկամ Գր. Մագիստարոսի և փեսայ՝ հաւանօրէն), որ իրեն միանայ: Յաջորդ դէպքերը ընդհ. պատմութեան հետ կը նոյնանան: Չամչ. Բ, 997 - 999: Զոնարաս, ԺԸ, 12: R. Grousset, Hist. des Crois. I. 50:

Տարեգրքի զայրոյթը Ֆիլառոսոս - Վահրամի դէմ՝ անարգարանալի է: Նկատի ունենալու է որ Մանազկերտի ողբալի անկումէն վերջ՝ այլազգի հեղեղանման հրոսակներու դէմ, կրօնքի և հայրենիքի պաշտպանութեան համար միայն ինքը կուռեցաւ, իր նորահաստատ իշխանութեան ամբողջ թիւններուն մէջ զօրացած: Նոյնպէս՝ հիւսիսային Հայաստանի մէջ բնաջնջուած Բագրատունի իշխանութեան նոր կորիզը, Տաւրոսի բարձունքին վրայ հիմնողը ինքն է. այսու օգնելով նաև Ռուբինեաններու յաղթանակներուն և տիրապետութեան ԺԱ. դարուն: Միք. Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 399: R. Grousset Hist. des Crois. I, XL - XLIV:

լուաւ զայս Ֆիլառտոսն, կոչեաց զսուրբ հայրապետն տէր Գրիգորիս վկայասէրն և ասէ, երթ կոչեա զփեսայն քոյ զթոռնիկ զի եկեսցէ ինձ ի հնազանդութիւն. իսկ սուրբն Աստուծոյ յերկիւղէ անօրինին գնաց և պատմեաց զպատճառս դալստեան իւրոյ: Եւ թոռնիկ զարհուրեալ ընդլրբութիւն պղծոյն, թէ զհարգ ոչ պատկառեցաւ զայնպիսի այր Աստուծոյ դեսպան առաքել առ նա, և սուրբն այլ ոչ եւս դարձաւ առ նա: Իբրեւ ստուգեաց անօրէնն Ֆիլառտոս, եթէ ոչ է գալոյ թոռնիկ ի կոչ նորա, գնաց բազում զօրօք ի վերայ թոռնկայ, և թոռնիկ ժողովեաց զն (6000) հեծեալ և ծռ (50000) հետեւակ, և էջ ի Ճապղղջուրն: Ապա դարձոյց զհետեւակն⁽³⁸⁾ և ինքն այլովքն գնաց յԱշմուշատ, և ոչ հաւատայր գալոյ անօրինին. ապա յԱլեւուաց դաշտն պատահեցին միմեանց: Եւ էր ֆռանգ⁽³⁹⁾ (թղ. 50բ) կոմս մի զհետ Ֆիլառտոսին ըս (800) ձիաւորով: Եւ յորժամ ետես թոռնիկ զնոսա տրտմեցաւ որ դարձոյց զհետեւակն. ապա եղաւ պատերազմ, և օգնեաց Աստուած թոռնկայ: Կալան զկոմսն և կոտորեցին զզօրս նորա, և արարին զՖիլառտոսն փախստական, և կալան ի նոցանէ արս ռշ (1500) և դարձաւ թոռնիկ մեծաւ յաղթութեամբ, և Ֆիլառտոսն լի ամօթով դարձաւ ի խարտբերդ, իսկ ի նոյն ամն գնայր թոռնիկ ի բերդ մի, որում անուն էր Աշմուշատ, սակաւ զօրօք, և յանկար-

(38) Թոռնիկ Թշնամիին ուշանալովը բաւական պաշար չունենալով այդքան բազմաթիւ զօրքեր պահելու, ետ դարձուց զանոնք:

(39) Ֆիլառտոսի աջակից այս Ֆրանգ իշխանը կը յիշէ միայն Տարեգիրքը. նա Roussel de Bailleul-ն էր, նորման բախասիրների մը՝ Բիւզանդիոնի յարած: R. Grousset, Hist. des Crois. I, XXXIV:

Ժակի ամիրայ մի որում անուն էր Ամիրֆաֆր⁽⁴⁰⁾,
 գայր ի վերայ թոռնկայ հրամանաւ Ֆիլաուտոսին,
 և ոչ պատերազմեցաւ, այլ սկսաւ նենգութեամբ սէր
 կարգել ընդ նմա սուտ երգմամբ: Եւ բազում տուօք⁽⁴¹⁾
 հաւանեցուցանէր զծառայսրն թոռնկայ, և ի նոցանէ
 պատրեալ թոռնիկ ելանէր արտաքոյ ի սուտ սէր
 նորա գ արամբք: Եւ մինչդեռ կային ի գիներբուս,
 վաղեաց ամիրայն գազանաբար ի վերայ
 թոռնկայ, ի սպանանել զնա. եւ թոռնիկ
 ունայն ի զինուց (թղ. 51ա) բայց միայն
 փոքր դանակաւ եհար զամիրայն և եհեղ
 ի վայր զաղիս նորա, և զայլսն որ անդն
 կային բռնէր զերկուքին զգլինին ընդ իրար
 հարկանէր, և այնպէս առանց զինու կոտորեաց
 զնոսա, և ինքն ելեալ անվնաս գնայր ի
 բերդն իւր: Եւ մի ոմն յայլազգեաց
 թաքուցեալ կայր ի ճանապարհին,
 և իբրեւ անցանէր թոռնիկ, եհար ի
 սիրտն թոռնկայ, և անկեալ նոյնժամայն
 մեռաւ. և առեալ զգլուխն տարան առ
 Ֆիլաուտոսն, զոր առեալ՝ հանապ⁽⁴²⁾ ետ շինել
 և այնով ըմպէր գինի, իսկ զմարմինն
 հրով այրել ետ. զոր ժողովեցին
 զմնացեալսն և տարան թաղեցին ի
 վանքն Գլակայ, ի գուռն սրբոյ
 կարապետին: Եւ մնացին նմա
 ք որդի, Չորտուանէլ և վասակ,
 տղայք գուլով: Եւ յայնժամ
 անօրէնն Ֆիլաուտոս առաքեաց
 առ Գրիգորիոս վկայասէրն
 զի եկեսցէ յաթոռն իւր,
 և նա երկեաւ գալ, և նա
 կրկին առաքեաց առ նա
 գալ, և Գրիգորիոս գրեաց
 առ նա ձեռնագրել ի տեղի
 իւր զտէր Սարգիս, (թղ. 51բ)
 քուրորդին տէր Պետրոսի:
 Առաքեաց զքօղն և

(40) Ամիր Գաֆր, պարսիկ ամիրա:

(41) Այսինքն՝ տրուք:

(42) Ո՞. 209, հանապ-ի փոխան կը գնէ գաւառը:

զգաւազանն, և ինքն ոչ գնաց առ նա: Եւ յայն-
ժամ ծանեաւ ֆիլաւտոսն եթէ ոչ է դառնալոյ
Գրիգորիս յաթոռն իւր, և ապա ետ ձեռնադրել
զտէր Սարգիս կաթողիկոս Հայոց, ի գաւառն
Ջահնայ,⁽⁴³⁾ ի բերդն որ կոչի Հոնի: Իսկ տէր
Գրիգորիս գնաց ի մայրաքաղաքն Անի, և ձեռ-
նադրեաց անդ եպիսկոպոս, զքեռորդին իւր,
զտէր Բարսեղ զորդին վասակայ, որդւոյ Ապի-
րատին, որդւոյ Հասանայ, որ յետոյ եղեւ կաթո-
ղիկոս Հայոց:

Ի թուին Հայոց ՇԻԳ (523=1074) գնաց
տէր Գրիգորիս ի կոստանդինուպօլիս, և հաստա-
տեաց զորս եգիտ անդ Հայս, և անտի գնաց ի
Հոռոմ, և անտի եկն յԵգիպտոս և շրջէր ընդ
անապատսն ուր միայնացեալ ճգնէին սուրբ հար-
քըն:⁽⁴⁴⁾ Իսկ թագաւորն Եգիպտոսի ընկալեալ
զնա փառաւորէր, և որպէս հրեշտակ Աստուծոյ
համարէր եկեալ առ նա, և ոչ տայր նմա թոյլ
ելանել յաշխարհէն իւրոյ, և խոստանայր նմա
(թղ. 52ա) բազմացուցանել անտ զազգն Հայոց
իւրեւ յո-աց (30.000): Եւ տէր Գրիգորիս ձեռ-
նադրեաց կաթողիկոս Եգիպտոսի զտէր Գրիգոր
քուերորդին իւր, որ մարմնով և հոգւով զար-
դարեալ էր գեղեցկութեամբ. և ինքն եկն յաշ-
խարհն Հայոց զի մայրն կենդանի էր: Եւ ե-

(43) Ջահան, փոքր Հայքի մէջ, Սեաւ լեռան հիւսիս արեւմ-
տեան կողմը:

(44) Գրիգորիս՝ Հոռոմ երթալէն առաջ, Գրիգոր Է. քահա-
նայապետին նամակ մը գրած է, որուն պատասխանը 1075
Յունիս 24-ին տուած է պապը Հոռոմէն: Չամչ. Բ, 999-
1000: ՍԱ. 116, Գրիգորիսի Պոլիս երթը կը գնէ Ռշէ
= 1077-ին և պատճառը «վասն թարգմանութեան»:
Ո. 211, 4՝ ըսէ՝ որ հուսկ երբ Եգիպտոս անցաւ, «հաս-
տատեաց անդէն իւր աթոռ հայրապետութեանն և կանգ-
նեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ»:

ղեւ յորժամ թագաւորեաց Յունաց Միխայլն, որդին Տուկծին, եղեւ այր բարի և ողորմած և աստուածասէր, նմանեալ առաջին թագաւորացն. և հրամանաւ իւրով զարկաւ դահեկան և տարածեցաւ ընդ աշխարհ. եւ եկաց թագաւոր ըստ կամացն Աստուծոյ ամսն դ. Եւ թագուհին ատէր զնա յաղագս սուրբ վարուցն իւր, զի պարկեշտ էր վասն ցանկական կարեացն, և թագուհին տուփացեալ յիշխան մի որոյ կոչէր Վօտիանատ,⁽⁴⁵⁾ և յարուցանէր զնա ի վերայ Միխայլին, և զամենայն կոստանդինուպօլիս: Եւ Միխայլն ոչ ինչ հակառակեցաւ նոցա, բայց յայտնապէս անէծ զթագուհին. և թողեալ Միխայլին զթագաւորութիւնն զնաց կրօնաւորեցաւ ի վանս ճգնաւորաց, (թղ. 52բ) որում ի վաղուց հետէ ցանկայր և եհաս ի փափագն իւր:

Ի թուին Շիե (525=1076) թագաւորեաց Վօտանիտն, և էառ զկին Միխայլին վաւաշոտ պոռնկութեամբ: Ի սոյն ժամանակի էր դուքս ի մեծն Անտիօք, իշխանն Պալհաւունի վասակ, որդի Գրիգորի Մագիստրոսի. և յաւուր միում մինչ անցանէր ընդ փողոցս ճանապարհին, գային ք կօնդօռատք յերկրպագութիւն նորա, և թուղթս ինչ մատուցանէին առ նա, և նա խոնարհեալ առնուլ զթուղթն, և նոքա ուրագաւ զարկին յաջ մէջն և սպանին զնա⁽⁴⁶⁾: Եւ այսպէս

պաշարակ

(45) Վօտանիտ, Նիկեֆոր Գ. Պատմախոսքէ՝ որ իշխան և զօրավար էր փիւրիքական թեմին. նա ինքզինքը կայսր հռչակեց իր անատուեան իշխանութեան մէջ 1077 Յուլիս 2-ին, և 7 Յունուարին ալ 1078-ին կոստանդինուպօլիս՝ Ս. Սոփիայի մէջ:

(46) Այս շրջանին վերստին գրգռուեցան Յոյները Հայոց գէմ: Ասդին անդին հայ իշխաններ կը սպաննէին դաւաճանութեամբ. զոհերէն մէկն ալ եղաւ Վասակ Պալհաւունի Անտիօքի իշխանը՝ Մագիստրոսի որդին և վկայասէրի եղբայրը: Զամշ. Բ, 1001:

սպանաւ քաջն վասակ ի պեղծ արանցն: Եւ ամենայն զօրքն ժողովեցան ի կլայն Անտիոքայ, և կոչեցին զՖիլառտոսն և ետուն զԱնտիոք ի ձեռն նորա. իսկ Ֆիլառտոսն ժողովեաց զնենգաւորսն, որ էին ազգաւ Յոյնք, իբրեւ այրս էձ (700) և պատճառէր ուրեք գնալ. և տարեալ զնոսա ի գեօղ մի որ կոչի Ափշուն, և սուր ի վերայ եգեալ կոտորեաց զամենե(թղ. 53ա)սեան,⁽⁴⁷⁾ և էառ ի նոցանէ զվրէժ արեան քաջին վասակայ. և բռնակալեաց ի վերայ Անտիոքայ: Ի սոյն ժամանակի սպանաւ Պեխտն⁽⁴⁸⁾, իշխանն Հայոց, այր քաջ, ի տանէն Շիրակայ. և թագաւորն Յունաց բռնակալեաց զնա և ետ մկրտել Յոյն, վասն բազում սիրոյն որ առ նա, և վասն քաջութեան նորա: Սա հիւանդացաւ ի բերդն իւր, որ կոչի Անդրիուն. և էր նմա Յոյն արեղայ կարգեալ ի թագաւորէն, հայր խոստովանութեան, որ առ նմա բնակէր: Իսկ անօրէն արեղայն յաւուր միում մտեալ առ Պեխտն, և գտեալ զնա միայն զինջէր ի մահիճս իւր քաղցրիկ, առեալ բարձ եղ ի վերայ բերանոյ նորա, և անկեալ ի վերայ խեղդէր զնա: Եւ գիտացեալ զօրացն նորա ըզմահն, առեալ զարեղայն տանջեցին չարաչար և զահավէժ արարին վերուստ ի վայր ի կլայէն, և սատակեցաւ անդ: Իսկ թագաւորն վօտանիտն մի ամ կալաւ զթագաւորութիւնն, և զղջացալոյժ և նեղէր ի խղճէ մտաց իւրոց վասն Միխայլին. ապա նստուցանէր (թղ. 53բ) յաթոռն զՄեղեսիանոսն⁽⁴⁹⁾, և ինքն կրօնաւորեցաւ:

(47) Փիլարտոս՝ դաւաճաններու կոտորածը կազմակերպեց, որպէսզի կայսեր առջև ինքզինքը արդարացներ Վասակի սպանման առթիւ, և Անտիոքի դքսութիւնը օրինաւորապէս ժառանգէր:

(48) Ու. 214, Եպիխտն կը գնէ, Պեխտը՝ վեստ խաչատուր Շիրակունի, Անդրիուն բերդին իշխանն էր. Զամբ. Բ, 1001:

(49) Մեղեսիանոս Նիկեֆոր, բախտախնդիր մըն էր որ կայս-

Ի Թուին ՇԻԶ (526=1077) մեռաւ տէր Սարգիս, և ձեռնադրեցին զԹորոս՝ մականուն Ալաղուտիկ⁽⁵⁰⁾։ Ի սոյն ամի վասիլ, որդին Ապուքապայ, արար ժողով հեծելոց հրամանաւ Ֆիլառտոսին, և գնաց ի վերայ Ուռհայոյ, և նեղեաց զքաղաքն զամիսս Գ. և քաղաքացիքն նեղեալ, յարեան ի վերայ գքսին որ կոչէր Լեւոն, և նա փախեալ և անկաւ ի կլայն, և պուօքսիմոսն փախեալ անկաւ յեկեղեցին, զոր հանեալ արտաքս և սպանին, և ետուն զքաղաքն ի վասիլն, որ էր այր քաղցր և բարի և շինող աշխարհի։ Իսկ Թագաւորն Յունաց Մելեսիանոսն Թագաւորեաց ամիսս Գ, և ապա յարեան ի վերայ նորա և ընկեցին գնա, և եղին զիշխանն Ալեքս⁽⁵¹⁾, որ էր եղբօրորդի Ռոմանոսի, այր բարի և աստուածասէր, և քաջ ի պատերազմունս. և եղեւ խաղաղութիւն տանն Յունաց։

րուծիւնը կը պահանջէր. Յոնիական Թեմին մէջ էր։ Նիկիոյ ամրութիւնները պաշտպանող Սելճիւք բանակին միացած՝ Պոթանիադէսին դէմ կռուելու ելաւ։

Այս շրջանի՝ կայսերական մականի յափշտակիչները, մէկը միւսը տապալելու համար՝ Թուրք-Սելճիւք սուլթաններու օգնութեան դիմած էին, ուստի՝ այլազգի ոյժերը խորապէս Թափանցած էին Անատոլեան բիւզանդական Թեմերու մէջ. անոնք՝ երկիր, քաղաք և ամրոցներ կը գրաւէին կայսրութեան մրցակիցներուն մէկուն կամ միւսին ի հաշիւ։ Քիչ ժամանակի մէջ, սակայն, անոնք գրաւուած տեղերուն իրական տէրերը դարձան, և այս ճամբով մահամերձ կայսրութեան վերջին հարուածը տուին։

Քրիստոնեայ Արեւմուտք ցնցուեցաւ, և փութաց իր բոլոր ոյժերը կեդրոնացնել խաչակրութեան դրօշին տակ, և 1095-ին մտաւ կայսերական հողերուն մէջ, յանուն քրիստոնէութեան պաշտպանութեան։

(50) Ո. 216, Ալախօսիկ կը դնէ. այսպէս կոչուած է «ալէ-լուիա»ները շատ անոյշ երգելուն համար։

(51) Ալեքս Կոմնենոս, որ տիրացաւ կայսրութեան 1081 թուականին։

ի Թուին Շիլ (528=1079) եղեւ սով⁽⁵²⁾ սաստիկ ընդ ամենայն տիեզերս, և այս լինէր վասն անօրէն ազգին (Թղ. 54ա) Մահմետի, զի տարածեցան ընդ տիեզերս և աւերեցին զաշխարհս. վասն այնր սով եղեւ յոյժ և ոչ ուրեք գտանէր կերակուր կամ տեղի հանգստեան, բայց միայն յեղեսիա և ի սահմանս Մատիղբայ և յաշխարհն կիւլիկեցւոց. որ և անդ դիմեալ գային յամենայն գաւառաց, և լցաւ բազմամարդութեամբ որպէս զմարախ բազմախիտ: Եւ արք հանդերձ կանամբք, փարթամք և փառաւորք, մուրանային աղքատապէս, և ի սաստկութենէ սովոյն մեռանէին, և ոչ ոք էր որ թաղէր. և բազումք կերակուր լինէին թռչնոց և գազանաց: Եւ այս եղեւ սկիզբն աւերման տանն արեւելից: ի սոյն ամի գնաց Գագիկ⁽⁵³⁾ արքայն բազում զօրօք ի մայրաքաղաքն Տարսոն առ Ապլլարիպ իշխանն Հայոց, յաղագս խնամութեան ինչ բանի՝ կոչմամբ Ապլլարիպին⁽⁵⁴⁾. և յաղագս պատճառի ինչ իրիք ոչ եղեւ գործ խնամութեան: Եւ դարձաւ Գագիկ ի բարկութեամբ, մոնչելով, և եկեալ ի դաշտն Առճիասու⁽⁵⁵⁾ (Թղ. 54բ) և ընդ նմա ռ հեծեալ, մերձ ի բերդն որ կոչի կիտոսկապի: Եւ էին տէրք բերդին Յոյնք գ եղբարք որդիք Մանտալէի: Եւ Գագիկայ թողեալ զզօրս իւր խոտորեցաւ

(52) ՍԱ. 116, սովին Թուականը կը գնէ ՌՀԷ = 1077-ին:

(53) ՍԱ. 116, Գագիկի երթը կը գնէ ՌՀԷ = 1077, բայց կը յաւելու նաև, « և այլք ասէն թէ ի ՇՀԵ » = 1126:

(54) Ապլլարիպ Արծրունի, Տարսոնի իշխանը Դաւթի Գագիկի որդւոյն աներն էր. հաւանաբար ընտանեկան խնդիրներու պատճառաւ Դաւիթ բանտարկուած էր Պապեռօնի մէջ: Գագիկ փութաց իր որդին ազատելու: Աւելջան, Սխուան 46:

(55) Ո. 219, կը գնէ Առճիասուայ: Արժիաս դաշտ, կիզիստրա կամ Կենդոսկաւիս ամրոցին մօտ: Զամշ. Բ. 1004:

ի ճանապարհէն զ արամբք և ելանէր առ նոսա ի տեսս. իսկ նոքա յառաջագոյն նենգութեամբ դարանամուտք եղեալ Գազկայ 8 (50) ձիաւորով, և յորժամ մերձ եղեւ ի բերդն Գազիկ, գային զ եղբարքն Յոյնք յերկրպագութիւն նմա. և Գազիկ խոնարհեալ առ նոսա ի համբոյր, և նոքա կալան զպարանոցն նորա և քարշեցին ի վայր յերիվարէն, և ելեալ դարանքն և առին զԳազիկ և ածին ի բերդն կիտուօսկապի. և յորժամ լուան զօրքն նորա՝ ցրուեցան, և յետ ը աւուր ժողովեցան ի վերայ բերդին ամենայն տունն Հայոց, Գազիկ որդին Աբասայ և ամենայն ցեղն Սինաքերիմայ, Ատոմ և Ապուսահլ և ամենայն իշխանքն Հայոց, և զաւուրս բազումս նեղեցին զբերդն և ոչ կարացին ինչ առնել. և իշխանքն որք կալան զԳազիկ՝ ոչ համարձակեցան թողուլ. զոր և գրե(թղ. 55ա)աց առ նոսա Ֆիլաուտոսն, թէ զիւրդ համարձակեցայք զայդ առնել ընդ թագաւոր. եթէ թողուք և եթէ ոչ, կորուստ անձանց ձերոց գործեցիք. Յայնժամ աստուածուրացքն խեղդեալ զթագաւորն Գազիկ⁽⁵⁶⁾ և կախեցին զնա ընդ պարիսպն զօր մի, և ապա հանեալ արտաքոյ բերդին թաղեցին. զոր հետ զ ամսոյ եկեալ այր մի ի քաղաքէ նորա Բանիկ անուն, գողացեալ ըզմարմինն Գազկայ տարաւ ի քաղաքն⁽⁵⁷⁾ իւր և յազգն, և արարին ի վերայ նորա կոծ մեծ ազգն Հայոց և թաղեցին զնա ի վանս իւր Պիզու. և մնաց աւագ որդին իւր Յովհաննէս. Աստանօր

(56) ՍԱ. 116, Գազիկի սպանումին երկրորդ պարագայ մըն ալ կը պատմէ, «և այլք ասնն թէ ի յորս կայր և ի քուն գտեալ ...»:

(57) «Ի քաղաքն իւր», որ է Պիզու քաղաքը, ուր Գազիկ հաստատած էր իր աթոռը:

դադարեցաւ թագաւորութիւն ի տանէն Հայոց
և յազգէ Բագրատունեաց⁽⁵⁸⁾:

Ի թուին ՇԼ (530=1081) յարուցեալ արքեպիսկոպոսն Շիրականն Անոյ, տէր Բարսեղ, գնաց ի գաւառն Աղուանից Լօրէ, առ թագաւորն Հայոց Գորգէ, որդի Անհողէ Գաւթի, որդւոյ Գագկայ, և խնդրէր առնուլ զձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց. և (թղ. 55բ) հրամայեաց տէր Ստեփանոս և թագաւորն, և արարին ժողով բազում եպիսկոպոսաց և ձեռնադրեցին զտէր Բարսեղ կաթողիկոս Հայոց⁽⁵⁹⁾, և եղեւ ուրախութիւն մեծ: Ի սոյն ամի ամիրայ ոմն ի Պարսից, գայր բազում զօրաւ մինչև յՈւռհա, և արար աւերումն ի տեղիս տեղիս. և պատահեցան նմա ի քրիստոնէից մօտ ի Սամուսատ, և յալթեալ նոցա արարին փախստեայ: Եւ ի գնալն գերէին ուր գտանէին, մինչև ի խառան: Եւ անտ պատահեաց նոցա ամիրայ մի Արապ, անկաւ ի վերայ նոցա և արար զնոսա փախստական, և դարձոյց զամենայն առ և զաւար և զծառայ:

Ի թուին ՇԼԲ (532=1083) մեռաւ Վասիլն⁽⁶⁰⁾ Ապուքապայ որդին, տէրն Ուռհայոյ, և եղեւ սուգ

(58) Ո. 220, Բագրատունեաց թագաւորութեան հոս վերջանալը կ'արձանագրէ յիշելով Ս. Ներսէսի մարգարէութիւնը՝ ըսելով, « յայսմ վայրի Լցեալ կատարեցաւ մարգարէութիւն Ս. Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսին՝ որ սասաց Եթէ Զնջելով Զնջեցի թագաւորութիւն ի տանէն Հայոց »: Փ. Բուզնդ. Դ. Ժե: Սոփերք 2, 48:

Բագրատունիներու դադրիլը՝ ծնունդ տուաւ Ռուբինեաններուն, նոյն արմատէն մէկ նոր շառաւիղին, որ աճեցաւ և զօրացաւ Տաւրոսի գագաթներուն վրայ, տիրեց ընդարձակ երկիրներու, հիմնեց նոր « Հայաստան » և Հայկական թագաւորութիւն, որ տեւեց դեռ երեք ուրիշ դարեր:

(59) ՍՍ. 117, Տէր Բարսէի կաթողիկոսութիւնը կը գնէ ՇԼԲ = 532 = 1083-ին:

(60) Վասիլ՝ սպանուած է դաւաճանութեամբ: Զամչ. Գ, 8:

մեծ յաղագս զրկելոյ նոցա յայնպիսի բարի իշխանէ: Եւ ետուն զքաղաքն Սմբատայ առն քաջի, որ էր փեսայ վապին ի դուստր եղբօրն իւրոյ. սա գնաց առ Ֆիլառտոսն և ետ զքաղաքն ի ձեռս նորա⁽⁶¹⁾: Իսկ անօրէնն յետ սա (թղ. 56ա) կաւ աւուրց կալաւ զիշխանն Սմբատ և զամենայն ազգ նորա և տապալեաց զամենայն բնակութիւն նոցա, և տարեալ ի Մարաշ՝ խաւարեցոյց զաշն Սմբատայ և զեղբօր Թոռնկայ: Եսպան և զիշխանն Արջուկ, և զայլ իշխանն չայոց ի կապանս պահէր վասն չար բարուցն իւրոց և յոյժ ազահու թեան:

Ի թուին ՇԼԳ. (533=1084) Սուլիման⁽⁶²⁾ ոմն ամիրայ, որդի Գելմշոյ⁽⁶³⁾ որ բնակեալ էր ի քաղաքն Նիկիա Բիւթանացոց, յարուցեալ գայր հասանէր բազում զօրօք մինչեւ յԱնտիոք, և գտեալ զքաղաքն անպատրաստ և անպահապան, և ի չալպայ գեհէն գձ (300) հետեւակով գողացաւ զնա. և ի վաղիւն տեսեալ քաղաքացեացն՝ ահաբեկեալ զի ոչ ունէին արս պատերազմօղս: Եւ զօրք այլազգեացն սկսան բազմանալ օր ըստ օրէ, և արք քաղաքին էին Պելետիկք՝ կանացիք և թուլամորթք, փախեան առհասարակ և ելին ի կլայն, և Սուլիմանն նեղէր զնոսա և էառ զնոսա երգ. (թղ. 56բ) մամբ և ոչ ումեք արար փնաս ի քաղաքն: Եւ Ֆիլառտոսն էր յայնժամ ի քաղաքն Ուռհա, և ոչինչ կարաց առնել, այլ դառն ապաշաւանօք յողւոց հանէր: Եւ Սուլիմանն տիրեաց Անտիոքայ⁽⁶⁴⁾

(61) Ո. 223, Ուռհան Ֆիլառտոսին յանձնողը՝ ոչ թէ Սմբատը, այլ իշխանն է, Արջթոնք ցեղէն մէկը:

(62) Սիւլէյման՝ Իկոնիոյ սուլթանն էր, կը տիրէր մինչև Եգեան ծովի ափունքները, Մելիսսենոս հակակայսեր դաւաճան թոյլառութեամբ:

(63) Ո. 224, Դւլմշ = Sulaiman ibn Qutulmish:

(64) ՍԱ. 117, Անտիոքի գրաւման թուականը կը գնէ ՇԼԱ.

և ամենայն գաւառացն կիլիկեցւոց: Արդ այսպիսի օրինակաւ առաւ մեծն Անտիոք ի վատթար արանցն Պելեական, որք այնքան ատէին զՀայք, զի առեալ էին սովորութիւնն և զօտարական որ ի քաղաքն մտանէր՝ ըմբռնէին և զմօրուսն սափրէին, և խայտառակ արտաբոյ քաղաքին հանէին, որ և ի (20) ամառ յառաջ քան զառնուլն ամիրին Գղլմշու, ըմբռնեցին զոմն ի քաղաքէն Անույ, և առին զինչս նորա և սափրեցին զմօրուսն և հանին ի քաղաքէն նախատանօք, և նա վիրաւորեալ գնաց ի տուն իւր, և առեալ զօրս թուրքաց և՛ (500) ձիաւոր և եկեալ գերեաց զամենայն գաւառն Անտիոքու, և այրեաց տուկին ժք գեղ և կոտորեաց զընակիչսն և ընկէց ի գետն, և ձայնեալ ի⁽⁶⁵⁾ (Թղ. 57ա) քաղաքն ասէ. Ես եմ Գորդ Շիրակացին որ զմօրուսս կտրեցիք, ահա այս արժէ մօրուք մի. և գնաց ի տուն իւր բազում աւարաւ: Նոյնպէս և յաւուրս բարեկենդանին ի նոյն ամն, եկեալ էին կարվան և բերեալ ձուկն և տարեխ ի վաճառ, և էին արք ընտիրք և (80) և նստեալ մօտ ի բաժտունն ըմպէին գինի և պարէին գուսանքն. և ընդ ձայն երգոցն չարեցան յարեան ի վերայ նոցա և սկսան հարկանել զնոսա և հանել ի քաղաքէն: Յայնժամ և այրն յարձակեցան ի վերայ քաղաքացեացն և արարին

= 531 = 1082: Սիւլէյման՝ տիրեց Անտիոքի, օգտուելով Փիլառոսի բացակայութենէն: Սա Եդեսիա կը գտնուէր, ընտանեկան խնդիրներով զբաղած. Սիւլէյման չափազործեց անոր որդին, Անտիոքի դռները մատնութեամբ բանալ տալու համար, 1085-ի Փետրուարին: 3 Յունիսին 1098-ին խաչակիրները Անտիոքը ազատեցին:

- (65) Յիշատակարան: Ես Գրեգորս եմ ի Հիզնայ, ձեզ կենդանեացդ հոգու ծառայ, թէպէտ և ես մարմնով մեռայ, և ի ձեր տեսոյն անջատեցայ, դու ողորմէ ինձ աղերսեա, զի յառաջ ես տիրի սմա, մի կայ մնաց ով որ կարգայ:

զնոսա փախստական մինչեւ ի սուրբն Պետրոս, և զբազմաց գլուխս և զձեռս կոտորեցին. երկեան քաղաքացիքն և խաչիւ և աւետարանաւ ելին ընդդէմ, և երդուան այլ ոչ եւս մեղանչել նոցա. և արարին խաղաղութիւն, և այլ ոչ առնէին այնպէս:

Ի թուին ՇԼԳ(533=1084) մեռաւ վարդապետն Հայոց Յակովբոս քարափնցին⁽⁶⁶⁾ յԱւուհա, բարիոք ծերութեամբ. ի սոյն ամի թագաւորն Արաբացւոց Շարաֆ(թվ.57բ)տօն⁽⁶⁷⁾, որդի Կուրիշայ, այր բարի և ողորմած, արար ժողովս Արաբկաց իբրեւ բիւրս ժ և գնացեալ էառ զՀալպ, և զդուստրն Հալպայ տիրոջն արար իւր կին: Եւ գնաց ի վերայ մեծին Անտիոքայ, և Սուլիման տէրն Անտիոքայ եկն ընդ առաջ նորա պատերազմաւ ի Պղաճն. և իբրեւ խմբեցաւ պատերազմն, զօրքն Արաբկաց ի փախուստ դարձան, և սպանաւ թագաւորն նոցա. Եւ Սուլիմանն մեծաւ յաղթութեամբ դարձաւ յԱնտիոք և ծնաւ կին նորա որդի, և անուանեաց զնա խլիճ-Ասլան. Եւ ի սոյն ամի ամիրայ ոմն Պօլտաճի անուն՝ խըլեաց զգաւառն Զահնայ ի Ֆիլառտոսէն, և մնաց կաթողիկոսն տէր Թորոս ընդ իշխանութեամբ նորա: Առաքեաց Ֆիլառտոսն և կոչեաց զնա գալ ի Մարաշ, և նա ոչ կամեցաւ. յաղագս որոյ ոխացեալ ընդ նմա առաքէ և կոչէ զարքեպիսկոպոսն սուրբ Պատկերին, զտէր Յովհաննէս, նրս-

(66) Յակոբոս վ. կոչուած է նաև Սանահնեցի, աշակերտած է Սանահնի առաջնորդ Դէոսկորոսին:

(67) Ո. 227, կը գնէ Շէրիֆն-Տօլ = Sharaf al Dawla Muslim ibn Quraish. սա Մուսուլի ամիրան էր, որ Հալեպը և Անտիոքը իր ցեղակիցներէն յափշտակելու ելած էր: Քրիստոնէաներու և յատկապէս հայերու հանդէպ շատ թոյլատու եղած է:

տուցանել յաթոռ նորա կաթողիկոս⁽⁶⁸⁾, և նա վասնզի էր այր սուրբ և առաքինի, ոչ առ յանձն: Ապա(թղ.58ա) առաքեաց և կոչեաց զհայր վարադայ զՊօղոս, և արարին զնա կաթողիկոս Հայոց: Իսկ զկնի սակաւ աւուրց եթող զկաթողիղոսութիւնն, և զնաց ի վանս իւր: ԶԿԾ

Իսկ ի թուին ՇԼԴ(534=1058) գայր բազում զօրաւ սուլտանն Եգիպտոսի, որ կոչէր անունն նորա Դդուշ, ի պատերազմ ընդ Սուլիմանն, որ էր յայնժամ տէր Անտիոքայ. և պատահեցան միմեանց ընդ Անտիոք և ընդ Հալպ ի մէջ, և եղեւ բազում կոտորած յերկուս կողմանսն. և Սուլիմանն սպանաւ և զօրքն իւր փախստական եղեն: Եւ եղեւ Անտիոք և ամենայն սահմանք նորա Դդուշին, որ էր սուլտան, որդի Աբասլան սուլտանին, և եղբայր Մելեքշահին. և զ ամօք յառաջ եկն էառ զԴամասկոս յԱխսիսէն⁽⁶⁹⁾, և սպան զնա, որ էր այր քաջ և տիրեալ էր Եգիպտոսի և ամենայն ծովեզերեայցն:

Ի թուին ՇԼԵ(535=1086) յարուցեալ անօրէնն Ֆիլաուտոս գնաց յերկրպագութիւն տիրեզերակալ սուլտանին Մելեքշահին,⁽⁷⁰⁾ խնդրել ի

(68) Այս նոր կաթողիկոսութիւնը հակաթոռ է: Ո. 229 - 231, այս շրջանին՝ Լուսաւորչի աթոռին շուրջ ծագած խռովութեան և աղմուկին պատմութիւնը կ'ընէ, յիշելով Ս. Սահակի տեսիլին մէջ գուշակուած՝ աթոռին երկպառակութիւնը. Ղզր. 1933, էջ 103: Աթոռը չարսի բաժնուեցաւ, 1) Եգիպտոսի մէջ, 2) Հոնքրու աշխարհին մէջ, 3) Անիի մէջ, 4) Մարաշու մէջ: Չորս աթոռներն ալ եպիսկոպոսներ կ'օծէին, Մեռոն կ'օրհնէին:

(69) Ախսիս - Atsiz ibn Abaq, որ 1071-1077 թուականներուն դրաւած էր Պաղեստինը Եգիպտոսի Ֆաթիմական ներուն ձեռքէն, նոյնպէս Դամասկոսը՝ իր շրջականերով. Ինսկ 1079-ին սպաննուեցու Դդուշէն:

(70) Ibn al-Athir, Hist. Or. I, 244, կ'ըսէ որ Ֆիլաուտոս յանձնուեցաւ Մելեքշահին, որ զինքը հաստատեց իշխան Եգիսիոյ:

նմա(թղ. 58 բ)նէ զքաղցրութիւն ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի: Եւ թողեալ փոխան իւր զիշխանն Պարակամանոս, ազգաւ Յոյն: Եւ յայնժամ մի ոմն յիշխանացն Ֆիլառտոսի Պարսամոյ անուն, խորհեցաւ խորհուրդ չար ընկերօք իւրովք, և յաւուր կիւրակէի եկեալ ի կլայն Ուռհայոյ՝ գտանէ զՊարակամանոսն յեկեղեցւոյն, զի կայր յաղօթս, և սպան զնա անտ: Եւ եղին քաղաքացիքն զսպանօղն Պարսամոյ տուկ քաղաքին, վասն սպանմանն Պարակամանոսի: Եւ լըւեալ զայս Մելեքշահ սուլտանն՝ ընկէց զՖիլարտոսն ի պատուոյն, և նա յուսահատեալ յամենայն կողմանց՝ ուրացաւ զհաւատն իւր զոր ունէր սուտ⁽⁷¹⁾, և կարծէր այնիւ փառաւորիլ ի սուլտանէն, յորմէ ոչինչ օգտեցաւ, այլ եղեւ ատելի Աստուծոյ և մարդկան: Ի սոյն ամի շարժեցաւ տիեզերակալն Մելեքշահ, և բազում զօրօք դիմեալ յարեւմուտս, և նախ տիրեաց աշխարհին Հայոց: Եւ գայր տիրէր Հալպայ և Անտիոքայ և ամենայն ծով(թղ. 59ա)եզերեայց աշխարհին, և ունէր սիրտ քաղցր և ողորմած և սիրէր զամենայն մարդ: Եւ յետ տիրելոյն Անտիոքայ, եկն ի Սեւ ոտին յեզր ծովուն ովկիանոսի⁽⁷²⁾, և մտեալ երիվարաւն ի ներս կոխէր զծովն, և հանէր զսուրն, հարկանէր երիցս զջուրն, և ապա իջեալ ի վերայ երկրի, աղօթս և գոհութիւնս մատուցանէր Աստուծոյ որ առաւել զօրացոյց զնա քան

(71) Ֆիլառտոսի հաւատուրացութեան պատմութիւնը՝ Միք. Ասորին, Ժամանակք. Երուսղմ. 1871, էջ 399. Հետեւեալ կերպով կ'արձանագրէ. «Ժողովեցան ի վերայ Փիլառտոսին յամենայն կողմանց թուրք և առին ի նմանէ զկէս աշխարհի նորա, և գնաց ի Բաղդատ առ խալի փայլն և սկարացաւ ի հաւատոցն վասն երկրին, և առ ի նմանէ գիր զի առցէ զերկիրն դարձեալ ... »:

(72) Ծով ովկիանոսը՝ Մեջերկրական ծովն է:

զհայրն իւր, և ետ նմա ի ծովէն Պարսից մինչեւ ի ծովն ովկիանոս: Եւ զնէր յԱնտիոք զԱսիւանն⁽⁷³⁾, զայր չարաբարոյ, և ի Հալպ եդ զԱխսընգոյրն⁽⁷⁴⁾, որ էր այր բարի և շինող աշխարհի, ի սոյն յայսմ ամի ամիրայն Պուզանն⁽⁷⁵⁾ հրամանաւ Մելեքշահին պաշարեաց զքաղաքն Ուռհա. եկն և սուլտանն և անցեալ գնայր, բայց Պուզանն նեղէր զքաղաքն: Եւ յարեան քաղաքացիքն ի վերայ տուկին Պարսամոյ, և նա առ վտանգին ընկէց զինքն ընդ պարիսպն և սատակեցաւ, և քաղաքացիքն ետուն զՈւռհա ի Պուզանն և նա եդ (թղ. 59բ) գլխաւոր քաղաքին, և եղեւ անդ խաղաղութիւն յաւուրս նորա: Իսկ սուլտան Մելեքշահն գնաց ի վերայ Գանձակայ և առ գնա, և կաթողիկոսն Աղուանից, տէր Ստեփանոս, անդ էր և զերծաւ Աստուծոյ օգնութեամբն: Արդ ի թագաւորութեանն Յունաց Ալեքսին, եղեւ խռովութիւն յաշխարհն Յունաց յազգէն Պաժինկաց, և յաղթեաց Պաժինակն և արար փախստական զԱլեքսն, և բացեալ Ալեքսն զգանձս իւր հռուգեաց զօրս բազումս: Իսկ Պաժինակն եկն առ նուլ ի նմանէ զկոստանդինուպօլիս, և թագաւորն Ալեքսն զինեաց զզօրս իւր պահօք և ազօթիւք, նոյնպէս և ինքն զաւուրս ը ոչ ել յեկեղեցւոյն, այլ խնդրէր զօգնականութիւն ի Տեառնէ: Եւ յայնժամ յարձակեցաւ թագաւորն ի վերայ Պաժինկայ և սաստիկ պատերազմաւ բախէին զմիմեանս. իսկ Պաժինակքն էին արք աղեղնաւորք և ի վերայ սայլից պատերազմէին, զարմանալի արուեստիւ: Իսկ թագաւորն հր(թղ. 60ա)ամայեաց

(73) Ո. 235, Աղսիան 4ը դնէ. Yâghî Siyan - Մելեքշահի փոխ ամիրաներէն մին էր:

(74) Ախսնգոյր - Qâsim al Dawla Aq Sonqor:

(75) Պուզան - Buzân:

նաֆթիւ բորբոքել զսայլսն, և այնու յաղթեալ դարձուցին զնոսա, և զհետ մտեալ կոտորեցին զնոսա, հանդերձ կանամբք և որդւովք, և դարձան մեծաւ յաղթութեամբ: Ի սոյն ամի յայտնեցաւ ի կոստանդինուպօլիս Յոյն արեղայ մի չարագործ, և երկրպագող սատանայի, զհետ իւր պահէր սեւ շուն մի և նմա երկիր պագանէր, և չար կախարդութեամբն իւրով զբազումս ի հաւատացելոցն ապականեաց, և գլխովին զմայր թագաւորին Սլեքսին: Իսկ մայր թագաւորին այնչափ մոլորեցաւ, զի առեալ մասն ինչ ի տէրունական խաչէն դնէր ի կօշիկ թագաւորին՝ զի միշտ զնոյն կոխիցէ. զոր իմացեալ թագաւորին վաղվաղակի զմայրն իւր ընկէց ի փառաց, և զանօրէն արեղայն և զգործակիցսն իւր զՄուշեղ և զայլսն հեղձոյց ի ծովն⁽⁷⁶⁾:

Ի թուին ՇԼԹ (539=1090) յարուցեալ սուրբ հայրապետն տէր Բարսեղ զնաց առ սուլտանն Մելեքշահն, վասն զի տեսանէր զհաւատացե(թղ. 60բ)ալսն Քրիստոսի նեղեալք պէսպէս հարկատուութեամբք, մանաւանդ զերիցունս և զեպիսկոպոսունս և զամենայն դասս եկեղեցակաւնացն. և առեալ ընդ իւր արս պատուաւորս յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից և յազատաց և արժանաւոր ընծայիւք զնայր առ աստուածառէր սուլտանն. և սուլտանն մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա, զի էր այր իմաստուն և հանճարեղ, կորովաբան և բարետեսիլ. և իմաստութեամբ իւրով հաւանեցոյց զսուլտանն յամենայն խօսս իւր: Եւ կատարեաց սուլտանն զամենայն հայցուածս իւր, և ետ նմա գիր ազատութեան եկեղեցեաց, վանօրէից և դարձոյց զնա պատուով և ուրախու-

(76) ՈՒ. 239, անօրէն արեղան «հրով այրեաց» կը գնէ:

Թեամբ: Եւ յայնժամ եկեալ տէր Բարսեղ ի ի գաւառն Ջահնայ, և ընկէց զԹորոս Ալաղօտիկ յաթոռոյն, զոր եգեալ էր անօրէնն Ֆիլառտոս: Եւ շրջէր սուրբ հայրապետն տէր Բարսեղ ընդ ամենայն երկիր, և առնէր խաղաղութիւն ամենայն եկեղեցեաց, և հովուէր զամենեսեան ըստ կամացն Աստուծոյ: Գնաց ի կեսարիա կապադովկե(թղ. 61ա)ցոց, և գնաց դարձեալ յԱնտիոք, և անտի գնայր յՈւռհա, և ուրախ լինէին ընդ նա, և նա սիրէր զամենեսեան հոգեւոր սիրով:

Ի Թուին ՇԽ (540=1091) եղեւ շարժ ընդ ամենայն երկիր, յամսեանն սեպտեմբերի, և արար բազում վնաս յԱնտիոք և ի Մծբին, և բազում արք և կանաք եսպան ներքոյ բնակութեանց:

Ի Թուին ՇԽԱ (541=1092) եղեւ մահ տարաժամ ընդ ամենայն երկիր, մինչ զի ոչ կարէին թաղել զմեռեալսն: Ի սոյն ամի երբ տէր Պօղոս զսուրբ նշանն⁽⁷⁷⁾ և զպատկեր սուրբ Աստուածածնին յՈւռհա, և իշխան քաղաքին պատուով ընկալաւ զնա, և յետ սակաւ աւուրց յափշտակեալ խըլեաց զսուրբ Նշանն* անիրաւաբար ի տէր Պօղոսէ: Ի սոյն ամի հրամանաւ Մեղեքշահ սուլտանին, Պուզանն ժողովեաց զզօրս Պարսից, և առնու զկնի իւր զտէրն Հալպայ և զտէրն Անտիոքայ, և անթիւ բազմութեամբ գնաց բանակեցաւ ի վերայ կոստանդինուպօլսի և ոչ ինչ կարաց առնել: Ի սոյն ամի մեռաւ բարի(թղ. 61բ) սուլտանն Մեղեքշահն⁽⁷⁸⁾, և հասանէր համբաւ մահուանն առ Պուզանն, և ելեալ ի կոստանդինուպօլսէ գայր յՈւռհա, և իւրաքանչիւր գլխաւոր դառնայր ի տեղի

(77) Այս սուրբ նշանը վարագայ վանքինն է:

(*) Բնագրին մէջ կը պահսի Նշանն բառը:

(78) ՍԱ. 118, Մեղեքշահի մահը կը գնէ ՌՂԷ = 1097-ին:

իւր. և տէր Բարսեղ կաթողիկոսն էր յՈւռհա, և իբրեւ փախստական գնաց յԱնի: Եւ ֆնաց Մելեքշահ սուլտանին ք որդի⁽⁷⁹⁾, անդրանկին էր անունն Պակիարուխ, և կրտսերոյն Տափար. և թագաւորեաց Պակիարուխն ի տեղի հօրն իւրոյ. և եղեւ այր բարի և արար սկիզբն շինման աշխարհիս Հայոց, և զվանօրայսն և զեկեղեցիսն, և զքահանայսն պահէր ազատ յամենայն երկիրն իւր:

Ի թուին ՇխԲ (542=1093) տէրն Դամասկոսի Դդուշն, որդի Աբասլան սուլտանին, եղբայր Մելեքշահին, ժողովեաց զօրս բազումս և գնաց յԱնտիոք, և էառ զտէրն Անտիոքայ զկնի իւր, և զտէրն Հալպայ, և գնայր յաշխարհն Պարսից: Եւ ժողովեցան զօրքն Պարսից անհուն բազմութեամբ. եւ ամենայն զօրք գաւառին Բաբելացւոց գային ի գաւառն (թվ. 62ա) Մօսլայ. և էր զլուխ զօրացն Արաբացւոց Պրեհին⁽⁸⁰⁾, որդին կուրիշայ: Եւ հասեալ Դդուշն ի Նսեպին⁽⁸¹⁾ էառ զնա. և զօրքն Հայոց որ էին հետ սուլտանին՝ կոտորեցին ի Տաճկէն իբրեւ բիւր մի: Եւ բանակն Արապկաց գայր հասանէր ի սահմանս Մժբնայ, իսկ սուլտան Պակիարուխն առաքեաց առ Պուզանն և երեւր զնա երգմամբ յօգնութիւն, և

(79) Մելեքշահ չորս որդի թողուց - Journal Asiatique, Avril - Mai 1853 - էջ 425: R. Grousset, Hist. des Crois. Paris 1948, I, XLIX: Մելեքշահը թունաւորեցին 19 Նոյեմբերին, 1092-ին, Պաղատի Ամուստատի խալիֆին զրգումով. Houtsma, Encyclopédie de l' Islam, III, 226: Մելեքշահի մահով ՄելՃիւք ընդարձակ կայսրութիւնը սկսաւ փշրուիլ, և տկարանալ՝ ընտանի կամ օտար, իշխանութեան թեկնածուներու կռիւներով:

(80) Ո. 245, Աբէհիմ կը գնէ - Ibrāhim ibn Quraish, Մուսուլի ամիրան էր:

(81) Նսեպին - Մժբին, գրաւուեցաւ 1093-ի Փեարուարին:

գնաց ի վերայ գլխաւորին Արաբացւոց ի դաշտն Մժբնայ, և ի սաստկանալ պատերազմին դարձան Արաբացիքն ի փախուստ, և սպանաւ գլխաւորն իւրեանց. և զօրք Պարսից բազում աւաւրաւ դարձան: Իսկ Թագաւորին Պարսից, յաջողեցաւ Պակիարուխին, և կացոյց սպարապետ զօրաց իւրոց զԻսմայիլն, զեղբայր մօրն իւրոյ, զոր էր կացուցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց. և էր սա այս իսմայիլս այր բարի և ողորմած ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի, զոր և յետոյ Պուզանն և Աղանկոյրն խեղդեցին արտաքոյ բանակին և ինքեա(Թղ. 62բ)նք փախեան, Պուզանն յՈւռհա, և Աղանկոյրն ի Հալպ, և սպանաւ իսմայիլն ի սոցանէ:

Ի Թուին ՇիօԳ(543=1094) եկն Դդուշն բաւզում զօրօք ի վերայ Հալպայ, և եսպան զՊուզանն և զԱղանկոյրն, և էառ զՀալպ, և ցցեալ ի ձող զգլուխ Պուզանին տարան ի Հալպ⁽⁸²⁾. և եկն Դդուշն յՈւռհա և կացոյց անտ քաղաքապետ զԻշխանն Յունաց զԹէոդոս⁽⁸³⁾, որդի Հեթմոյ, և ինքն գնաց բազում զօրօք ի Պարս պատերազմել ընդ Պակիարուխն: Եւ հասանէր հրովարտակ ի կնոյէ եղբօրն իւրոյ, զի գնացէ և լինիցի նմա այր, և Դդուշն լուեալ հասանէր ի դաշտն

(82) Ու. 248, Պուզանին գլուխը «բերէին ի յՈւռհա», կը գնէ: Պուզանի սպանութիւնը թոյլ տուաւ Թորոս Հայ իշխանին, Ֆելառտոսի նախկին տեղեկալին, անաղմուկ Ուռհան վերստին գրաւելու. այնպէս որ խաչակիրներու ժամանակին, հզօր իշխանութիւն մը չինած էր հոն Թորոս:

(83) Տարեգրքի մէջ Թորոսի անուան և ազգութեան շուրջ չփութութիւն կայ. ան հայ է, և Ռուբինեաններէն, որդի Հեթումի: Չամչ. Գ. 22: R. Grousset, Hist. des Crois. I, 52-53; Guibert de Nogent, III, c XIV:

Ասպահանայ, և Պակիարուխն առաքէր և աղաչէր զԴդուշն և ասէր, տուր ինձ զԱսպահան միայն, և ոչ լուաւ: Եւ յայնժամ յարձակեցան երկոքեանն ի պատերազմ, և Ադուսիանն փախեալ, և զԴդուշն սպանին, և Պակիարուխն էառ զամենայն ինչս Դդուշին: Եւ որդի Դդուշին գնաց փախստական ի տունս իւր, և էր անունն նոյն. (Թղ. 63ա) րա Ռասւան⁽⁸⁴⁾. և Թորոս կուրապաղատն որ էր յՈւռհա, սկսաւ շինել զպարիսպ քաղաքին և ջանայր տիրել նմա. և կլայն Պարսից էր, և կային ի նմա Թուրք պահապանք, կային և սակաւ Հայեր զոր եղեալ էր անդ Դդուշն. և իմացեալ ասպասալարն որ կայր ի կլայն, Մանիակն, և ազգ արար մօտաւոր ամիրացն, թէ տիրեաց Թորոս քաղաքիս:

Իսկ ի Թուին Շիթի (544=1095) արար ժողով Սուքման, որդի Արդուխին, և ամիրայն Սամուտայ Պալտախն, և եկին ի վերայ Ուռհայոյ, և Թորոս կուրապաղատն ամրացոյց զքաղաքն և բազում քաջութեամբ պահեաց, և այլազգիքն դարձան ամօթով, և ետուն զկլայն ի ձեռս նորա, և եղեւ խաղաղութիւն ի քաղաքն:

Ի Թուին Շիթե (545=1096) սուլտանն արեւմտից խլիճ Ասլանն գայր բազում զօրօք ի վերայ քաղաքին Մելիտինոյ և պաշարեաց զնա և նեղէր զնա սաստկապէս. իսկ իշխան քաղաքին, որում անուն էր Ղափուիլ⁽⁸⁵⁾, որ էր աներ (Թղ.

(84) Ու. 249, Ռասուան կը գնէ. Դդուշ երկու որդի Թողուց, Ridwân և Duqâq, որոնք իրենց հօրը մահուան լուրը ստանալուն՝ Ռիտուան տիրացաւ Հալէպի, և Տուքաթ Դասսիդուի, 1095-ին:

(85) Ու. 252, Խօրիւ կը գնէ, (տարբերակի մէջ՝ Խուրիւ): Սա Գաբրիէլ՝ Մալաթիայի իշխանն էր, տեղապահ Փիլառոսի, որուն մահով տիրացաւ նոյն քաղաքին. Հայ էր, բայց յունաբաւան: G. Tyr, I, էջ 437: R. Grousset,

63բ) Թորոսի կուրապաղատին, քաջութեամբ պահեաց զքաղաքն Ուռհա, և խլիճ Ասլան սուլտանն դարձաւ ամօթով յաշխարհն իւր: Ի սոյն յայսմ ժամանակի⁽⁸⁶⁾, գային ազգ Հռոմայեցւոց, իշխանք երեւելիք և մեծազարմք բազմութեամբ զօրօք, յօգնականութիւն քրիստոնէից, թելադրութեամբ միայնակեցի մի որ էր ընդ նոսա, անուն Պետրոս Սարգիս. որոց պատմութիւնն լիակատար, և անուանք իշխանացն գրեալ կայ ի Փրանգ պատմագիրքն: Եւ ընդ նոսա գային եպիսկոպոսք, վարդապետք, քահանայք, և սարկաւազունք. և ամենեքեան գային բազում զօրաւ իբրեւ զաստեղս երկնից, և հասանէին մինչեւ ի կոստանդինուպօլիս: Եւ թագաւորն Ալեքս առաքէր զօրս ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, և նոքա արարին զնոսա փախստական և զբազումս ի նոցանէ կոտորեցին: Եւ ապա թագաւորն Ալեքս արար ընդ նոսա սէր, բայց ոչ բոլորով սրտիւ, որպէս (Թղ. 64ա) պատմի յիւրեանց գիրսն⁽⁸⁷⁾. և ետ նոցա թագաւորն Ալեքս գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ, և

Hist. des Crois. I, էջ 50: Գաբրիէլ՝ խաչակիրներէն օգնութիւն գտնելու համար, իր Մօրֆիա աղջիկը Baudouin du Bourg-ի կնութեան տուաւ:

- (86) Ո. 253-255, երկարօրէն կը պատմէ: G. Tyr, I, c XVIII-XXII. Tudeb. Recueil Occ. t. III, thema I, p. 11. G. Tyr, II, c XIX - XX. Կ. Գանձ. էջ 99:

Տարեգիրքը նկարագրեց քրիստոնէայ Արևելքի տկարանալը, և կամաց կամաց ընկճուիլը այլազգի ոյժի գերակշռութեան տակ. այնպէս որ խաչակիրներու երևումը մեծ խանդավառութեամբ կ'ողջունէ, և անոր մէջ կը տեսնէ ազատագրում մը՝ այլազգի և նաև բիւզանդացի բռնակալներու ձեռքէն:

- (87) Սմբատ Տարեգրքի իբր աղբիւր ունեցած է նաև խաչակրութեան ընդարձակագոյն ժամանակագրութիւնը, Կուլիէլմոս Տիւրացին և շարունակողները: Ուստի յիշած «Եիւրեանց գիրսն» ակնարկութիւն է անոնց: G. Tyr, II, c XX-XXI:

նոքա երդուան թագաւորին Ալէքսի, որ թափէին զաշխարհն զոր Մսրմանքն խլեալ էին ի Հոռոմոյն և տային Ալէքսի: Եւ յուղի անկեալ եկին յաշխարհն Գամրաց. և տէր այնր աշխարհին խլիճ Ասլանն որ պաշարեալ էր զՄելիտինի, լըւեալ զայս և դիմեաց ի վերայ նոցա, և եղև սաստիկ պատերազմ⁽⁸⁸⁾, և քաջ զինաւորքն Քրիստոսի իբրեւ զարծուիս յերամակս կաքաւաց յարձակեցան ի զօրս այլազգեացն, և դիաթաւալ յերկիր ընկենուին զնոսա, և դարձուցին զզօրս այլազգեացն ի փախուստ և լցին զերկիրն դիակամբք նոցա, և առին բիւրս բիւրուց գերի, եւ յաւար զինչս նոցա: Իսկ զկնի գաւուր դարձեալ ժողով արար խլիճ Ասլանն և եկն ի վերայ նոցա, և նոքա նոյնպէս կոտորեցին զնոսա, և առին զնիժիտայ և տուին թագաւորին Ալէքսին⁽⁸⁹⁾:

Ի թուին ՇԽԶ (546=1097) ի հայրապետութեան տեառն Գր(թզ. 64բ) իգորիսի վկայասիրի, իշխան ոմն մեծագգի, յիշխանացն Գագայ⁽⁹⁰⁾, կոստանդին անուն, որդի Ռուբինի, որ

(88) G. Tyr, III, c II - XII: Նկարագրուած երկու կռիւներէն մին կը յիշուի լատին ժամանակագիրներէն, որ է Նիկիոյ առումը 26 Յունիս 1097-ին: R. Grousset, Hist. des Croisd. I, էջ 27-30:

(89) Tudebod. Recueil Occ. t III, էջ 22-24: Fulch. անդ c X, էջ 332: Կ. Գանձ. էջ 99, Ալէքս, կ'ըսէ, իսլաւներն երուն կերակուրներուն մէջ թոյն խառնել տալով՝ սպաննեց մեծ բազմութիւն մը անոնցմէ:

(90) Գագայ Բ. Աշոտ քաջի որդին, Յովհ. - Սմբատ թագաւորին թոռը. Կեարենոս՝ էջ 595, սխալմամբ ասոր որդին կը համարի: Նա Բագրատունի վերջին թագաւորն էր որուն ձեռքէն 1043-ին Մոնամասոս կայսրը Հայաստանը առաւ: Զամչ. Գ, 17: Ալիշան, Սիսուան, 47: R. Grousset, Hist. des Croisd. I, 43: G. Tyr, I, c IX: «Constantinus... qui in montibus vicinis munitissima habebat praesidia». Fulch. c XIV:

զկնի մահուանն Գագկայ Թագաւորին եկեալ էր ի լեառն Տաւրոս, և արիաբար քաջութեամբ տիրեալ էր բազում բերդից և գաւառաց⁽⁹¹⁾: իսկ այս կոստանդին որդի Ռուբինի, և իշխան Ուռնայոյ, Թէոդորոս, ազդ արարեալ թղթով իշխանացն եկելոցն ի Հռոմայ, զոր վերոյ յիշեցաք, դալ յայս կոյս ի վանումն այլասեռիցն, եւ նոքա սոցա յորդորմամբ խաղացեալ անհուն բազմութեամբ անցին ընդ կապանն Պօտանդոյ⁽⁹²⁾, եւ անտի գնացին յԱտանա և յԱնարզաբա, և անտի ի մեծն Անտիոք, և բանակեալ անտ լցին զերեսս դաշտացն, և արգելին ի քաղաքն զգօրապետն Պարսից զԱխուսիանն և պաշարեցին զքաղաքն զամիսս ժ: Եւ լուեալ զայս շուրջակայ իշխանքն Պարսից, և բազում զօրօք գային ի վերայ նոցա: Եւ ժողովե(թղ. 65ա)ցան Դամասկացիք եւ Երուսաղեմացիք, հանդերձ ամենայն ծովեզերօքն, և ամենայն սահմանակիցք նոցա, Հէմն, Համա, Հալպ և ամենայն աշխարհն Շամբին, մինչեւ ի գետն Եփրատ. և եկեալ ահագին բազմութեամբ բանակեցան ի դաշտն Հալպայ, պատերազմել ընդ զօրսն քրիստոնէից: Եւ յայնժամ իշխանքն Հռոմայեցւոց լուեալ զայս՝ սկսան պատրաստել պատերազմի, և վառեալ զզօրս իւրեանց ելին ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, և Գունդսանջիլն⁽⁹³⁾,

(91) R. Grousset, Hist. des Crois. I, 54-56.

(92) Կապան Պօտանդոյ, հիւսիսային Տաւրոսի կերպն է, կոչուած է նաեւ Բուդայի դուռ, Ճալէք պողազը (porta Iudae, Vallis Buetroto):

(93) Տարեգրքը՝ առաջին անգամ կը յիշէ խաչակրութեան զինուորական պետին անունը, Գունթսանջիլ - Raymond IV de St. Gilles, comte de Toulouse. Ուրբանոս Բ-ի առջև խաչակրութեան առաջին արձանագրուող իշխանն է սա, առաջնորդ Փռովանսալ խաչակրութեան: Պեմունտ

և Պեմոնտն առեալ գունդս ժնաց (10000) եւ յարձակեցան ի վերայ նոցա ի պատերազմ առ ռիւժարար, ի սահմանս Անտիոքայ, և դարձուցին զնոսա ի փախուստ, և կոտորեցին ի նոցանէ բիւրս զ և վարեցին զնոսա մինչեւ ի դուռն Հալպայ, եւ ինքեանք դարձան բազում աւարաւ:

Ի Թուին ՇԽԻ (547=1098) Սուքման ամիրայն, որդի Արդուխին, այր քաջ և պատերազմող, ժողովեաց զզօրս Մօսլայ և Բաբելոնի իւրեւ (Թդ. 65բ) գ բիւր եւ եկն ի վերայ քրիստոնէից. եւ յայնժամ քաջն Գունդուֆրի եւ (7000) ձիաւորով պատերազմեցաւ ընդ նոսա ի սահմանս Հալպայ և յաղթեաց Աստուծով, և նիզակաւ իւրով պրկեաց զտէրն Դամասկոսի զՏուշտիկին, և զզօրս նոցա արար փախստական, եւ կոտորեաց զնոսա անխնայ, և զամենայն ինչս նոցա էառ և եկն ի բանակն: Իսկ զօրքն քրիստոնէից յաղագս բազմութեանն նեղէին ի կերակրոյ, եւ իշխանքն Հայոց որ սնէին զլեռան Տաւրոսի, կոստանդին որդի Ռուբինի, և Բազունի, և Օշինն,⁽⁹⁴⁾ զպէտս կերակրոց նոցա հանապազ առաքէին. նոյնպէս և վանօրեայք Սեաւ Լերինն⁽⁹⁵⁾ և ամենայն ազգ հաւատացելոց կարեկցէին նոցա և սէր ցուցանէին առ նոսա: Ապա անկանէր ի նոսա հիւանդութիւն և մահ, և գրեթէ ի

- Bohémond de Tarente, որդի Robert Guiscard-ի, առաջնորդ Խաալիոյ Նօրման խաչակրութեան: G. Tyr, V, c II:

(94) Օշին իշխան, ծագումով Արշակունի, որ Ալէքս Կոմնենոս կայսրէն կիլիկիոյ իշխանութիւնը ստացած էր, իր մաւուցած ծառայութիւններուն փոխարէն: Աննա Կոմնենոս, Գրէք ԺԲ, էջ 276: Բազունի իշխանը Օշնի եղբայրն է:

(95) G. Tyr IV, c XVI-VII: Սեաւ լեռ «Montana Nigra... pinguis et uber fontibus et rivis irriguus... ubi et fuisse virorum religiosorum monasteria...»:

Հնգէն ա-ն⁽⁹⁶⁾ պակասեաց ի նոցանէ: Ի սոյն ամի դարձեալ երեւեցաւ աստղն գիսաւոր, եւ եղեւ (թղ. 66ա) զարմանալի նշան յերկինս որպէս թէ երեսք երկնից հրով բորբոքեցաւ, սոսկալի տեսողաց, ի գոյն կարմրութեան պարզոյ:

Ի թուին ՇխԸ (548=1099)⁽⁹⁷⁾ գնացեալ եղբայրն Գունդուֆրէի Պաղտիննն ոչ (1700) ձիաւորով ի Թլպաշար եւ առ զնա. զոր լուեալ իշխանն Ուռհայոյ Կուրապաղատն, ուրախ եղեւ յոյժ եւ առաքեաց առ նա գալ յօգնութիւն իւր. և գնաց Պաղտիննն յՈւռհա օձ (180) ձիաւորով, և ելին ամենեքեան մեծաւ հանդիսիւ ընդ առաջ նորա և ածին զնա ի քաղաքն Ուռհա: Եւ Կուրապաղատն թորոս բազում պատիւ և սէր արար կոմսին, և պարգեւս բազումս ետ եւ հաստատեաց ուխտ միաբանութեան ընդ նմա⁽⁹⁸⁾, Եկն և Կոս-

(96) Ի Հնգէն ա-ն = Հինգէն մէկը:

(97) Fulch. Recueil Occ. t III, c XIV.

(98) Թորոս Ուռհայի Հայ իշխանը, Թլպաշարի գրաւման լուրը առնելով՝ հրաւիրեց Baudouin-ը իրեն օգնութեան: Թորոս ծեր էր և անորդի և իր իշխանութիւնն ալ չըջապատուած էր այլազգիներէ. ուստի Ֆրանգներու մօտեւնալը իրեն փրկութիւն համարելով առաւ այս քայլը, և մեծահանգէս ընդունելութիւն մը ըրաւ Ուռհայի մէջ խաչակիր իշխանին և զայն որդեգրեց, ինքը անորդի ըլլալով: Խումբ մը Հայ ապստամբներ 9 Մարտ 1098-ին Թորոսը դաւաճանութեամբ սպաննեցին. Baudouin մասնակից էր դաւաճանութեան իր բռնած երկդիմի գերբով. այսպէս իր վեհանքն և ազնիւ հայրագորին սպանութեամբ՝ մնաց ինքը միայն միահեծան տէր Ուռհայի: Սկսաւ լրջօրէն ծրագրել Ֆրանգ - հայկական հզօր իշխանութիւն մը հիմնել, ձուլելով երկու ցեղերը, և որուն օրինակը սկսաւ առ ինքը անձամբ՝ ամուսնանալով Մարաշի Թաթուլ Հայ իշխանին Արտա աղջկան հետ, զոր յետոյ արձակեց, երբ Երուսաղէմի Թագաւոր եղաւ: Ալեքան, Սիսուան, 47: R. Grousset, Hist. des Crois. I. 56-61, և 297-298: G, Tyr, IV, c IV-V:

տանդին իշխանն Հայոց ի Կառկոյ⁽⁹⁹⁾ ճ (50) հեծերով. և հանէ զնոսա թորոս ի պատերազմ ընդ ամիրայն Սամուսատայ Պալտուին, և առաքէ զկնի նոցա և զզօրս քաղաքին և զհետեւակազօրս գաւթղ. 66բ) առին. և գնացին ի Սամուսատ եւ առին յաւար զարտաքոյ շէնս նորա. և զառաջինն այլազգիքն ոչ իշխեցին ելանել ընդդէմ նոցա. ապա յորժամ տեսին թէ առ հասարակ զհետ առի մտին, ելին այլազգիքն ի վերայ նոցա եւ կոտորեցին զնոսա. և Պաղտինն և կոմնն անդէն մաղապուրծ եղեն և անկան յՈւռհա. Եւ յայնժամ արք անօրէնք ի քաղաքէն Ուռհայոյ թուով իւ (40) արարին խորհուրդ ընդ կոմնն վասն Պաղտինն զի սպանցեն զթորոս կուրապաղատն և տացեն զքաղաքն ի ձեռն Պաղտինն. Եւ նա հաւանեցաւ չար խորհրդոց նոցա, և միաբանեցուցին զամենայն քաղաքն ի նոյն խորհուրդն և զկոստանդին. և ամենեքեան յարձակեցան յինչսն թորոսի և իշխանաց նորա, և արգելին զթորոս ի ներքին կլայն, և սաստկապէս պատերազմէին ի վերայ նորա. և նա յուսահատեալ խնդրեաց ի նոցանէ երդումն զի անվնաս թողցեն զնա (թղ. 67ա) առնուլ զկինն և զորդիս իւր և գնալ ի Մելիտինի առ աներն իւր. Եւ երդուաւ նմա կոմնն ի տաճար Կուրբ Առաքելոցն և ի սուրբ խաչն վարազայ⁽¹⁾. Եւ յայնժամ ետ թորոս

(99) Կառկոս կը գտնուի Եփրատի ափունքին վրայ, Սամուսատի և Խարբէրդի մէջանդր: Կոստանդին այս ամրոցի իշխանն էր:

(1) Վարազի Ս. Նշանը կը գտնուէր Ուռհայի Ս. Առաքելոց եկեղեցին: Զայն՝ Արծրունի Յովհաննէս Սենեքերիմ Թագաւորը, Սերաստիա գաղթած ժամանակը հետը տալով էր. իր մահէն վերջ (1029), Ատոմ և Աբուսահլ որդիները զայն Վարազ վերադարձուցին. հուսկ 1092-ին Ուռհա փոխադրուեցաւ:

զկլայն ի ձեռս կոմսին. և իշխանքն մտին ի կլայն, և քաղաքացիքն կալեալ զթորոս ընկեցին ի պարսպէն ի մէջ բազմամբռխին, և նոքա սուսերաւ բազմախոց արարին և սպանին զնա ի տօնի իւրիցն, և կապեալ առասան յոտս նորա քարշեցին նախատանօք, և այսպիսի չար գործեցին ընդ այնպիսի բարի և աստուածասէր այրն, ուրացեալք զերգումն, և ետուն զՈւռհա ի Պաղտինն: Ի սոյն ամի ասպասալարն Պարսից Պակիրուխն, որ կոչէր կուրապաղա, գայր բազում զօրօք պատերազմել ընդ զօրս Հռոմայեցւոցն, եւ եկեալ բանակեցաւ ի դուռն քաղաքին Ուռհայոյ, մինչեւ յաւուրս հնձոց, և եկեր վարտորայս նոցա և պատերազմեցաւ ի վերայ Ուռհայոյ զաւուրս իւ. (թղ. 67բ) եւ ապա գայր առ նա որդի Աղուսիանին ամիրայն Անտիոքայ և անկեալ յոտս կուրապաղային աղաչէր գալ օգնել նոցա, և պատմէր վասն բանակին քրիստոնէից թէ սակաւք են եւ սովաբեկ. և յայնժամ շարժեաց կուրապաղայն զամենայն զօրս այլազգեաց յարեւելից մինչեւ ի մուտս, ի Բաբելոնէ և յայնմ կողմանէ, զԴամասկոս և զամենայն ծովեզերեայս, և յերուսաղեմէ մինչեւ յանապատն, և ժողովեաց հեծեալս բիւրս օ (80) և հետեւակս բիւրս յ (30) և խաղացեալ գոռալով և մեծաւ հպարտութեամբ գայր ի վերայ քրիստոնէցն ի դուռն Անտիոքայ, զի թերեւս չէին առեալ զԱնտիոք ի թուրքէն: Եւ մինչդեռ ոչ էին հասեալ յԱնտիոք, յաստուածային ողորմութենէն ծագեաց ի սիրտն առն միով քրիստոնէի, անուն նորա Գէորգ⁽²⁾, որ էր թրագործ

(2) Ո՛. 263, Գէորգ անունը չի յիշեր, այլ «մի ոմն յիշխանաց քաղաքին» կ'ըսէ: G. Tyr, V, c XI. իշխան կը համարի՝ և անունը Emir Feirus կը դնէ: Ibn - Alathir, ad annum 491, զրահագործ կը դնէ: Աննա Կոմնենոս,

և սէկլ և զրեհգործ, և ունէր պրծի մի պահ ժամիս, և այն պրծին ընդդէմ սահմանած էր Պեմունտն, և յայն ժամիսն (թղ. 68ա) ծանօթացան իրերաց Պեմունտն և թրագործ, և եղին սէր ընդ իրար, և խորհին տալ զքաղաքն ի քրիստոնէքն, զի մի կորիցեն առհասարակ ի գալն Գորպարնայ սպարապետին Պարսից. և ասէր ընդ Պեմունտն, թէ քո ընկերքտ օդրեն քեզ միայն զքաղաքս, ես տամ զքաղաքս ի ձեզ և փրկեմ զձեզ ի Պարսից: Եւ ել գնաց Պեմունտն առ ընկերս իւր և պատմեաց նոցա զբանն⁽³⁾, և նոքա յահէն Պարսից զի եկեալ հասեալ էին անթիւ բազմութեամբ, և կային մօտ ի Հանթափ, և ի կամաց գային ամենայն իշխանքն Հռոմայեցւոց, օդրեցին⁽⁴⁾ Պեմունտին զարդ ի գունդունդլուզէն. և այլքն եթէ կամէր նա և եթէ ոչ՝ տուին զնորա բաժինն այլ Պեմունդին ձեռնադրով, զի նա միայն լիցի Անտիոք եւ ազգին նորա: Եւ Պեմունդն առեալ զձեռաց գիրսն նոցա և տարեալ եցոյց առն հաւատացելոյ, և նա խորհեցաւ ծանուցանել եղբօրն իւրում թէ կամեսցի զտալն (թղ. 68բ) քաղաքին, ասէ ընդ եղբայրն՝ պիտէր մեզ հնար ուր զայս քրիստոնէքս փրկէաք. և նա ասէ, թէ հնար կայր՝ զամէնն ես միայն սպանանէի: Եւ բարի հաւատացեալն այլ ոչ ծանոյց եղբօրն, այլ համբերեաց մինչեւ յիրկունն, և յորժամ ննջեաց եղբայրն և ի քուն եմուտ՝ մատեաւ և սպան զեղբայրն ծածկաբար,

Գիրք Թ. էջ 253, Հայ էր, կ'ըսէ: Aboulf. chron. Syriaque, էջ 280, պարսիկ կը գնէ՝ անունը Rouzbeh. Լայն: Ստոյգը՝ կը թուի ըլլալ ուրացած հայ մը:

- (3) Տես Bohémond-ի ծածկամիտ հնարքներուն պատմութիւնը՝ քաղաքին միահեծան տէր դառնալու համար: R. Grousset, Hist. des Crois. I, 91:

- (4) Օդրեհ - Otreier հին Փրանսերէնով կը նշանակէ առանձնաշնորհ:

և ելեալ կախեաց սանդուխք և ելին քրիստոնէքն և մօինն ի քաղաքն. և յանհոգս գտին զքաղաքացիքն և սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին զամենեան զոր գտին յԱնտիոք, և որ մազապուրծ եղեն՝ ելին ի կլայն. և բացեալ զդուռն քաղաքին զախ և մուխ ածին ի քաղաքն: Եւ յորժամ հաւասար ի քաղաքն մօին, նոյնժամայն Գորպարան եհաս անթիւ զօրօք և պատեաց զքաղաքն ամենայն⁽⁵⁾. և այրն բարի ոչ խնայեաց յեղբայրն իւր վասն հաւատացելոցն, և վասն ասացեալ պատճառի: Ով նստաւ յԱնտիոք Պեմունտ բրինձ անուանեցաւ, յազգէ առաջ(թղ. 69)ին Պեմնդին, եւ որպէս ասացաք՝ յորժամ մօինն ի քաղաքն Հռոմայեցիքն, և Գորպարանն պատեաց շուրջանակի զքաղաքն և նեղէին զնոսա, և զօրքն քրիստոնէից տագնապէին ի սովոյ, վասնզի քաղաքն յառաջագոյն նուազեալ էր ի կերակրոյ. և ապա խորհեցան առնուլ երդումն յանօրինացն և տալ զքաղաքն ի նոսա, և գնալ յաշխարհն իւրեանց: Յայնժամ հրաշագործն Ասատուծ, որոյ անհնարինքն նմա հնարաւորք են, եբաց դուռն ողորմութեան հայեցեալ ի տառապանս նոցա: Եւ ահա երեւեցաւ սուրբ առաքեալն Պետրոս առն միում աստուածապաշտի հռովմայեցւոյ, աղքատ սարկաւազի⁽⁶⁾, և ասաց թէ ահաւասիկ Գեղարդն որ խոցեցին զՏէրն մեր Յիսուս ի կողսն անօրէն հրեայքն, կայ առաջի խորանի եկեղեցւոյդ ի պահեստի, հանէք զնա և նովաւ ելէք ի պատերազմ ի վերայ անօրինացն. և յազթէք նոցա: Եւ զնոյն

(5) Խաչակիրները 3 Յունիս 1098-ին մօան Անտիոք. Գորպարան 4 Յունիսին հասաւ հոն և պաշարեց: G. Tyr, VI, c II, XIII:

(6) Այդ աղքատ սարկաւազը՝ Pierre Barthélémy, փրովանսալ ուխտաւորն էր:

տեսիլն կրկնեաց և գ-(թղ.69բ)կնեաց. զի աղ-
քատին ում հաւատայ բանի զինչ և ասէ. Եւ ե-
կեալ այրն գ-իցս անգամ և պատմեաց Գուն-
դուֆրէի⁽⁷⁾ և Պեմնդին և ամենայն իշխանացն. և
ապա սկսան աղօթել և բացին զնշանակեալ տեղին
և գտին զսուրբ զէնն և ուրախացան ուրախութիւն
մեծ. Եւ յայնժամ զայր պատգամաւոր ի բանակէ
այլազգեացն, և խնդրէր ելանել ի պատերազմ, և
իշխանքն ետուն պատասխանի և ասեն՝ եթէ վա-
ղիւն եկեսցուք. Եւ ի վաղիւն կազմեաց Պեմունդն
զճակատ պատերազմի իւրոյ, թեռ (15.000) հեծեալ,
և զօրս հետեւակաց թէ բիւր (170.000) և ելին սո-
քօք ի պատերազմն, ունելով զզէնն Քրիստոսի
առաջի իւրեանց. իսկ զօրք այլազգեացն առհա-
սարակ ծայրէ ի ծայր լցին զերեսս դաշտին կարգս
թե մի առ մի. Եւ յայնժամ գունթ Սանջիլն⁽⁸⁾
կանգնեաց զզէնն Քրիստոսի ընդդէմ նշանակաց
կուրապաղային և Գորպարնայ, և զձախոյ թեւն
ունէր առիւծագէմն ճանկրի, և զաջոյ (թղ. 70ա)
թեւն կոմսն Ունգուաց Ռօպերտն. Գունդուֆրէ և
Պեմունդն կային ընդդէմ թանձրախիտ անհուն
զօրաց բանակին այլազգեացն. Յայնժամ քրիս-
տոնեայքն առհասարակ զՍատուած յօգնութիւն
կոչէին, և դիմեալք հաւատով ի վերայ այլազ-
գեացն, և զօրութեամբն Սատուծոյ զօրացան ի
վերայ նոցա, և որպէս հուր որ հրդեհէ զեղեգն,
այնպէս կիզուին զբանակ այլազգեացն, և դար-
ձուցեալ ի վախուտս զնոսա մաշեցին ի սուր սու-
սերի, որպէս զի լցաւ երկիրն դիակամբք նոցա.
և վաստակեալ լքան ձեռք պատերազմողացն ի կո-
տորելոյ զնոսա, և զլ բիւր (300.000) հեռեւակն

(7) Godefroi de Bouillon & Bohémond:

(8) Comte de St. Gilles:

ընաջինջ արարին. և առին անթիւ ձիս և ջորիս և զէնս, և լցան բազում աւարաւ, և դարձան յԱնտիոք ուրախութեամբ և ցնծութեամբ⁽⁹⁾.

Ի թուին Շիթ⁽¹⁰⁾ (549=1100) խաղացեալ գնաց բանակ Հռոմայեցւոցն ի վերայ սուրբ քաղաքին Երուսաղեմի: Եւ ի ճանապարհն ընդ որ անցանէին գային զօրք այլազգեաց ի վերայ նոցա ի պատեթդ. 70բ)րազմ: Եւ յորժամ հասին յԱրկա⁽¹¹⁾ եղեւ սաստիկ պատերազմ յերկուս կողմանսն, և յաղթեաց Ֆրանգն անօրինացն, և առին զԱրկա և արարին բազում կոտորածս, եւ գնացեալ հասին ի դուռն Երուսաղեմի, և բազում նեղութիւն արարին Երուսաղեմացւոցն պատերազմաւ աւուրս զ: Եւ էր յայնժամ սուրբ հայրապետն Հայոց Գրիգորիս վկայասէրն յԵրուսաղէմ, և այլազգիքն կամեցան սպանանել զնա, և Աստուած ապրեցոյց զնա ի ձեռաց նոցա: Եւ զօրք քրիստոնէից ուժգին պատերազմաւ մտին ի քաղաքն⁽¹²⁾. և յայնժամ Գունդուֆրէ էառ զսուրն վեսպիանոսի⁽¹³⁾ և յարձակեցաւ զօրօք իւրովք ի

(9) G. Tyr, VI, c XV, XII: R. Grousset, Hist. des Crois. I, 103; G. Tyr, I c XX, XXII: Tudeb. III, c VII-IX.

(10) Ո. 266, Թուականը կը դնը Շիթ = 548 = 1099, որ աւելի շխալ է: Fulch. III, c XXV:

Ո. 267, կը յաւելու սա թէ՛ «զի կատարեացի մարգարէութիւն Ներսէսի Հայոց հայրապետի, որ ասաց՝ թէ ի յազգէն փռանգաց լիցի փրկութիւն Երուսաղեմի, և դարձեալ վասն մեղաց անկցի ի ձեռս այլազգեացն»:?

(11) Արկա, Arga կամ Irga, Tudeb. III, c X: G. Tyr, VII, c XXV:

(12) Երուսաղէմի գրաւումը տեղի ունեցաւ 1099-ի Յուլիս 15-ին ուրբաթ օր մը, երեկոյեան ժամը 6-ին. G. Tyr, VIII, c. XIV.

(13) Ո. 267, Վեսպիանոս կայսեր սուրին պատմութիւնը որ կը յիշեն Ուռհայեցի և Տարեգիրքը՝ հաւանօրէն փոխ առնուած ըլլալու է արեւմուտքի աշուղական վէպերէն, ըստ որոնց՝ Գունդուֆրէն կայսերական ծագում ունէր,

վերայ այլազգեացն, և կոտորեաց ի տաճարն արա կզռ: (66.000) Եւ այսպէս ազատեցաւ սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ⁽¹⁴⁾ ի հարկատուութենէ անօրինացն: ի սոյն ամի ժողովեցան յոյժ բազմութեամբ Եգիպտացիքն⁽¹⁵⁾ և Նօպիքն և ամենայն աշխարհն Եթովպացւոց մինչեւ ի սահմանս Հրեկաց, իբրեւ բիւրս շ (300.000) և ելին ի վերայ Երուսաղէմի⁽¹⁶⁾. զոր լուեալ քրիստոնէիցն զարթոյց (Թղ. 71ա) հուրեցան յահէ նոցա. և զի ոչ համարձակեցան կալ ընդդէմ նոցա, միաբան ելին ի քաղաքէն, զայս ունելով ի մտի, որ թէ ոչ կարացեն պատերազմել, դառնայցեն և գնասցեն փախըստական յաշխարհն իւրեանց: Եւ հանդիպեալ միմեանց մերձ ի ծովն ովկիանոսի, և թագաւորն Եգիպտացւոց տեսեալ զզօրսն քրիստոնէից յարձակեցաւ ի վերայ նոցա ի պատերազմ, և սկսան բախել զմիմեանս. և ի սաստկանալ պատերազմին յաղթեաց Ֆրանգն, և դարձոյց զՆօպիքն և զայլն ի փախուստ, և իբրեւ զոշխար կոտորէին զնոսա, և ի փախչելն անկան ի ծովն և հեղձան իբրեւ ձռ (100.000) արս: Եւ դարձան հաւատացեալքն յԵրուսաղէմ ուրախութեամբ, և լցան աւարաւ նոցա⁽¹⁷⁾:

և հետեաբար վէսպասիանոսի արեմուտքի մէջ պահուած սուրին ալ ժառանգ:

(14) ՍԱ. 120, Երուսաղէմի ազատումին թուականը ՇԽԷ = 1098-ին կը գնէ:

(15) G. Tyr, IX, X. Եգիպտական բանակին սպարապետը հայ էր, և անունը Elafdalis: Ուրիշ ժամանակագիրներու համաձայն՝ Lavedalios - Afdhal - Al - Afdal, որուն հայրը ուրացած հայ մըն էր, Badr al Jâmâli (1073 - 1094):

(16) Թիւերու գումարները կարելի չէ ստոյգ համարիլ. G. Tyr IX, c.XII. կ'ըսէ «de hostium vero numero nullus poterat habere certitudinem... infinita erat eorum multitudo...»:

(17) Տարեգիրքը շատ երկիւղալի հակայարձակում մը կը նկա-

ի սոյն ժամանակի ժողով արար Գրիգոր Կուրապաղատն արեւելից, որդին վասակայ, որդւոյ Հասանայ, Պալհաւունի ազգաւ, եղբայր տէր Բարադի (թղ. 71բ) կաթողիկոսի Հայոց, և գնացեալ զօրօք իւրովք ի գեղն որ կոչի Կաղզուան⁽¹⁸⁾, և հասեալ անկասկած ի վերայ Թուրքին ի գիւշերի, և կոտորեաց զնոսա սաստկապէս, և զմնացեալսն արար փախստական և դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ ի քաղաքն Անի: Եւ մինչդեռ գնայր անհոգութեամբ, հագարացի մի թաքուցեալ կայր ընդ ծառովն, և եհար զնա նետիւ ի բերանն, և ի սաստկութենէ զարկուցն յերկիր անկաւ, և աւանդեաց զհոգին մեծն Գրիգոր, և եղեւ սուգ մեծ ամենայն տանն Շիրակայ: Ի սոյն ամի հանգեաւ ի Քրիստոս մեծ իշխանն Հայոց Կոստանդին, որդի Ռուբինի, և մնաց նմա ք որդիս, Թորոս և Լեւոն: Սա այս կոստանդին էր յիշխանացն Հայոց Գագկայ արքայի Բագրատունոյ, որդւոյ Աշոտոյ, որպէս վերագոյն գրեցաք. և զկնի մահուանն Գագկայ արքայի, եկեալ ի լեւոն Տաւրոս՝ քաջութեամբ եւ արիութեամբ բռնակալեալ ունէր զմեծ մասն լերինն Տաւրոսի. և տիրեալ (թղ. 72ա) բազում բերդից և գաւառաց, զոր յափշտակեալ էր յազգէն Մսլմանաց. և յառաջ քան զելանեւն նորա ի կենցաղոյս եղեւ նշան զարմանալի, զի ցոլացեալ հուր ի նմանութիւն կայծակի ի գղեակն վահկայն⁽¹⁹⁾, և հարեալ զսկտեղն արծաթի տարաւ ի միւս այլ կողմ տանն ի ներքոյ է սկտեղին, և ասէին, գուշա-

րագրէ, Եգիպտոսի Al-Afdal հայածագում սուլթանին պատրաստածը: Իրականին մէջ ձախողած ասպատակութիւն մըն է: R. Grousset, Hist. des Crois. I, 173-178:

(18) Այրարատի Արշարունեաց գաւառի գիւղերէն:

(19) Վահկայ գրեակ, կրեկեան Տաւրոսի շղթային վրայ:

կումն մահուանն կոստանդեայ. և ի նոյն ամի մեռաւ բարի խոստովանութեամբ ի Գրիստոս և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն կաստաղօն⁽²⁰⁾, որոյ ողորմեացի Տէր: ի սոյն ամի եղեւ սով ընդ ամենայն երկիր, և ի քաղաքն Ուռհա նեղութիւն մեծ. քանզի զամ' մի ողջոյն ոչ եկն անձրեւ ի վերայ երկրի և այնքան սաստկացաւ սովն յՈւռհա, մինչեւ կին մի Յոյն խաշեաց զտղայն իւր և եկեր: Նոյնպէս և Տաճիկ մի կերաւ զկինն իւր. վասնզի երեկ Աստուած զզօրութիւն հացի, ու տէին և ոչ յագնային. և որպէս ինձ թուի, այս վրէժխնդրութիւն եղեւ յԱստուծոյ, վասն անիրաւ մահուանն Թէոդորոսի կուրապաղատին, տեսունն Ուռհայոյ, զոր սպանին: (Թղ. 72բ)

Ի թուին Հայոց Շխթ (549=1100) եղեւ առատութիւն յԱստուծոյ ընդ ամենայն երկիր, և յագեցան մարդիկ և անասունք: Ի սոյն ամի եկն մեծ կոմսն Գունդօֆրէ զօրօք ի կեսարիա փիլիպեան, և ելին առ նա իշխանքն Տաճկաց սիրոյ ազադաւ, և բերին կերակուր և արկին առաջի նորա, և նա և որ ընդ նմա էին կերան տնպատրաստութեամբ. և էր կերակուրն մահացու դեղով խառնեալ⁽²¹⁾, և զկնի սակաւ աւուրց մեռաւ

(20) Կաստաղօն ուխտ, Վահկայի մօտաւոր՝ Տաւրոսի վանքերէն մին:

(21) Ըստ G. Tyr IX, c XXII-XXIII, Godefroi-ի Անդրյորգանան երթալուն պատճառը՝ սոված Երուսաղէմին հաց ճարելու համար էր: «Դեղով խառնեալ» կերակուրին պատմութիւնը չի յիշեր, այլ՝ «valida et incurabili correptus aegritudine»: Գունդաֆրէ կը վախճանի Երուսաղէմի մէջ 18 Յուլիս 1100-ին. Guibert de Nogent VII, c XXII, կը յիշէ Թունաւորուած կերակուրները: Թաղման տեղը՝ G. Tyr, IX, c XXIII, «in Ecclesia Dominici Sepulchri, sub loco Calvariae, ubi passus est Dominus». Radulf. III, c CXLIH, «ante Golgota» կը գնէ:

Գունտօֆրէ և խ այր ընդ նմա, և Թաղեցիին զնա ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, առաջի Գողգոթային, և ետուն զտեղապահութիւն քաղաքին Սիր Տանկրէ, քանզի անդ պատահեաց. և առաքեցին յՄուհա և բերին զՊաղտիննսն⁽²²⁾, զեղբայրն Գունտօֆրէ, և ետուն ի նմա զԵրուսաղէմ, եւ Տանկրի յարուցեալ գնաց յԱնտիոք առ քեռին իւր Պեմունդն: Ի սոյն ժամանակի էր զօրապետ մի ի Յունաց ի Մարաշ, որ էր իշխանաց իշխան, Թաթուլ անուն, ընդ հրամանաւ Յունաց խազաւորին Ալեքսին, զոր Ֆրանգին տունն նմա ըստ ուխտին: Եւ յարուցեալ կոմսն (Թղ. 73ա) Անտիոքայ, Պեմունդն⁽²³⁾, և քուերորդին իւր Ռեջարդն, զնացին առնուլ զՄարաշ⁽²⁴⁾ ի Յունաց խազաւորէն, և պատերազմեալ ոչ կարացին առնուլ ի քաջէն Թաթուլայ, որ էր Հայ ազգաւ: Եւ զայնու ժամանակաւ գայր Դանուշմանն⁽²⁵⁾ տէրն Սեբաստիոյ ի վերայ Մելիտինոյ և պատերազմէր ընդ նոսա, և իշխան քաղաքին Ղաւրիլն⁽²⁶⁾, առաքեաց առ Պեմունդն և ասէ, արի, եկ, օգնեա մեզ եւ տամ զՄելիտինէ ի ձեռս ձեր, և յարուցեալ ի Մարաշայ Պեմունդն և Ռաջարդն գնային ի վերայ Դանուշմանին: Եւ լուեալ Դանիշմանն կացոյց առաջի նոցա քմինս ի

(22) Պաղտին՝ որ Եգիպտոս ժառանգեց, և առաջին կնոջ մահէն վերջ՝ Մարաշու Թաթուլ Հայ իշխանին Արսա աղջիկը առած էր:

(23) Պեմունդ - Bohémond, Ռեջարդ - Richard de Salerne:

(24) Այս՝ Մարաշի Բ. գրաւումն է. առաջին անգամ գրաւեցին երբ հազիւ Կիլիկիա մասն, դեռ Անտիոքը չգրաւած, ուր ծանր հիւանդացաւ և մեռաւ Baudouin-ի կինը:

(25) Դանուշման, ազգով հայ էր, ուրացող մը, պարսիկ կուսակալ:

(26) Ո. 272, Ղաւրիլ-ը Խորիլ-ի կը փոխէ, Գաբրիէլ. հայ էր, Կ'ըսէ, Կ. Տեւրացին:

բազում տեղիս, և նոքա անհոգութեամբ գնային մերկ ի զրահից, և զինակիրքն ունէին զզէնան որպէս օրէն է մինչեւ ի տեղի պատերազմին, և յայնժամ յանկարծակի լցան զօրքն Դանիշմանին ի վերայ նոցա, և կոտորեցին զամենեսեան և կալան զՊեմունդն և զՌաջարդն. և սպանան անդ ք եպիսկոպոսք, Կիպրիանոս և Գրիգորիոս⁽²⁷⁾, որ թէպէտ և Հայ էին ազգաւ, բայց Պե(թղ.73բ)-մունտն սիրէր զնոսա և ընդ իւր շրջեցուցանէր. և ի լինել այսպիսի տրտմութեան, ուրախացան անօրէնքն և տրտմեցան քրիստոնեայքն: Եւ լուեալ զայս Պաղտին կոմսն Սուհայոյ և ամենայն ազգք Ֆրանգաց, և վարեցին զՀետ Դանիշմանին և ոչ կարացին հասանել զի առեալ զիշխանսն գերի և տարեալ ի Նիկիսարն⁽²⁸⁾, և սոքա ոչ ժամանեալ դարձան յետս. իսկ կոմսն Սուհայոյ դարձաւ յՍուհա, և ետ զքաղաքն ի միւս Պաղտինն, որ կոչէր Պաղտին Տըպօրդ, որ յառաջն ճորտ էր Պեմունտին: Եւ ինքն նեղեաց զքաղաքն և առեալ բազում գանձս գնաց յԵրուսաղէմ, որպէս վերագոյն ասացաք, ի տեղի եղբօր իւրոյ Գունտօֆրէի, և թագաւորեաց անա, և Տանգրի եկն յԱնտիոք: Արդ այս այսպէս գործեցաւ ընդ զօրս Ֆրանգաց, վասն անիրաւ գործոց իւրեանց, վասնզի թողեալ զճշմարտութեան ճանապարհն խոտորեցան ընդ շաւիղս անօրէնութեան. իսկ Աստուած զառաջին օգնականութիւնն (թղ. 74ա) և զյաղթութիւնն եբարձ ի նոցանէ, և զօրացոյց զթշնամիս նոցա: Ի սոյն ամի ամիրայն Պարսից Սուլթանն, որդի Արղուխին, այր քաջ և պատե-

(27) Կիպրիանոս և Գրիգորիոս եպիսկոպոսներու մասին տես, R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 378-381:

(28) Նիկիսար - Néocésarée:

բազմող, դայր բազմութեամբ զօրօք ի քաղաքն Սրուճ⁽²⁹⁾ և ասպատակաւ էառ զամենայն երկիրն յաւարի: Եւ լուեալ Պաղտին Տըպօրգն⁽³⁰⁾ և փուջերն, կոման Սրճոյ, գնացին ի վերայ Թուրքին, և եղեն փախստականք և կոտորեցան զօրքն Ֆրանգաց և Հայոց, և սպանաւ քաջ պատերազմողն փուջեր, և Պաղտինն գ ձիաւորով անկանէր յՈւռհա տրտմութեամբ, և ապա յարուցեալ հասանէր յԱնտիոք ի խնդիր զօրաց: Եւ այլազգիքն պատերազմէին ի վերայ կլային Սրճոյ, զի ամենայն քրիստոնեայքն ի կլայն ժողովեցան, ընդ որ և էր անդ Պապիոսն⁽³¹⁾ Ուռհայոյ, իսկ այլ քրիստոնեայքն որ էին ի քաղաքին, միաբանեցան ընդ Թուրքն և զկնի է աւուր եհաս Պաղտին Տըպօրգն էձ (700) ձիաւորով և ըռ (8000) (թղ. 74բ) հետեւակով, և յարձակեալ ի վերայ Թուրքին արարին զնոսա փախստական եւ կոտորեցին ի Թուրքէն արս 2 (7000) և կալան 8 (50) ամիրա. և վանեալ զԹուրքն դարձան ի վերայ քաղաքին և կոտորեցին սրով զամենեւեան, և ռոին զինչս նոցա և զկանայս և զորդիս, և լցաւ ի գերութենէ նոցա Սնտիոք և ամենայն սահմանք նորա, և աւերեցաւ Սրուճ յազգէն Ֆրանգաց:

Ի Թուին ՇԾ (550=1101) եղեւ յերուսաղէմ զարմանք մեծ, քանզի ի մեծի աւուր շաբաթին

(29) Սրուճ - Saruj - Sororge, Սամոսատի հարաւ արեւմտեան կողմը կը գտնուի, այլազգիներու ամրոց էր:

(30) Balduinus de Burgo II, Եղեւիոյ Բ. իշխանը՝ որ շարունակեց իր նախորդին հայասէր քաղաքականութիւնը, և Մելիտիոնոյ Գաբրիէլ հայ իշխանին Մորֆիա աղջիկը առաւ: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 388-393:

(31) Պապիոս՝ Ուռհայի եպիսկոպոս էր անշուշտ. Պապիոս տիտղոս ըլլալու է, վասն զի 1104 Թուին քաղաքին եպիսկոպոսին անունն է Բենիկ:

ըստ սովորութեանն ոչ վառեցաւ լոյս⁽³²⁾ ի դերեզմանն տէրունական, այլ մնաց մինչեւ ի կիրակէ Զատիկին, ի ժամ ճաշոյն և ապա վառեցաւ: Եւ լինէր այս ցուցումն անուղղայ գնացից նոցա, վասնզի ազգն Ֆրանգաց թողին զիւրեանց սովորական բարի գործսն, և անկան յանխտիր պոռնկութիւնս և զազրալի գործս, զորս ոչ է արժան պատմել, և կացուցանէին սպասաւորս աստուածընկալ զերեզմանին զկանայս, և (թղ. 75ա) կլերիկոսքն և քահանայքն ոչ պարապէին յուտելոյ և ըմպելոյ և զմարմնոյ կամսն կատարելոյ, և զամենայն ազգ քրիստոնէից հանին ի ժառանգութենէ իւրեանց: Իսկ յորժամ արգելաւ վառումն լուսոյն, ապա ի միտս եկեալ՝ զամենայն ազգ կարգեցին ի տեղի իւր, և յուխտ սպասաւորել սուրբ Յարութեանն, և յորժամ այսպէս արարին և կացին յաղօթս և ազգ քրիստոնէայքն և ապա վառեցաւ լոյսն կիրակէին ի ժամ ճաշոյն, և ուրախացեալ ետուն փառս Աստուծոյ:

Ի Թուին ՇԾԱ (551=1102) դարձաւ կոմսն ի Ֆրանգաց Գունթ Սանջիլն⁽³³⁾, և հեծելազօրք պատերազմի ընդ նմա ժռ (10000), և եկն ի կոստանդինուպօլիս, և ետ զգեղարգն Գրիստոսի թագաւորին Յունաց Ալեքսին, և Ալեքսն ընկալաւ զնա սիրով և ետ նմա պարգեւս բազումս. բայց

(32) Fulch. III, c VIII, Ս. Գերեզմանին լոյսին դէպքը կը պատմէ շատ ընդարձակօրէն: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 312:

(33) G. Tyr X, c XII: Ուռհայեցի և Տարեգիրքը սխալ տեղեկութիւններ ունին Raymond de St. Gilles-ի Եւրոպա մեկնելուն մասին. ան Պոլիս կայսեր մօտ դացած էր, ուր երկու տարի մնալէ վերջ՝ լոմպարոսական նորահաս խաչակիր ոյժերուն հետ գէպի արևելք մեկնեցաւ: Աննա կոմսեն. ԺԱ. էջ 263: Albert d'Aix VIII, c V-XLII: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 326-329:

գործ անաստուածութեան գործեաց ընդ նմա, զի ետ առաջնորդս և հրամայեաց ընդ անջրդի վայրըս տանել զնոսա, և զամենայն անցս (թղ. 75բ) նոցա այրել ետ, զի մի ինչ գտանիցեն. և յայնպիսի մեծ նեղութիւն անկան, զի զերիվարս իւրեանց ուտէին՝ զի ոչ գտանէին չէն կամ մարդի ճանապարհն ընդ որ գնային. և այլ անօրէնութիւն գործեաց ընդ նմա Ալեքսն, զի ազդ արար սուլտանին գալ կոտորել զնոսա, և խլիճասլանն ժողովեաց զօրս բազումս, և ետ ընդ նոսա պատերազմ և ի սպառ կոտորեաց զնոսա⁽³⁴⁾, եւ Գունթ Սանճիլն գձ (300) ձիաւորով եղեւ փախըստական և եկն յԱնտիոք: Յայնժամ Տանկրի ըմբռնեաց զնա, և երկաթի կապանօք արգել զնա ի բանտի Սարվանդի քարն⁽³⁵⁾, և զկնի աւուրց ինչ պատրիարքն Անտիոքայ և ամենայն եկեղեցականքն աղաչեցին զՏանկրի և ազատեաց զնա: Եւ զնաց Գունթ Սանճիլն ի վերայ Տրապոլսոյ և պաշարեաց զնա, և նստեալ անտ շինեաց քաղաք⁽³⁶⁾ հակառակ նմա և նեղէր զնա յոյժ: Ի սոյն ժամանակի գայր մեծ կոմս մի յաշ(թղ. 76ա)-խարհէն Ֆրանգաց, Պետեւին անուն, և յ բիւր

(34) Լոմպարտացի իաչակիրները կայսերական երկիրները աւերելով՝ Պոլիս հասած էին, այսպէս մեծ տհաճութիւն պատճառած էին կայսեր: Գունթ Սանճիլը անոնց գլուխ անցաւ, ու Խորասանի սրտին մէջ իսլամ դժերէն մեծ ջարդ կրեցին: Սանճիլ Անտիոք հասնելուն ձերբակալուեցաւ, նախ՝ իբր լոմպարտական իաչակրութեան կոտորուելուն պատասխանատու, և երկրորդ Ալեքսի հաշտոյն շահառակութիւններ ընող: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 333-334:

(35) Սարվանդի քար, ամրոց Անարզաբայի հարաւ արեւմտեան կողմը:

(36) Սանճիլի շինած քաղաքն է Ուխտաւորի դղեակը, Mons. Peregrinus. G. Tyr, X, c XXVII: Արաբները զայն Qal'at Sanjil կոչեցին:

(300.000) հեծեալ ընդ նմա, և եկեալ ի կոստանդինուպօլիս, և մեծաւ հպարտութեամբ խօսէր ընդ թագաւորն Յունաց, եպարզոս կոչելով զնա և ոչ թագաւոր. և ամենայն տունն Յունաց ահաբեկ եղեն ի նմանէ: Եւ յայնժամ ետուն նմա դանձաւ բազումս, և արար սէր ընդ նոսա և ոչ արար վնաս թագաւորին, և ոչ յաշխարհն նորա: Բայց թագաւորն նոյնպէս արար ընդ Պետեւինն որպէս արար ընդ Սանճիլն. եհան ընդ անբնակ և ընդ անջրդի ճանապարհ, և ազգ արար խիճասլանին, և խիճասլանն ազգ արար Դանիշմանին, և ժողովեցան ի վերայ նոցա անթիւ բազմութեամբ և պատահեցան միմեանց ի դաշտն որ կոչի Օլասի⁽³⁷⁾, և արարին սաստիկ պատերազմ զմեծ ժամ աւուրն, և ծածկեցին արեամբ զերեսս դաշտին: Եւ զօրքն Յունաց եւ զօրավարն իւրեանց փախեան. և հռոմայեցիքն որպէս զոչխարս մոլորեալ դեզ(թղ. 76բ) երէին յօտար աշխարհն, և յանխնայ կոտորեցին զնոսա անօրէնքն: Եւ իբրեւ ետես Պետեւինն զբեկումն զօրաց իւրոց, դիմեաց և ել ի լեառն մի, և այլազգիքն պատեցին զստորոտ լերինն, և անդ էր տեսանել դառնութեան օր ի վերայ քրիստոնէից. և Պետեւինն լայր դառնապէս զկորուստ զօրաց իւրոց, և ապա յուսահատեալ փախստական անկարէր յՄնտիոք դձ (400) ձիաւորով, և այլ ամենայն զօրքն ի սպառ կոտորեցան: Եւ զնաց Պետեւինն յերուսաղէմ, և զկնի աւուրց ինչ դարձաւ յաշխարհն իւր, և երդուաւ միւսանգամ գալ ի վերայ Պարսից, և առնուլ վրէժխնդրութիւն ի թագաւորէն Յունաց Ալեքսէն: Ի սոյն

(37) Օլասի դաշտ, Տէրեւիի դաշտագետինն է, Սըբ - կէօլ լճին մօտ:

ամի շարժեցաւ ամիրայն Եգիպտոսի⁽³⁸⁾, Արաբացիք, և Նօպիք, և եկին ի վերայ Երուսաղեմի. և թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն ել սակաւ զօրօք ընդդէմ նոցա ի պատերազմ. և այլազգիքն դարձուցին զնոսա ի փախուստ, և անկան յԵրուսաղէմ, և այլազգիքն անկան յԱսկալոն, և խորխտայով գնային: (Թղ. 77ա)

Ի Թաին ՇԾԲ (552=1103) մուրեցան Յոյնք ի Զատիկն⁽³⁹⁾, որպէս յաւուրսն վապիլ արքային մուրեցան. և պատճառն ասի թէ իմաստասէր ոմն Յոյն, Ելիոն անուն, ոխացեալ ընդ այլ իմաստունսն Յունաց, զի ոչ կոչէին զնա ի ժողովն իւրեանց յորժամ զտումարսն շինէին, և նա զանխլաբար խլեաց գիր մի յապրիելաց բոլորէն, և հանապազ յամենայն դե (95) ամ և կամ եւս աւելի մուրեցուցանէ զԶատիկն. և Յոյնք ոչ իմացան զառաջինն: Եւ յորժամ այն իմաստունքն վախճանեցան և ոչ իմացան, յետոյ որ եկն զնոյն գտաւ, և այնիւ վարեցաւ որպէս յետ ճշմարտի. որ և յաղագս այսորիկ բաղում աշխատութիւն

(38) Եգիպտոսի հայազգի սուլթանին երկրորդ յարձակումն է, 1102-ին, Երուսաղէմը գրաւելու համար: Առաջին անգամ փորձած էր 7 Սեպ. 1101-ին. R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 224-229:

(39) Զատիկի այս մուրումին անմիջական պատճառ Ելիոն — Irionը՝ Յուստինիանոս Ա.ի արքունիքին քահանաներէն մին էր. սա սրբագրած էր Անդրէաս Բիւզանդացիի տոնացոյցը՝ որ հայոց քով գործածուածն էր, որ է ըսել հին աղեքսանդրեան տօնացոյցը, որով 4 անգամ, 532 տարիներու մէջ, Զատիկը կու գար 13 Ապրիլին, մինչ միւս ազգերը 6-ին կը տօնէին: Dulaurier, Recherches t I, I partie, c II, §§ IV-V: Զամչ. Գ, 23-24: Մոսպատիկի այս դարաւոր պատմութիւնը Յոյներու և հայերու մէջ՝ ամէն անգամ արիւնշալի յիշատակարաններով արձանագրուած է: 1728-1729-ին ալ դեռ Զամչեան Գ, էջ 804, կը յիշատակէ նոյն կռիւներուն կրկնումը:

հասուցին ազգին Հայոց Յոյնք, մինչեւ Ուռհայեցիք գրեցին առ տէր Գրիգորիս և առին զպատասխանին: Ի սոյն ամի դարձեալ ժողով արար թագաւորն Եգիպտոսի և Դամասկոսի, և գային ի վերայ քաղաքին Երուսաղեմի⁽⁴⁰⁾, և թագաւորն Երուսաղեմի գնաց ընդդէմ՝ նոցա ի պատերազմ: Եւ Եգիպ(թղ. 77բ)տնցիքն արարին զնոսա փախստական. և նոյն ժամայն Աստուծոյ օգնութեամբ ըննելին նաւք Ֆրանգաց⁽⁴¹⁾, զօրք հեծելօք, և կոտորեցին զօրսն Արաբացւոց, և արարին զնոսա փախստական: Եւ թագաւորն Երուսաղեմի դիմեալ երթայր յԱ.ք.քա, և Տաճիկ մի նստեալ գաղտ ընդ թփով մի, և եհար նիզակաւ զթագաւորն ի քովն, և Տաճիկն նոյն ժամայն սպանաւ, բայց թագաւորն անբժշկելի մնաց մինչեւ և մեռաւ, և եղեւ սուգ մեծ յԵրուսաղէմ վասն թագաւորին:

Ի թուին ՇՊԳ (553=1104) եղեւ մեծասաստ բարկութիւն ի քաղաքն Ուռհա, քանզի եկն անձրեւ սաստիկ կարկտախառն յառաւօտն, և յարեաւ հեղեղ և պատառեաց զպարիսպն և զմեծ մասն քաղաքին փլոյց, և անասուն բազում անցոյց, և մարդ ոչ վնասեցաւ: Ի սոյն ամի գնեցին զկոմսն Պեմունդ ի Դանիշմանէն⁽⁴²⁾ ի ձև (100.000) դա-

(40) R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 229:

(41) Պաղտին, Երուսաղէմի Թագաւորը Յուպէ փախած էր և հոն պաշարուած. նոյն ժամանակները ծովէն Յուպէ մտան 200 նաւեր, Անգլիացի և Գերմանացի իաշակիրներով լեցուն, որոնք Զարգելով ցրուեցին այլազգիները և ազատեցին պաշարուած Թագաւորը, 1103-ի Յուլիս ամսոյն: Albert d' Aix IX, c IX-XIII:

(42) Դանիշման, Սեբաստիոյ պարսիկ կուսակալն էր, ուրացող հայ մը, որ յոյներու և լատիններու դէմ միշտ կռուելով՝ շատ նեղութիւն կուտար. սա Bohémond-ը գերի բռնած էր: Գող Վասիլ՝ որ բարեկամ էր Դանիշմանին,

հեկան, միջնորդութեամբ Հայոց իշխանին վաս-
լին. և ինքն վասիլն ետ օգնութիւն ի գինն ժռ
(10000) դա(թղ. 78ա) հեկան, և մեծաւ աշխատու-
թեամբ տայր բերել զնա ի սահմանս իւր, եւ
տուեալ զգինն և էառ զնա և մեծաւ պատուով
տարաւ զնա յանուանի բերդն Հոռոմկլայն, եւ
հանգուցանէր զնա, և յետ ոչ բազում աւուրց
առաքէր յԱնտիոք զՊեմունդն: Եւ նա մեծաւ
երդմամբ եղեւ որդի Գող վասլին, և յոյժ ոիրե-
ցին զիրեարս: Այս Գող վասիլս լեալ էր յառաջն
հարամի, ի մանկութեան ժամանակն, սպանանէր
և գողանայր և յափշտակութեամբ ապրէր ընկե-
րօք իւրովք. և յաջողեցաւ նմա գործ անիրաւու-
թեանն, և փոքր փոքր յառաջեալ կարողացաւ,
և եղեւ տէր բազում բերդից և գաւառաց, Քես-
նոյ, Պեհեսնոյ, Ռապնայ, Փարզմնայ, Հոռոմկլա-
յին, և այլ բազում գաւառաց: Եւ եղեւ այր աս-
տուածասէր և բարեպաշտ, շինիչ աշխարհի, պայ-
ծառացողիչ եկեղեցեաց, զարդարիչ վանօրէնից,
պարգեւատու քահանայից, դարմանիչ որբոց եւ
այրեաց, և ամենայն աստուածպաշտութեամբ զար-
դարեալ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ: Իսկ
Դանիշմանն (թղ. 78բ) զՌիշարդն, զքուրորդի
Պեմնդին ետ պարգեւս Ալեքսին, Յունաց թագա-
ւորին, ընդ բազում գանձուց: Ի սոյն ամի զօ-
րաժողով արար կոմնն Ուռհայոյ Պաղտինն, եւ
արշաւեաց ի սահմանս Մերտնայ, և շահեցաւ
անբաւ ջոկս ոչխարաց, եզանց, ձիոց, ուղտուց, և
կոտորեալ զթուրքն՝ վարեաց զկանայս և զորդիս
նոցա ի գերութիւն և ած հասոյց յՈւռհա: Ի
սոյն ամի հայրապետն Հայոց տէր Բարսեղ ելեալ

ի քաղաքէն Անույ պաշտօնէիւք իւրովք և եկն յՍուհա, և կոմսն Պաղտինն մեծարեաց զնա որպէս վայել էր հայրապետին, և պարգեւեաց նմա զեղս և զաստակերտս: Ի սոյն ամի մեռաւ կաթողիկոսն տէր Ստեփանոս Աղուանից⁽⁴³⁾, և տէր Բարսեղ առաքեաց եպիսկոպոս անդ զի լիցի կաթողիկոս նոցա⁽⁴⁴⁾. և գնացեալ նստաւ ի Գանձակ, որ և յետոյ անարժան գտաւ պատուոյն, և իմացեալ տէր Բարսեղ՝ ընկէջ զնա յաթոռոյն և յաշտիճանէն: (Թղ. 79ա)

Ի Թուին ՇԾԴ (554=1105) զօրաժողով աւարար կոմսն Ուռհայոյ Պաղտինն և Ճօսլինն⁽⁴⁵⁾, և Պեմոնդն Անտիոքայ, զամենայն զօրս քրիստոնէից, և գնացին ի վերայ Խառնայ և նեղէին պատերազմաւ: Եւ ոմն անօրէն ի Ֆրանգաց, առեալ հաց և բացեալ զմէջն՝ աղբեաց ի նմա, եւ տարեալ եդ ի դուռն քաղաքին, և մի ոմն ի քաղաքացեացն յարձակեցաւ և էառ զհացն յուտել: Իբրեւ ետես զլազրալի գործն և պատմեաց քաղաքացեացն, ասեն արք իմաստունք, ոչ ներէ իւրաւունքն Աստուծոյ այսպիսի անօրէնութեան գործոյ, և ոչ տայ Աստուած յաղթութիւն նոցա վասն այսպիսի անարժան գործոյ: Եւ յայնժամ գային զօրք Պարսից ի վերայ նոցա, ամիրայն Մօսլայ Ճկրմիշն⁽⁴⁶⁾, և Սուքման որդի Արզուխին: Եւ իշ-

(43) Ստեփանոս Աղուանից կաթողիկոսը, 53-րդ հայրապետը Գանձակի աթոռին:

(44) Աթոռին զրկուած եպիսկոպոսը՝ Ստեփանոսի եղբայրն է, Յովհաննէս Ե. 54-րդ նոյն աթոռին, որ շուրջ 10 տարի կառավարեց:

(45) Ճօսլին - Josselin, իշխան Courtenay-ի, Baudouin du Bourg-ի զարմիկը:

(46) Ճկրմիշ - Ճաղիրաթի, Մօքիւնի և Մուսուլի Թուրք ամիրան: Սուքման ալ Տիգրանակերտի ամիրան: R. Grousset, Hist. des Crois. I, 429-433:

խանքն Ֆրանգաց գնացին ընդդէմ նոցա քա-
 ւուր ճանապարհ հեռի ի քաղաքէն, ի տեղի ինչ
 որ կոչի Օշնուս: Եւ կոմսն Ուռհայոյ և Ճօսլինն
 հպարտացեալ ընդ միտս՝ զՊեմու(թղ. 79բ) նդն
 յառաջեցին, զի ինքեանք պատերազմեալք յառա-
 ջագոյն առցեն զանուն յաղթութեան: Եւ ի պա-
 տահելն միմեանց՝ յաղթեցին զօրքն Պարսից, եւ
 արարին զՖրանգն փախստական, և յոյժ կոտո-
 րեցին, և զՊաղտինն և զՃօսլինն գերի վարեցին.
 և տարան զՊաղտինն ի Մօսլ, եւ զՃօսլինն ի
 Հարսնքէֆ. և եղեւ մեծ կոտորած յաւուրսն յայ-
 նոսիկ: Իսկ Պեմունդն և Տանկրին փախեան զօ-
 րքն և գնացին յԱխտիղք. և եղեւ սուգ մեծ յա-
 մենայն տեղիս քրիստոնէից վասն նոցա: Եւ Պե-
 մունդն խորհեցաւ գնալ յաշխարհն Ֆրանգաց⁽⁴⁷⁾
 առնուլ հեծեալ և դառնալ. և ետ զԱխտիղք եւ
 զՈւռհա ի Տանգրի քուրորդին իւր և գնաց: Եւ
 յորժամ եհաս ի Ֆրանգք, կին ոմն մեծագդի,
 կոմս կին, տէր աշխարհի միոյ, բռնադատէր
 զՊեմունդն առնուլ գնա կին և զաշխարհն և զհե-

(47) Պեմունդին Եւրոպա մեկնիլը, ինչպէս որ Ուռհայեցին
 և Տարեգիրքը կը պատմեն՝ վիպային է: Ստոյգ է որ նա
 յոյներուն և իսլամներուն ձեռքէն ազատելու համար,
 անկարելիութեան մատնուած ըլլալով և չկարենալով իր
 սակաւ ոյժերով դիմագրել, արաառոց հնարք մը խոր-
 հեցաւ, մեռած ձեւացաւ, և գնել տուաւ զինքը դազաղին
 մէջ, և շքեղ յուզարկաւորութեամբ՝ պատրաստուած նա-
 ւով մը մեկնեցաւ: Գործուի նաւահանգստին մէջ յա-
 րութիւն առաւ, և անկէց անդին, մինչև Հռոմ, իբրեւ
 կենդանի շարունակեց իր ուղեւորութիւնը: Յարուսթին
 Բ. Պապը (1099-1118), զինքը ընդունեցաւ իբր հերոս և
 խոստովանող մը: Ֆրանսայի Փիլիպպոս Ա. Թագաւորը իր
 Կոստանդինա աղջիկը տուաւ կնութեան: Պեմունդ յա-
 ջողեցաւ նոր բանակ մը կազմել և Տուրածոյի վրայ
 յարձակեցաւ. չյաջողելով Թարանգոյ քաջուեցաւ, և
 1111-ի սկիզբը մեռաւ: Աննա Կոմնենոս, ԺԱ, վերջաւո-
 րութեան: G. Tyr, XI, c I, VI:

ծեալն, և նա ոչ առ(թղ. 80ա)նոյր յանձն, ասելով, երդուեալ եմ՝ զի առցեմ հեծեալ և դառնամ յօգնականութիւն քրիստոնէից. և կիկն նեղէր զնա: Եւ իբրեւ ոչ հաւանէր՝ ըմբռնեալ զնա կնոջն և երկաթի կապանօք եդ ի բանտի, և ապա էառ զնա և ծնաւ ք որդի: Եւ զկնի և ամաց մեռաւ Պեմունդն, և ոչ եկն յայսկոյս: Ի սոյն ամի մեռաւ Դանիշմանն մեծ ամիրայն, որ էր յազգէ քրիստոնէից, և էր այր բարի և շինող աշխարհի և սիրող հաւատացելոց, և մնաց իւր ժգ որդի: Եւ եղեւ Մելիք խազի աւագ որդին, եւ զայլ եղբարսն սպանանէր գազանաբար: Ի սոյն ամի մեռաւ Սուքման որդի Արդուխին, որ ունէր յառաջ զԵրուսաղէմ, որոյ նշանն յայտնի էր ի սուրբ Յարութիւնն. զի գ նետ հարեալ կան ի ձեղունա եկեղեցւոյն, եւ որդի նորա Սուքմանն եղեւ չար և արիւնահեղ. սորա ժողովեալ զօրս բազումն՝ յօգնականութիւն գայր Տրապօլսոյ, և ի ճանապարհին սատակեցաւ, և զօրքն իւր փախ(թղ. 80բ)ստական գնացին յաշխարհն իւրեանց ի Պարսիկք: Ի սոյն ամի մեռաւ սուլտանն Պարսից Պակիարուխն, որդի Մելիք Շահին, և նստաւ յաթոռ նորա Տափար եղբայր նորա: Ի սոյն ամի առաւ Մարաշ ի Յունաց, զի իշխանաց իշխանն Թաթուլ ետ զՄարաշ ի Ճօւլինն, և զպատկեր Աստուածածնին ծախեաց ընդ բազում ոսկւոյ մեծի իշխանին Թորոսի(48), որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբինի, և ինքն գնաց ի Կոստանդինուպօլիս. և զպատկեր սուրբ Աստուածածնին բերին ի սուրբ ուխտն Արքակաղնին: Զայսու ժամանակաւ, գայր տէր Գրիգորիս Վկայասէրն առ մեծ իշխանն Գող Վասիլն, և ընկա-

(48) Թորոս Ա. ի մասին՝ տես Աւիշան, Մխուան, 48:

լաւ զնա մեծաւ պատուով. և առաքեալ բերէր անդ զտէր Բարսեղ կաթողիկոսն, և հրամանաւ և կամօք Գող վասլին բնակեցուցանէր զնա ի սուրբ ուխտն որ կոչի Շուշր, մերձ ի նոր քաղաք, և տայր ցնա յաւանդ զք որդիան Ապիրատին, զԳրիգորիս և զՆերսէս⁽⁴⁹⁾, զքուերորդիան տէր Գրիգորի կաթոթղ. 81ա) շիկոսին Եգիպտոսի, որք էին յաղգէն Պալհաւունեաց, ի զարմէ սրբայն Գրիգորի, և պատուիրէր անուցանել զնոսա զգուշութեամբ, լինել ժառանգորդք սրբոյ աթոռոյն, և ինքն փոխեցաւ մահուամբ ի Քրիստոն, ի թուին ՇԾԵ (555=1106), կացեալ ի հայրապետութեան ամս խ, և թաղեցաւ ի վանքն որ կոչի կարմիր, մերձ ի Քեսուն⁽⁵⁰⁾. և հայր վանացն տէր Ստեփանոս արար ժողով մեծ յաւուր թաղման նորա, և հայրապետական պատուով վերառաքեցին առ Քրիստոս. Եւ իշխան Գող վասլին և ամենայն ժողովն արարին կոծ մեծ ի վերայ նորա. ի սոյն ամի մեռաւ մեծ ճգնաւորն Մարկոս կն (65) ամ կացեալ խոտաճարակ միայնաւորութեամբ, և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն կաստաղօն. Եւ յայամ ամի Ճկրմիշ ամիրայն Մօսլայ, եկն էջ ի դունն քաղաքին Ուռհայոյ, և էր անդ զօրագլուխ Ռիջարդն. զոր երկուցեալ Տանկրի յահէ նոցա, և պահապանք քաղաքին ելին հետեւակ զօրօք ի պատեր(թղ. 81բ) ազմ ընդ այլազգիս, և այլազգիքն դարձուցեալ զնոսա ի փախուստ՝ լցին ի խանդակ⁽⁵¹⁾ քաղաքին, և կոտորեցին ի նոցանէ արս և (400) և եղեւ սուգ մեծ յՈւռհա,

(49) Ապիրատին երկու որդիները՝ Գրիգորիս և Ներսէս. Զամհ. Գ. 25-26:

(50) Քեսուն, Մարաշի արևելեան կողմի լեռներուն վրայ, Պեհեանիի մօտ:

(51) Խանդակ = փոս, խրամ:

և Ճկրմիշն դարձաւ յաղթութեամբ ի տուն իւր: ի սոյն ամի մեռաւ Գունթ Սանճիշն ի Տրապոլիս⁽⁵²⁾, և տայ զԴրուց քաղաքն զոր շինեաց, ի քուերորդին իւր Բերդրան,⁽⁵³⁾ որ էր այր քաջ և պատերազմող: ի սոյն ժամանակի մեծ նեղութիւն կրէր Ապրասթայն⁽⁵⁴⁾ ի Ֆրանգէն, և առ վշտի չարեացն կամեցան առնել նոցա չար ազգն Հայոց, և արարին սէր ընդ թուրքն և բերեալ ի ծածուկ գնացին ի վերայ կլային, և ձայնեալ առ զօրագլուխն Ֆրանգաց ասեն, արի առ զգօրս քո և գնա, և Աստուած ընդ քեզ: Եւ զօրագլուխն բարկացեալ յարձակեցաւ ի վերայ քնդաքացեացն, և քաղաքացիքն օգնութեամբ այլազգեացն յաղթեցին նոցա, և կոտորեցին զնոսա և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ այս եղեւ իրաւամբք, քանզի ան(թղ. 82ա)օրինեցան ազգն Ֆրանգաց, և ապականեալ զերկիր յաւեր դարձուցին, մինչ գրեթէ խաբանեցաւ աստուածպաշտութիւն յամենայն տեղիս իշխանութեան նոցա, զի առաւել բարձրացաւ բոց չարութեան նոցա քան զանօրինացն, և ոչ թողուին առ ումեք արծաթ կամ ոսկի: ի սոյն ամի վըաւ սուրբ Սոփի յՍուհա, և դարձեալ երեւեցաւ աստղն գիսաւոր: ի սոյն ամի ելին Արաբացիք ի Դամասկոսէ և կամէին

(52) Սանճիշի մահը տեղի ունեցաւ 1105-ին Փետր. 28-ին, Պաղոմյայիս գրաւումէն 2 տարի վերջ. G. Tyr, XI, c II; Albert d' Aix, IX, c XXXII: Դրուց քաղաքը՝ իսլաւ կերներուն Château Pélerin կոչածն է:

(53) Bertrand որդի էր Սանճիշի, առաջին կնոջմէն. որ Փրովանսի մարզիչին Bertrande անուն աղջկէն էր և Սանճիշին մերձաւորը: Ուսհայեցիին և Տարեգրքին քեռորդի համարելու սխալը առաջ կուգայ այս երկու Bertrand-նեւրու շփոթումէն: G. Tyr, XI, c II, IX: R. Grousset, Hist. des Crois. I, 352:

(54) Ապրասթա - Ալպսթան, Ճեհուն գետի ափին մերձաւոր, հիւսիսային կիլիկիոյ մէջ:

տիրանալ Հալպայ, և կոմսն Տանկրի յարեալ ի վերայ և կոտորեաց ի նոցանէ իբրեւ ժեռ (15000) և դարձաւ յԱնտիոք աւարաւ: ի սոյն ամի Ճկըրմիշ ամիրայն Մօսլայ և Զովլի⁽⁵⁵⁾ պատերազմեցան ընդ միմեանս, և յաղթեալ Զովլի եհար գնա նետիւ և յետ սակաւ աւուրց սատակեցաւ⁽⁵⁶⁾, և զաշխարհն իւր ետ ի խլիճասլանն, և զՊաղտինըն զոր ունէր ի ծառայութիւն՝ ետ ի նա: Եւ արար խլիճասլանն ժողով և գնացեալ հառ զՄօսլ և զՃկիրա, և զամենայն աշխարհն նորա, և յառջագոյն եկն (թղ. 82բ) յՈւռհա, և ոչ կարաց առնուլ, ապա գնաց և հառ զխառան:

Ի թուին ՇԾԶ (556=1107) եղեւ սաստիկ պատերազմ ընդ սուլտանն արեւմտից՝ խլիճասլանն և ընդ Զովլի, յաշխարհն Մօսլայ, և յաղթեաց Զովլի սուլտանին, և սպանաւ խլիճասլանն, և մնացեալքն փախեան և ելին ի Մելիտինէ. բայց մահ նորա սուգ մեծ եղեւ քրիստոնէից, զի էր այր բարի և ողորմած. և մնաց նմա դորդի որ տիրեցին գաւառացն: Եւ յայսմ ամի ժողովեցան զօրքն Պարսից ժրռ (12000) և եկեալ անցին ընդ լեառն Տաւրոս, և աւերեցին զաշխարհն Անարզաբոյ և անթիւ գերութեամբ և աւարաւ գնացեալ անցին ընդ դաշտն Մարշայ, և ելին

(55) Զովլի, նախ Դամասկոսի կառավարիչ եղաւ, յետոյ փոխարքայ Պարսկաստանի մէջ, և խնամակալ սուլթան Մուհամմէտի երկամեայ ճաշրի որդւոյն:

(56) Այս պատերազմը Մուսուլի տիրապետութեան համար եղաւ, նախ Զովլիի և Ճկրմիշի միջև. խլիճ - Ասլան վերջինին օգնութեան եկած էր և քաղաքը ազատած՝ Զովլիի ձեռքէն: Սա փոխ վրէժի համար, շուրջը հաւաքեց բազմաթիւ էմիրներ իրենց զօրքերով և խապուր գետին մօտ զարնուեցաւ, և փախստական՝ գետին մէջ նետուեցաւ ազատելու համար, ուր և խեղդամահ կորսուեցաւ: Մուսլ վերստին Զովլիի մնաց: Abulfed. ad annum 500, Abulfarag. Chron. Arabe, էջ 244:

յերկիրն Գող վասիլն, ի սահմանս Նուկրականն, եւ Գող վասիլն լուեալ ժողովեաց զգօրս իւր, եւ իբրեւ կորիւն առիւծու յարձակեցան ի վերայ նոցա, և ի սուր սուսերի մաշեցին զնոսա առհասարակ, առին զաւար և զգերի նոցա և կալան ի նո(թղ. 83ա)ցանէ գլխաւորս եւ և դարձան մեծաւ յաղթութեամբ ի Քեսուն, գոհանալով զՏեառնէ:

Ի թուին ՇԾԻ (557=1108) քինախնդիր լեալ Գող վասիլն այլազգիքն, և ժողովեցան իբրեւ արս եռ (7000) և յաւուրս հնձոցն հասին ի վերայ, և սուր ի վերայ եդեալ կոտորեցին զհնձոցն, և բազում գերութեամբ իջին ի վերայ բերդին որ կոչի Հարթան⁽⁵⁷⁾: Եւ իբրեւ լուաւ զայս Գող վասիլն՝ պատրաստեցաւ զօրօք ի պատերազմ եւ (500) ձիաւորով, և ռ հետեւակով: Եւ արիաբար մարտեան զօրքն հայոց և քաջապէս մղէին զբանակս այլազգեացն, և զմիմեանս յորդորէին անպարտելի զօրականքն Քրիստոսի, Պետրոս քեռի Գող վասիլն, և Տղայ վասիլն⁽⁵⁸⁾, յազատ ազգէ իւրով գնդիւն, և Ապլասաթ⁽⁵⁹⁾ և Տիգրան իւրեանց զօրքն հեղուին զբարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ այլազգեացն: Եւ յաղթեալ կոտորեցին զնոսա, և կալան զսուրտանն նոցա, և բազում ամիրայս, և վարեցին (թղ. 83բ) առաջի իւրեանց ի գերութիւն. և փրկեցան ամենայն գերիքն, և ուրախութեամբ դարձան⁽⁶⁰⁾ և գոհացան զՏեառնէ: Ի սոյն ամի Ճօսիլնն գնեաց զՊաղտինն լո (30.000) դա-

(57) Հարթան, ամրոց Ճէհուն գաւառի, Հասան - Մսուրի մօտ:

(58) Տղայ Վասիլը կամսարական էր ընտանեօք, կարեն Պահլաւ Ճիւղէն, Գող վասիլի յաջորդէց:

(59) Ապլասաթ, Մամիկոնեան ցեղէն, Տաճատի որդի և Տարօնի իշխան. սպանուեցաւ 1112-ին, թուրքերու գէմ կռիւի մը մէջ:

(60) Պաղտինի ազատագրումը՝ գնումով, տես G. Tyr, XI, c VIII: R. Grousset, Hist. des Crois. 433-442:

հեկան, և եկն առ իշխանն Հայոց Գող վասիին, և նա արար նմա մեծ ընդունելութիւն, եւ ետ նմա պարզեալ բազումս: Եւ արար Պաղտինն ժողով յՌապան⁽⁶¹⁾ քաղաքն Գող վասիին, պատերազմել ընդ սիր Տանկրի. և արարին Պաղտինն և Ճօսլինն գործ անօրէնութեան, և առաքեցին առ ամիրայն տաճկաց Զովլի և բերին յօգնութիւն իւրեանց 2 (7000) ձիաւոր, և յարուցին պատերազմ ընդ Տանկրի, վասն զաւառացն որ յափշտակեալ էր Տանկրի՝ յորժամ Ճօսլինն եւ Պաղտինն ի գերութիւն կային, և ոչ դարձուցանէր ի նոսա յորժամ ազատեցան: Եւ ոչ միայն զայս՝ այլ և կամէր առնել զնոսա իւր ի ծառայութիւն, և նոքա ոչ հաւանէին նմա: Եւ եղեւ ժողով վասիին առ նոսա արսապ (800) և ի զօրաց թագաւորին Յունաց ի քաղաքէն Մասայ առաքեալ բերին անդ, և եղեւ ժողով բազում. և յայնժամ եկն Տանկրի 2 (1000) ձիա(թղ. 84ա).ւորով և ս (2000) հետեւակով ընդդէմ նոցա ի սահմանս Թրպաշրայ. և մարտեան պատերազմաւ ընդ միմեանս Պաղտինն և Տանկրի. իսկ զօրքն Պարսից կոտորեցին զհետեւակազօրսն Տանկրէի իբրեւ 3 (300) արս: Եւ ի սաստկանալ պատերազմին՝ յաղթեաց Տանկրի Պաղտինն, և դարձոյց զնա ի փախուստ: Եւ դարձաւ սրտմտութեամբ ի վերայ Զովլէ, և կոտորեաց ի զօրաց նորա արս տ (4000), և դարձաւ Տանկրի մեծաւ յաղթութեամբ, և Պաղտինն անկաւ ի բերդն իւր Արեւընդայն⁽⁶²⁾, եւ Ճօսլինն ի բերդն իւր Թրպաշար: Իսկ Ուռհայեցիք լուեալ զայս՝ ի սուգ մեծ մտին, և լուան թէ Պաղտինն մեռաւ ի պա-

(61) Ոսպան, քաղաք՝ Մարաշի և Քեսունի մէջ:

(62) Արեւընդայն, ամրոց Այնթապի արեւմտեան կողմը:

տերազմին, և միահամուռ խորհուրդ առեալ քաղաքացիքն ժողովեցան առ Պապիօնն, ի Ֆրանգաց եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, վասն միաբանութեան, և երկնչէին թէ գուցէ Տանկրի գայ, և տան զՈւռհա ի ձեռս Ռիչարդին, և նա ըստ սովորութեանն իւրոյ յաւեր դարձուցանէր. եւ ասնն ամենեքեան ցՊապիօնն (թղ. 84թ) թէ ձեր և մեր պահապանքն պահեսցեն զկլայն⁽⁶³⁾ մինչեւ յայտնեսցի տէր քաղաքիս. և զկնի աւուր միոյ գային Պաղտինն և Ճօսլինն և մօտնէին յՈւռհա. և լուեալ գայս՝ զայրացան յոյժ և բազմաց աւերումն ամին, և բազում չարիս անցուցին ընդ քրիստոնեայն Պաղտինն և Ճօսլինն, որ և զպիսկոպոս քաղաքին զտէր Ստեփանոս տարան զաչս հանել, զորոյ անմեղութիւն գիտացեալ քաղաքացեացն՝ գնեցին զնա զռ (6000) դահեկան և ազատեցին. եւ այսպէս անիրաւութեամբ եւ թիւր դատաստանաւ վարէին և յափշտակէին զինչս անմեղաց, Հայոց, Յունաց և Ասորոց:

Ի թուին ՇԾԸ (558=1109) ժողովեաց կոմսն Ուռհայոյ Պաղտինն զօրս, և գնաց ի վերայ քաղաքին խառնայ. էր և ի Հայոց իշխանն Ապլասաթ, քաջ և պատերազմօղ. և ի հասանել նոցա անդ՝ սկսան աւերել զարտորայս, և յանկարծակի հեղաւ ի վերայ նոցա թուրքն ռ և ձ (1080) ձիաւորով և չ (700) հետեւակ, և սպանին ի Ֆրանգ (թղ. 85թ) նոյն ձծ (150) ձիաւոր. և ի յերկարել պատերազմին՝ կամէր փախչել Ֆրանգն. և յայնժամ Ապլասաթ գոչեաց իբրեւ զառիւծ, ձայն

(63) Կլայ՝ Եդեսիա քաղաքի ամրոցն է որ կը կոչուէր Մանիակէս, Գէորգ Մանիակէս Պրոդոսպատարին անունով որ Ռոմանոս Գ. Արկիւրոսի ժամանակ, 1032-ին զայն գրաւած էր և երկար ժամանակ պահպանած այլազգի բոլոր յարձակումներուն դէմ:

եւ զօրաց իւրոց և բախեաց զճակատ այլազգեացն, և դարձոյց զնոսա. և դարձան Ֆրանգնին յՈւռհա: Եւ իբրեւ ետես զնոսա Ապլասաթ այնպէս վատթարք, դարձաւ և եկն առ Գող վասիլն, որ խռովութեան ազագաւ էր հատուածեալ ի նմանէ: Ի սոյն ամի առաւ Տրապօլիս ի Թուրքէն⁽⁶⁴⁾, զի Պաղտինն ոչ կարաց առնուլ, այլ շինեաց քաղաքն ընդդէմ. և յորժամ մեռաւ՝ ետ ի քուերորդին իւր ի Տանկրի, և նա նեղէր զնոսա և ժաւ ամ ի սղար կեցան, և ապա յետոյ ետուն ի Տանկրի: Իսկ Բերդբանն և Թագաւորն Երուսաղեմի հակառակէին՝ զի ինքեանք առցեն, եւ պատրիարքն արար խաղաղութիւն ի մէջ նոցա, և նոքա գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս: Բայց Թագաւորն Երուսաղեմի դարձեալ պատերազմեցաւ ի վերայ Տրապօլոյ և առ զնա, և լցան աւարաւ նոցա Ֆրանգնին, ոսկով և դիպակաւ: (Թղ. 85բ) Ի սոյն ամի կամեցաւ կոմսն Ուռնայոյ որպէս զառաջինն պատերազմել ընդ Տանկրի, և առաքեցին առ Մամուտն⁽⁶⁵⁾ գալ յօգնութիւն նոցա, և նա յօժարութեամբ եկն քն (100.000) ձիաւորով. և առաքեաց կոչեաց զՊաղտինն գալ առ ինքն, և նա երկեսու գալ, և կարծեաց Մամուտն թէ խաբեցաւ ի նմանէ, բարկացաւ եւ դարձաւ ի վերայ Ուռհայոյ ի պատերազմ. զոր տեսեալ Պաղտինն՝ առաքեաց զՃօսլինն ի խնդիր

(64) Տրապօլոյ գրաւումը երկար ժամանակի և շատ սուղի նստաւ խաչակիրներուն. 11 տարի տոկաց պաշարման, և հուսկ՝ գրեթէ բոլոր իշխաններու և Երուսաղեմի Թագաւորին միասումը ոյժերովն է որ խորտակուեցաւ խլամ գիմադրութիւնը, 12 Յուլիս 1109-ին: G. Tyr, XI, c X: R. Grousset, Hist. des Crois. I, 356-359:

(65) Մամուտ, Շարէֆ - Խոտաւա - Մաւտուտ, որդի Ալթուն - Թաշին, Պարսից Տափար սուլթանի զօրավարն, որ Զովլեի դէմ ալ զրկուած էր՝ Մուսուլը գրաւելու համար 1108-ին. Abulfed. annal. III, էջ 378-383:

հեծելի: Եւ գնաց առ թագաւորն Երուսաղեմի եւ գտանէ գնա բանակեալ ի վերայ Պերու-
թայ: Իսկ Մամուտն պաշարեաց չուրջանակի
զՈւռհա աւուրս 2, (100), եւ վտանգէր քա-
ղաքն ի սովոյ ե ոչ գոյր հնար ելանել կամ մոա-
նել ի քաղաքն: Ապա թագաւորն էտո զՊերութ
ի Տաճկաց, եւ արար անտ Ճօսլինն բազում քա-
ջութիւն. եւ թագաւորն Երուսաղեմի եւ Բեր-
դրանն եկին յԱնտիոք առ Տանկրի, եւ առեալ
զամենայն զօրս Ֆրանգաց՝ գնացին առ Գող վա-
սիլն, եւ Գող վասիլն եւ Ապղարիպն⁽⁶⁶⁾ տէրն Պրին,
ամենայն զօրօք գնացին զկնի թագաւորին (թղ.
86ա) Երուսաղեմի եւ անցին յՈւռհա. եւ լուեալ
զայս Մամուտն՝ ելանէր ի տեղւոյն եւ անցանէր
յայնկոյս քաղաքին, եւ զօրքն քրիստոնէից բանա-
կեալ իջին առաջի դրանն Ուռհայոյ, եւ ի վաղիւն
պատրաստեցան ի պատերազմ, եւ եղեալ զսուրբ
նշանն ի բարձրագոյն նշանակ եւ տանէին առաջի
զօրացն, եւ թուրքն սահեալ անցանէր ի խառան,
եւ գնէր առաջի նոցա զօրս դարանամուտս. զոր
խմացեալ քրիստոնէիցն՝ ոչ հեռացան զհետ նոցա,
այլ դարձան եւ իջին ի վերայ բերդին Շինաւի⁽⁶⁷⁾,
եւ պատերազմէին ընդ նմա: Եւ յայնժամ Տան-
կրի ի բանասարկու արանց լուաւ բանս նենդու-
թեան վասն անձին իւրոյ⁽⁶⁸⁾, եւ առեալ զզօրս իւր,

(66) Ապղարիպ - որդի Վասակի, Մագիսարոսի թոռնեան.
Պաշլաուռնի. Լիկոս անունով եղբայր մըն ալ ունէր:
Պիր - Bira, Խարանի հիւսիս արեւմուտքը ամրոց մը,
Հումակլայի արեւելեան կողմը:

(67) Շինաւ - Շէնաւ, ամրոց Խարանի հիւսիս արեւելեան կողմը:

(68) Տանկրիի ականջը կը հասնի իր դէմ լարուած դաւա-
դրութեան մը լուրը, խաչակիր իշխաններու կողմէ. ուս-
տի կը մեկնի հատուածական սրուն, հետեանք՝ ահագին
կոտորած քրիստոնէաներու: Ու. 315: R. Grousset, Hist.
des Crois. I, էջ 451-456:

հասանէր ի Սամուսատ և իջանէր առ զետեղերըն եփրատայ, և գնացին ամենայն զօրքն Ֆրանգաց զհետ նորա, զոր տեսեալ քաղաքացիքն և գաւառացիքն Ուռհայոյ՝ ելին առ հասարակ մայր որդւովք զհետ Ֆրանգին, և թ Ֆրանգ գնացին առ Մամ(թղ. 86բ)տուտն և ուրացան զՔրիստոս, և ասացին թէ ամենայն բանակն Ֆրանգաց փախըստական գնան: Եւ յորժամ լուաւ զայս՝ դարձաւ զկնի նոցա, և հեղին զարիւնս նոցա ի Ուռհայոյ մինչեւ յեփրատ, և զօրքն Ֆրանգաց յայսկոյս գետին և անօրէնքն յայնկոյս կոտորէին ընդդէմ նոցա և ոչինչ կարէին օգնել, զի լայնատարած գետն էր ընդմէջ նոցա: Եւ գնաց Մամտուտն բազում գերութեամբ ի տուն իւր, եւ Ֆրանգնին ամթով դարձան, զի փոխանակ փրկութեան՝ կորուստ գործեցին քրիստոնէիցն: Ի սոյն ամի ժողովեցան զօրք թուրքաց և մոին յաշխարհն Անարզաբոյ, և կոտորեցին զքրիստոնեայս գաւառին Մարպայոյ, և իշխանն Հայոց թորոս, որդի կոստանդեայ, ոչ համարձակեցաւ ելանել ընդ նոսա ի պատերազմ, և նորա գնացին յաշխարհն իւրեանց: Ի սոյն ամի եղեւ նշան սուկալի յաշխարհն Հայոց ի գաւառն Վասպուրականի, զի հուր ցոլացեալ անկաւ ի վերայ (թղ. 87ա) ծովուն Վասպուրականի⁽⁶⁹⁾ մեծաւ որոտմամբ, և սատակեցան ձկունքն որ ի ծովն, և կուտեալ յեզրր ծովուն՝ հոտեցաւ ամենայն սահմանք նոցա, և ի տեղիս տեղիս պատառեցաւ երկիր:

Ի թուին Շկ (560=1111) գայր նախասացեալ Մամտուտն բազում զօրօք, և էջ ի վերայ

(69) Ծով Վասպուրականի, կոչուած նաև Աղթամարի կամ Բջնունեաց, որ է Վանայ լիճը:

Թլկուրնայ⁽⁷⁰⁾, և առ զնա. և կային ի բերդն իսայր ֆրանգ, կոտորեաց և զնոսա, և էսա զԳօտեթիլն⁽⁷¹⁾, և եկն ի Սրուճ, և ժողովեցան առ նա ժողով բազում, մեծ ամիրայն Ահմատիլն⁽⁷²⁾, և Սուքման արեւելից ամիրայն՝ որդի Բրզուխին⁽⁷³⁾, և անցեալ ընդ Եփրատ գնացին ի Թլպաշար, և անդ էր Ճօսլինն. և սաստիկ նեղութիւն էած բերդին և ոչ կարաց առնուլ: Ապա եղեն եղբարք Մամտուտն և Ճօսլինն, և զնաց Մամտուտն ի Շիզարն⁽⁷⁴⁾ մօտ յԱնտիոք, և Տանկրի արար ժողով մեծ⁽⁷⁵⁾. և եկն առ Թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն, և Բերգրան կոմնն Տրապօլսոյ, և բանակեցան ընդդէմ՝ միմեանց ի Շիզայրն, և ոչ պատերազմեցան, այլ Մամտուտն գիշերա (թղ. 87բ) գնաց եղեալ յաշխարհն իւր և քրիստոնեայք յաշխարհն իւրեանց: Ի սոյն ամի սատակեցաւ Սուքման ամիրայն յանկարծամահ ի ճանապարհին⁽⁷⁶⁾: Ի սոյն ամի խնդրեցաւ վրէժ արեան

(70) Թլկուրան, գիւղաքաղաք ամրոցապատ, Միջագետքի մէջ, Տիգրանակերտէն երկու օրուան ճամբայ:

(71) Գօտեթիլ, գիւղ Պիր ամրոցի հարաւ արեւելեան կողմը:

(72) Ահմատիլ - Ahmed - Yel, ցեղով քիւրտ, Ատրպեճեանի Մերակա քաղաքին ամիրան էր:

(73) Բուրզուխ, որդի Բուրզուխի՝ որ Տուզլիլի ընկերներէն էր և Պաղտատի կառավարիչ:

(74) Շիզար - հին Լարիսսան է:

(75) Տանկրիի այս բանակումը Alb. d' Aix պատմած ժամանակ՝ Անտիոքի ճորտեր կը համարի հետեւեալ հայ իշխանները. Panoraz-Բաքարատ՝ Արեանդանի տէրը, Corrou-asilius - Գող-Վասիլ՝ Քեսուռի տէրը, Ursinus - Օշին Լամբրոնի տէրը, Antevellus - որ Թորոս Ա. ուղբնեանն է, և եղբայրը՝ Լեոնը: Այս ճորտութիւնը սակայն՝ Անտիոքի լատին տէրերը ստեղծած էին ու կը պարտադրէին. մինչ վերոյիշեալ իշխանները միշտ ջանացած են պահել անկախութիւններն:

(76) Սուքման - էլ - Գոթայի, դաշնակից ամիրաներով միասին Հալէպի վրայ քալած ժամանակը հիւանդացաւ ու մեռաւ, 1112-ին: Ibn - Alathir, ad annum 505:

Գազկայ անմեղի ի սպանողաց իւրոց, յորդոցն Մանտայէի յգ եղբարցն: Սորա ունէին ամուր բերդ մի մօտ ի Չկնջուրն, վերահայեաց յաշխարհին Գամրաց, որ էր անուն բերդին Կենդոսակաւի⁽⁷⁷⁾, և առաջին եղբայրն ունէր սէր ընդ թորոս որդի Կոստանդեայ և տէր վահկային, և խոստացեալ էին տալ զբերդն զայն ի թորոս, զի սահմանակից իւր էր և ի թուրքէն նեղէին յոյժ. և թորոս սիրոյ աղագաւ գնաց առ նոսա զօրօքն իւրովք: և իջեալ ի մօտաւոր տեղի՝ առաքեաց առ նոսա գալ առ ինքն: Եւ յանժամ մի ոմն յգ եղբարցն առեալ ընծայս զայր առ նա, և դանակ մի պատուական և հանդերձ մի գնէր առաջի նորա. և յորժամ կերան և արբին՝ յիշեաց թորոս (թղ.88ա) զխոստումն բերդին, և նա ստեալ խոստմանն, ասէ՝ ոչ կարեմք տալ զՀայրենիքն մեր: Եւ յորժամ ետես թորոս թէ խաբեցաւ ի նոցանէ, ասէ թորոս. արի առ զընծայս քո և գնա, և յայսմհետէ պատրաստ եղերուք յինէն. և դարձաւ թորոս ի տուն առաջի աչաց նորա, իսկ ի գիշերին դարձաւ յետս ծածկարար, և եղ զհետեւակն ի դարանի շուրջ զբերդովն և ինքն հեծելազօրօքն հեռանայր: Եւ ի լուսանալն՝ ելանէին իւրաքանչիւր ոք ի գործ իւր, և յանկարծակի տեսեալ զդարանամուտսն՝ փախեան զառիվեր բերդին և նորա վարէին զնոսա, որք ժամանեալ ի բերդն՝ զներքին դուռն փակեցին ընդդէմ հետեւակացն, և զդուրցինն ոչ զօրեցին փակել. և հետեւակն թորոսի խլեցին զդուռն, և հուր բորբոքեցին ի բերդն. և երկուցեալ բնակիչքն բացին զդուռնն որ կայր ի միւս կողմանէ և

(77) Կենդոսակաւի - Κένδορα (Strabon XII, c I): Ձամհ. Գ, 33-34:

սկսան փախչել, և զօրքն թորոսի կալան զփախրս տականան և առին զբերդսն, և ընթացեալ (թզ. 88բ) պատմեցին թորոսի, և նա հիացեալ յոյժ և ուրախութեամբ եկն եմուտ ի բերդն և սկսաւ հարցանել վասն գանձուցն, զի ամենայն գաւառին ոսկի և արծաթ անդ էր հաւաքեալ: Եւ ասէր թորոս ցորդիսն Մանտալէի՝ բերէք այսր զսուրն Գագկայ և զպատմութեանն թագաւորական, և նոքա բերին. և թորոս ետես և ելաց դառնապէս, լային և ամենայն զօրք իւր ընդ նմա, և սրտմտեալ թորոսի ասէ, ո՛ւր է տուն գանձուցն ձերոց, և նոքա յամառեալ ոչ ցուցանէին. և սկսան չարչարել զնոսա. և միւսն ընկէց զինքն վերուստ ի վայր և մեռաւ, և սկսաւ գաւազ եղբայրն չարչարել, և նա լրբաբար ասէր ընդ թորոս. դու Հայ մարդ ես, և մեք Հռոմ իշխանք, զինչ ունիս տալ պատասխանի թագաւորին մերոյ: Եւ յայնժամ ի բարկութիւն չարժեալ թորոսի ասէ. և դուք որ զայր հզօր և զօծեալ թագաւոր, որ առ ձեզ ի համբոյր խոնարհեցաւ որպէս հայր յորդի և սիրեաց զձեզ Գագիկ սպանիք զնա, զինչ պատասխանի ունիք տալ ազգիս Հայ (թզ. 89ա)ոց. և ի սրտէն յարեաւ և էառ գաւազան կռանի, յարձակեցաւ ի վերայ նորա և լալախառն սկսաւ ուժգին հարկանել, մինչև անդէն սատակեցաւ: Եւ յայնժամ թորոս գոհութիւն մատուցանէր Աստուծոյ, որ արժանի արար զինքն առնուլ զվրէժ արեան անմեղի Գագկայ ի նենգաւորացն յայնցանէ: Եւ հայր հօր նորա Ռուբէն, յիշխանացն Գագկայ թագաւորի էր: Ապա առեալ բազում գանձս ոսկոյ և արծաթոյ և զամենայն ինչս նոցա, և զմիւս եղբայրն բերեալ ի Վահկայն և եղ պահապան բերդին:

Ի թուին ՇԿԱ (561=1112) եկն Մամուռտն զօրօք յՈՒՆՀԱ, և նստաւ շուրջ զնովաւ. և կոմսն

Ճօսլինն առեալ ձ ձիաւոր և ձ հետեւակ և գնայր մտանէր ի Սրուճ, Եղիային պահոցն⁽⁷⁸⁾, և բաժանեալ ռշ (1500) ձիաւոր յայլազգեացն՝ արշաւեցին ի Սրուճ, և Ճօսլինն անկեալ ի վերայ նոցա կոտորեաց ի նոցանէ ձճ (150) և կալաւ գլխաւորս ժ և մնացեալքն անկան ի բանակն: Եւ յարուցեալ Մամտուտն (Թղ.89բ) արար արշաւանս ամենայն զօրօքն ի Սրուճ. և յայն միջոցին, ծածկաբար գնայր Ճօսլինն և մտանէր յՈւռհա, և արք ոմանք յՈւռհայէ գնացեալ ծածկաբար և հանդիպեցան նմա, և խնդրեցին ի նմանէ պարգեւս, և տային զքաղաքն ի ձեռս նորա. եւ նա ետ բազում պարգեւս նոցա: Եւ գնաց Մամտուտն ի գիշերի և եմուտ ի քաղաքն, և յայնժամ յարուցեալ Պաղտինն և Ճօսլինն զօրօքն գնացին ի պարիսպն, և քաջապէս նեղէին զզօրս անօրինացն, և լնուին ի պարիսպէն ի վայր և թափէին զքաղաքն յայլազգեացն. և զբազումս ի քաղաքացեացն չարչարանօք եսպան Պաղտինն, և Մամտուտն գնաց ի խորասան մեծաւ ամօթով: Ի սոյն ամի ժողով արար կոման Անտիոքայ Տանկրի, և գնաց ի վերայ Գող վաւիլին, և նստեալ ի վերայ Ռապնայ էառ գնա, և գնացեալ ի վերայ Քենոյ. և Գող վաւիլն ժողովեալ զզօրս իւր, և երբ արշաւ զօրս ի Պարսից յօգնութիւն իւր, և բանակեցաւ ընդդէմ նորա (Թղ.90ա), և ապա արարին սէր, և դարձուցին ի միմեանս զօր ինչ առեալ էին բերդ. Գող վաւիլն դարձոյց զհարանմուր, զԹաւրէշ⁽⁷⁹⁾ և զՈւ-

(78) Եղիայի պահքը կուգայ Հոգեգալստեան յաջորդ շաբաթը. 1112-ին Զատիկը հանդիպեցաւ 19 Ապրիլին, Հոգեգալստեալը 9 Յունիսին, Եղիայի պահքը՝ 10-15 Յունիսին:

(79) Թաւրէշ, Հարան - Մուրի հարաւ արեւելեան կողմը, Միջագետք հայոցի մէջ: Ո. 323, Փերսին ծածք, Ռազտիպ, ունի:

րեմն, զփերսինծակքն, զՌազտիզ և զՀարթան ի Տանկրի, և ինքն գնաց յԱնտիոք: Ի սոյն ամի մեռաւ Գող Վասիլն⁽⁸⁰⁾ և թող սուգ մեծ ամենայն Հայոց. քանզի մնացեալ իշխանքն Հայոց առ նա էին ժողովեալ, և աթոռ Հայրապետութեան յաշխարհի նորա եղաւ, և էր խոստովանահայր նորա տէր Բարսեղ, զոր եղ հոգեբարձ իւր, և յանձն արար հաստատել ի տեղի իւր զՏղայ Վասիլն⁽⁸¹⁾, որ էր սնեալ ի տան նորա որպէս զորդի իւր, և էր մայրենօք յազգէն կամսարական: Եւ արարին զօր թաղման նորա թագաւորական հանդիսիւ ի վանքն կարմիր, և բաժանեցին բազում ինչս հոգւոյ նորա յաղքատս և ի տնանկա, տարան և Տանկրէի և կնոջ նորա և այլ իշխանացն որ զնովաւ էին: Արդ արար ժողով տէր Բարսեղ և հաս. (Թղ. 90բ) տատեաց յաթոռն զտղայ Վասիլն, և ուրախացան առ հասարակ՝ զի ամենայն տեսակաւ գեղեցիկ էր, ի տուրս, ի զինուորութիւնս, ի հասակըս, ի տեսակս. և էր փեսայ Լեւոնի, որդւոյ կոստանդեայ ի դուստր իւր. և նոքա ուրախացան և գոհացան զԱստուծոյ: Ի սոյն ամի մեռաւ քաջ զօրականն Քրիստոսի Տանկրի⁽⁸²⁾, տէրն Անտիոքայ, և ետ զքաղաքն ի քուերորդին իւր Ռօճէլ. և էր սա այր պատերազմող և քաջ:

Ի թուին ՇկԲ (562=1113) գայ անօրէն ամի-

(80) Գող - Վասիլ մեռաւ 12 Հոկտեմբեր 1112-ին, շաբաթ օր մը: R. Grousset, Hist. des Croisd. I, էջ 475:

(81) Տղայ Վասիլը՝ Գող - Վասիլի որդեգիրն էր:

(82) Տանկրի մեռաւ 5 Դեկտեմբեր 1112-ին, հինգշաբթի օր մը: Կ. Գանձ. էջ 102, Արևելքի մէջ լուր մը տարածուած էր որ Տանկրին թունաւորուած ըլլար Անտիոքի պատերազէն, որ էր Bernard de Valence, խաչակիր բանակին նախկին մարտնապետը: Aboulfed. Ad annum 506=1112, Կ'ըսէ որ Գող Վասիլ մահէն վերջ՝ Տանկրի պատերազին երկիրները գրաւելու ելած էր, ուր հիւանդացաւ ու մեռաւ: G. Tyr, XI, c XIX, XII:

րայն Մամուլուն ի խառան: Եւ կոմնն Ճօսլինն
 և Պաղտինն էր ի Թլպաշար, և հասանէր առ նա
 համբաւ չար եթէ քաղաքացիքն բերին զի դքա-
 ղաքն ի նա տայցեն; որոյ հաւատաց իբրեւ ճըշ-
 մարտութեան, և վճիռ կորստեան հատանէր նոցա:
 Եւ առաքեաց զկոմնն Սրճոյ զԲայէնն⁽⁸³⁾ յՈւռհա,
 և հրամայեաց ելանել ամենայն բնակչաց քաղաքին
 և գնալ, և թէ ոք գտցի անա՝ այրեսցի ի հուր:
 Եւ յայնժամ էր տեսանել դառն լալիւն յեղանելն
 յընչից (թղ. 91ա) և ի տանէ իւրեանց, և ոչ համ-
 բերէին բնաւ. և ի մի օր ելին ի քաղաքէն, և
 մնաց դատարկ այնչափ քաղաքն, և առ հասարակ
 գնացին ի Սամուսատ: Եւ յայնժամ Մամուլուն
 անցեալ ի խառնայ գնաց յԵրուսաղէմ, պատե-
 րազմել ընդ թաղաւորն Երուսաղէմի. և լուեալ
 զայս Պաղտինն տէրն Ուռհայոյ, ամաչեաց ընդ-
 անիրաւ գործն զոր արար⁽⁸⁴⁾, և հրամայեաց
 դարձուցանել զամենեսեան ի տունս իւրեանց: Եւ
 Մամուլուն գնացեալ բանակեցաւ ի Տապարի⁽⁸⁵⁾.

(83) Alb. d' Aix, XI, c XL, Բայէն կոմսը կը կոչէ Paganus de Sororgia: Եդեսիոյ հայերուն կրած նեղութիւններուն նկարագրութիւնը տես R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 484 - 491:

(84) Պաղտինն անիրաւ գործը՝ եդեսացիներուն հասուցած ահ-
 ուելի նեղութիւնն էր: Պաղտին և Ճօսլին մինչ կը դըտ-
 նուէին Թլպաշար, Ֆրանգ քսուներ եկան պատմեցին
 անոնց՝ որ Պարսկաստանի Մամուլա ամիրան խարան
 մտած է, և անկից Ուռհայի վրայ պիտի քալէ, ուռ-
 հայեցիներու՝ քաղաքը մատնելու ըրած խոստումին
 վրայ:

Պաղտին առանց քննելու լուրին ստուգութիւնը՝ սոս-
 կալի անգութ միջոցներ ձեռք առաւ և ուռհայեցիները
 պատժեց. բայց երբ տեսաւ որ Մամուլա Երուսաղէմի
 վրայ կը քալէ, լուրին ստուգութիւնը հասկցաւ, և զղջաց-
 բայց ուշ էր: G. Tyr, XI, c XIX: Ibn-Alathir, ad an-
 num 507:

(85) Տապար - Տերբրիա:

և Թագաւորն Երուսաղեմի առաքեաց և կոչեաց յօգնութիւն իւր զաէրն Անտիոքայ զՌօճէլն և զկոմսն Տրապօլսոյ⁽⁸⁶⁾, և նոքա գնացին յօժարութեամբ: Իսկ Երուսաղեմացիքն իւրեանց միայն կամեցան զյաղթութիւնն և ոչ մնացին զօրացն Անտիոքայ և Տրապօլսոյ, այլ ինքեանք միայն յարձակեցան ի պատերազմ. և զի տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ, Թուրքն յաղթեաց: և Թուրք մի քաջապէս վար(Թղ.91բ)էր զԹագաւորն, և երկաթի լախտիւն ծեծէր զԹիկունս նորա: Եւ նոյնժամայն եհաս Ռօճէլն և այլքն, և տեսեալ զԹագաւորն այնպէս բերելով, քաջն Ռօճէլ յարձակեցաւ և եհար նիզակաւ զքաջազօր Թուրքն այն և սատակեաց առժամայն: Եւ զօրացան քրիստոնեայքն և կոտորեցին ի Թուրքէն արս ու և փախստական արարին զնոսա: Եւ դարձաւ Մամուռտն և եկն ի Դամասկոս, և խորհէր կորուսանել զաէրն Դամասկոսի զՏուշաիկին. զոր իմացեալ Տուշաիկին, և հանէր ի բանտէն այր մի մահապարտ Պարսիկ, և խոստանայր նմա ազատութիւն և պարգեւս. և ետ նոյնժամայն 2 (500) կարմիր զի սպանցէ զՄամուռտն: Եւ այրն գնացեալ եսպան զՄամուռտն ի Ճեմեղն⁽⁸⁷⁾, ի ժամազօթիցն, և ինքն այլ սատակեցաւ: Եւ զօրքն գնացին յաշխարհն իւրեանց: Ի սոյն ամի, յամսեանն Տրէ, մեռաւ սուրբ հայրապետն տէր Բարսեղ չար պատահ(Թղ.92ա)մամբ. քանզի ի գեօղ մի էր, որ կոչէր Վարդերի⁽⁸⁸⁾ մօտ յԱն-

(86) Տրապօլսոյ կոմսն էր Pons, որդի Պերդրանի և Թոռ Սանճիի. ուստի սխալ է՝ Ու. 327, որ «որդի Չնճիլին» կը գնէ:

(87) Ճեմեղ - Դամասկոսի մեծ մզկիթն է, ուր սպանուեցաւ Մամուռտն:

(88) Ու. 329, Վարդերի - Վարդահերի, Պահանիի մօտ գիւղ:

ծանրիթ, և կայր ի տանիսն աշակերտօքն յաղօթս, և յանկարծակի կործանեցաւ տունն, և ոչ ումեք եղեւ ֆնաս բայց միայն տէր Բարաղի, զի հարեալ ողնն նորա յորմն՝ բեկաւ, և ապրեցաւ աւուրս զ և ետ տանել զինքն ի Շուղըն⁽⁸⁹⁾, և եդ յաթոռ իւր զորդի Ապիրատին զԳրիգորիս, և ածէր ի կատարումն զաւանդն, և վախճանեալ թաղեցաւ: Իսկ զկնի փոխմանն տէր Բարաղի, ժողովեցան ի կարմիր վանքն բազմութիւն եպիսկոպոսաց և վարդապետաց և հարց, և եդին զտէր Գրիգորիս⁽⁹⁰⁾ կաթողիկոս հայոց, ընդ դաստիարակաւ ծերոց, զի սղայ էր տիօք և ոչ եւս ունէր մօրուք:

Ի թուին ՇԿԳ. (563=1114) սուլտանն Պարսից Տափարն կացոյց զօրագլուխ զօրաց իւրոց զԲըրզուխն⁽⁹¹⁾, և տայ ի նմա զզօրս իւր, և նա գայր մինչեւ Ուռհա, և սղայ սուլտանին ընդ նմա. և կացեալ անտ աւուրս ինչ (թղ. 92բ) յարուցեալ եկն և բանակեցաւ ընդդէմ հոռովկային և աւերեաց զամենայն սահմանս նորա. և գնացեալ ի վերայ Պրին, և ժողովեցան ֆռանգնին յայսկոյս զետոյն, և ոչ իշխեցին անցանել յայնկոյս. և թողեալ Բըրզուխն գնաց ի Նսեպին, և պատերազմեցաւ ընդ նմա խազի Պալակն⁽⁹²⁾, և կոտորեալ զնոսա արարին փախստական, և կալան զորդի սուլտանին, և

Անծանրիթ - Անծանթ ըստ Ո. 329. Կը գտնուի Այն-Թապի հիւսիս արեւմտեան կողմը,

(89) Շուղըր վանք. Աւ լերան վանքերէն. Կը գտնուի Մարաշի և Սիսի մէջ: Բարսեղեանց ալ ըստած է, Ս. Բարսեղի կանոններով կառավարուելուն համար:

(90) Գրիգորիս Գ. Պահլաւունի, եղբայր Շնորհալիի: Չամչ. Գ, էջ 35:

(91) Բըրզուխ, El - Boursouky - el - Gâsi, սուլթան Մուհամմէտէն Մուսուլլի ամիրա անուանուեցաւ, Մամուռտի տեղ:

(92) Խազի Պալակ, Նեճիմ - Էտտին Իշխազի, Արդուխի օրդին:

դարձեալ թողին գնալ յաշխարհն իւր: Ի սոյն ամի ի բարկութենէն Աստուծոյ շարժեցաւ երկիր յամենանն Մարերի ի տօն խաչգիւտին, ի մէջ գիշերի, և երեքեալ տատանէր երկիր, և որոտ մունք և ձայնք ելանէր յանդնդոց. խռովեցաւ և ծով, և առհասարակ ծով և ցամաք գուշակէին ըզբարկութիւն Աստուծոյ. հեծէին լեռինք և բլուրք, և ի տեղիս տեղիս պատառեցաւ երկիր, և բազում քաղաքք կործանեցաւ քրիստոնէից: Փլաւ Անտիոք, Մսիս, Հարաննուր, Ապրասթայն, Ռապան, Սամուսատ և Մարաշ հիմն ի վեր շրջեցաւ, և կորեան ոգիք խռ (40.000). և ի Սեաւ լեռոնն (թղ. 93ա) ի Բարսեղանցն ժողովեալ էին եկեղեցի օրհնել՝ վարդապետք և կրօնաւորք, յորոց վերայ անկաւ եկեղեցին, և շաբեղայ եսպան և թ վարդապետ: Սոյնպէս և ի Յիսուանցն⁽⁹³⁾ զամենայն դասս կրօնաւորացն եսպան, և մեծ վարդապետն Մաշկեւորն կատարեցաւ ի վարդկուն: Ի սոյն ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս սուրբ վարդապետն Գէորգ⁽⁹⁴⁾, որ մականունն կոչէր Մեղրիկ, յաշխարհէն վասպուրականի, այր սուրբ և առաքինի և քաջաջան ճգնաւոր, կացեալ ճգնութեամբ ամս 8 (50), որ և զամենայն գիշեր կիւրակէիցն յոտնաւոր տքնութեամբ անցուցանէր. և զսոյն կարգ հաստատեաց ի սուրբ ճգնաւորանոցն Դրազարկն⁽⁹⁵⁾, զոր նորոգեաց իշխանն Թէոդորոս, որդին կոստանդեայ, և սուրբ վարդապետն եղ-

(93) Յիսուանց վանք, Մարաշի մօտ. 1198-ին Լեոն Բ. ի օծման ներկայ էր Յովսէփ արքեպ. Անտիոքի և առաջնորդ Յեսուանց:

(94) Գէորգ Մեղրիկ, կոչուած է նաև Սեանեցի, Սեանի Ս. Առաքելոց վանքէն ըլլալուն համար: Չամչ. Գ, էջ 16:

(95) Դրազարկ վանք, Մսիսի մօտ և կաթողիկոսական իրաւասութեան տակ: Կիլիկեան լատինական վաւերաթուղթերու մէջ Tres Arcus, կամ Tres Arces կոչուած է:

զասհման կանոնի նոցա գրաւորական հաստատութեամբ, որ կայ մինչեւ ցայսօր. և ինքն բարի վարուք փոխեցաւ առ Քրիստոս և թաղեցաւ անդ:

Ի թուին ՇԿԴ (564 = 1115) եղև սոսկալի նշան ի քաղաքն Ամիթ, զի հուր էջ ի վերայ ճեմեղ(թղ. 93բ)ին իւրեանց, և այրէր զքարն որպէս փայտ, և ամենայն քաղաքն գնացին անցուցանել և ոչ կարացին, զի ոչ ունէր բնութիւն զգալի հրոյ: Ի սոյն ամի եկն Բրդուխն և էառ զՇիղայրն, և կամէր աւերել զգաւառն Անտիոքայ. և ժողովեցան ամենայն ազգն Ֆռանգաց առ կոմսն Անտիոքայ Ռօճէլն, թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն, և միաբանեցան և Մարմանքն խազի որդի Արդուխն, և Տուշտիկին տէրն Դամասկոսի, և ամիրայն Հալպայ, եկին առ քրիստոնէքն⁽⁹⁶⁾, և միաբանեցան ընդ նոսա և գնացեալ բանակեցան ընդդէմ միմեանց. և ոչ իշխեաց Բրդուխն պատերազմել, այլ դարձան իւրաքանչիւր ի տուն իւր. և Պաղտինն եկն յԱնտիոք զհետ Ռօճէլին: Իբրեւ ետես Բրդուխն թէ ցրուեցան, դարձաւ ի վերայ և կամէր աւերել զաշխարհն Անտիոքայ. և լուեալ զայս Պաղտինն՝ առնու զգօրսն Անտիոքու ըռ (8000) ձիաւոր, և ի գիշերի գնաց ի վերայ Բրդուխին, և եգիտ զնա անպատրաստ, և սուր ի վերայ եղեալ կո(թղ. 94ա)տորեաց ի նոցանէ արս ճռ (50.000). և վարեցին զմնացեալսն ի փախուստ, և կալան ամիրայսն ձ (80) և առին անթիւ ինչս, և ձիս և ջորիս:

Ի թուին ՇԿԵ (565 = 1116) կոմսն Ռուհայոյ

(96) Իսլամ ամիրաներու քրիստոնէայ իշխաններու կողմը անցնիլը՝ հետեւանք է իրենց ունեցած ատելութեան, Պարսկաստանի Մուհամմէտ սուլթանի դէմ: Ibn-Alathir, ad annum 508: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 495-500:

Պաղտինն յարոյց պատերազմ ի վերայ տղայ վասլին, և գնաց ի վերայ բերդին Ռապնայ և պաշարեաց զնա: Եւ գնաց վասլին առ աներ իւր Լեոն, որդին Կոստանդեայ, և կալեալ զնա թորոսի՝ առաքեաց առ Պաղտինն, և նա անողորմաբար արկանէր զնա ի խոշտանգանս, և բռնու թեամբ առ զամենայն զաւառս իշխանութեան իւրոյ: Եւ յայնմհետէ խափանեցաւ իշխանութիւն Հայոց յայնմ աշխարհէ. և վասլին դարձեալ գընաց առ Լեոն աներ իւր և անտի գնաց ի Կոստանդինուպոլիս, և թագաւորն Յունաց մեծարեաց զնա և զամենայն զօրան որ ընդ նմայն էին⁽⁹⁷⁾:

Ի թուին ՇԿԶ (566 = 1117) արար ժողով Պաղտին կոմսն Ուռհայոյ, և Կալարանն⁽⁹⁸⁾ Սրճոյ, և գնացին ի վերայ իշխանին Հայոց Ապղարիպին, որ էր որդի վասակայ և եղբայր Լիկոսին, (թղ. 94բ) այր քաջ և պատերազմող, և ունէին զնզէպն և զՊիրն, զոր թափեալ էին ի Պարսից գլխաւորացն, և բազում նեղութիւն կրէին ի Պաղտինն և ի Կալարնայ. ետ զնա ի Պաղտինն և ինքն գնաց առ թորոս յԱնաւարդա: Եւ այնպէս նեղեցին կոմսերն Ֆռանգաց զիշխանսն Հայոց մինչեւ հանին ի գաւառաց և յամրոցաց իւրեանց, և ոչ ոք կարէ պատմել զգառնութիւն զոր ածին Ֆռանգին ի վերայ Հայոց:

Ի թուին ՇԿԷ (567 = 1118) Պաղտին կոմսն Ուռհայոյ յարուցեալ գնաց յԵրուսաղէմ աղօթական, և թագաւորն Երուսաղեմի գնացեալ էր

(97) Dulaurier E. Chronique de Matt. d' Edesse, Paris 858, էջ 293, շփոթմամբ կը համարի որ Վասիլ 1116-ին կ'երթար Լեոնի մօտ, « pour épouser sa fille ». Տարեգրքը աւելի շիտակ է՝ երբ Լեոնը Վասլին աները կը գնէ:

(98) Կալարան – Galéran du Puiset, էր զարմիկ Josselin de Courtenay-ի, որ 1117-ին Պիրի իշխանութիւնը ստացաւ:

յաշխարհն Մսրայ և դարձեալ գայր փախստա-
կան յերուսաղէմ. և ի ճանապարհին հիւանդա-
ցաւ ուստի և մեռաւ իսկ, և պատուէր տայր բե-
րել զկոմսն Ուռհայոյ և կացուցանել ի տեղի իւր,
մինչեւ գայցէ եղբայր նորա ի Ֆրանգաց, զինա
լիցի թագաւոր⁽⁹⁹⁾. և բերեալ զնա դազաղօք թա-
ղեցին պատուով առաջի Գողգոթային: Եւ իբրեւ
տեսին զՊաղտինն եկեալ յերուսաղէմ, ուրախ ե-
ղեն և համա(թղ. 95ա)րեցան թէ Աստուած ա-
ռաքեաց զնա անտ, և ըստ անդարձի թագաւորին
տային զտեղապահութիւնն ի նա, և նա ոչ առ-
նայր յանձն, այլ թագաւորութիւն խնդրէր: Ապա
սահմանեցին պայմանով, որ թէ ոչ գայր ի տա-
րին եղբայր թագաւորին, ինքն լինէր թագաւոր.
և հաճոյ թուեցաւ ամենեցուն: Եւ ի գլուխ տար-
ւոյն յաւուր Գալստեան Տեառն, ի գլուխ սահ-
մանեալ պայմանին՝ տարան զնա ի տաճարն և օծին
զնա թագաւոր երուսաղէմի⁽¹⁾: Այս Պաղտինս էր
ի բուն մեծամեծաց տանն Ֆրանգաց, այր քաջ
և պատերազմող, առողջհաւատ առ Քրիստոս և
անարատ իւրով մարմնովն. բայց աւերիչ էր աշ-
խարհի, և ազահ արծաթսիրութեամբ. այս ք
թագաւորքս հոմանունք երուսաղէմի, յՈւռհա-
յոյ էին: ի սոյն ամի մեռանէր սուլտանն Պար-

(99) Երուսաղէմի թագաւորը Պաղտին՝ երկու եղբայր ունէր.
Godefroi, Ս. քաղաքին առաջին թագաւորը, և Eustache
որ Ֆրանսա վերադարձած էր. արդ Պաղտին իր թագա-
ւորութիւնը այս վերջինին կը թողուր: R. Grousset,
Hist. des Crois. I, էջ 531:

(1) 1118 Թուականին Զատիկը 14 Ապրիլին կատարելու համար
Երուսաղէմ եկած էր Baudouin du Bourg, Ուռհայի իշ-
խանը: Ճօշկին յաջողեցաւ այս Պաղտինը ընտրել տալ,
վասնզի նա ալ իրեն խոստացած էր Ուռհայի կոմսութիւնը:
14 Ապրիլին, 1118-ին Պաղտին թագաւոր օծուեցաւ: Ս.
Յարութեան տաճարին մէջ: G. Tyr, XII, c III, XII:
R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 531-537:

սից Տափարն, որդի Մելիք Շահին, և գործ զարմանալի. զի յորժամ գիտաց թէ մեռանելոց էր՝ բերեալ զկինն⁽²⁾ իւր և ետ սպանանել առաջի իւր, քանզի որդիս ունէր յայլ կնոջէ, կասկածէր զի մի առցէ(թղ. 95բ) այր և սպանցէ զորդին, կամ թէ առցէ զեղբայրն իւր, որ էր սուլտան յաշխարհն Պարսից⁽³⁾, յՕզկան քաղաքն⁽⁴⁾ և ի խազնի, դ ամսոյ ճանապարհաւ հեռի քան զԱսպահան։ Եւ զկնի այսր դնէր յաթոռ իւր զաւագ որդին իւր զՄահմուտ, և տայր զաշխարհն Պարսից ի ձեռս նորա, և զկրտսերն որ էր Մելէքն, դնէր ի Գանձակ քաղաքն Հայոց, այր կորովի և աջողակ։ Ի սոյն ամի տէրն Մնատիւրայ Ռոճէլն գնաց ի վերայ քաղաքին Ազզուռն⁽⁵⁾. և գայր առ նա իշխանն Հայոց Լեւոն, որդի Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբինի, զօրօք իւրովք, և պատերազմեցաւ Ռոճէլն յօր, և ոչ կարաց զգօրսն ի ներքս արգելուլ. և ասէ կոման ցլեւոն՝ վաղիւն քեզ տաց զպատերազմն, և նա յօժարու թեամբ յաճն էառ, և յորդորեաց զգօրսն իւր և վարեցաւ վաղիւն ի պատերազմ, և կոտորեաց զնոսա մինչեւ ի դուռն քաղաքին։ Եւ յայնմ աւուր էառ Լեւոն անուռ քաջու(թղ. 96ա) թեան, և Ռոճէլն յայնմ հետէ սիրէր զՀայերն. և այսպէս էառ զքաղաքն և ոչ ումեք փնասեաց. և խազի ամիրայն և Ռոճէլն, որ էին սիրելիք, եղեն թշնամիք, զի ոչ պահեաց Ռոճէլն զերդումն ընդ խազի։

2) Ո. 341, կնոջ անունը Գոհար կը գնէ։

(3) Տափարին եղբայրը, որ կը տիրէր Պարսկաստանի մէջ, կը կոչուէր Սինճար. սա Պակիարուխէն խորասանի Թագը ստացած էր 1097-ին. Aboulfedā, ad annum 513։

(4) Օզկան - Օզկենդ, Պարսկաստանի Վրկան աշխարհին քաղաքներէն, Սէյհուն գետի եզերքին։ Խազնի, Խապլըստանի մայրաքաղաքը։

(5) Ազզուռն - Ազազ, ամրոց՝ Հալէպի հիւսիս արեւմտեան կողմը։

Եւ ի Թուին Շկլ (568 = 1119) զօրաժողով արար ամիրայն խազի, որդի Արզուխին տէրն Հալպոյ ահագին բազմութեամբ, վասնզի որպէս նահապետ⁽⁶⁾ էր ի վերայ Թուրքին ազգան իւրով, և վասն այնորիկ ժողովեցան ի կոչ նորա, և հասանէր նորօք յՍուհա, և ընդ որ անցանէր գերէր և աւերէր, և անտի եկեալ ի Պզահն⁽⁷⁾, և անդ բանակ արկանէր: Իսկ Ռօճէն յուսացեալ ի զօրութիւն անձին իւրոյ՝ ոչ ժողովեաց հեծեալս, և ոչ այլ ուստեք առեալ օգնութիւն, այլ էառ ռ (1000) ձիաւոր Ֆռանդ և շ (500) ձիաւոր Հայ և և (400) հետեւակ, և այլ խառնիճաղանճ⁽⁸⁾ իբրեւ բիւր մի, և դիմեցին առ միմեանս ի պատերազմ. և զօրացաւ Թուրքն և փակեաց զնո(թղ. 96բ)սա ի մէջ և մաշեցին զամենեսեան ի սուր սուսերի, և սպանաւ Ռօճէն, և աւերեցին զամենայն գաւառն քրիստոնէից սրով, հրով և գերութեամբ: Եւ Թագաւորն Երուսաղեմի Պաղատինն ժողովեաց⁽⁹⁾ զմնացեալ զօրսն քրիստոնէից, և գնաց ի վերայ Թուրքին, և պատերազմեալ ընդ միմեանս՝ թ կողմանքն պարտեալ ի փախուստ դարձան, և այլազգեացն պակասեաց իբրեւ արս ժն (10.000). ոչ միայն սրով, այլ և ի տօթոյն հերձան, զի ամառն էր ժամն: Ի սոյն ամի մեռաւ Թագաւորն Յուսաց Ալեքան, և Թագաւորեաց որդի նորա Պեռպեռօժէնն, այր բարի և բարեբարու, և երարձ

(6) Fulcherius, Gesta pereg. Franc. c XLVI. « Gazi vero major vocabatur eorum ». Տարեգիրքը «Նահապետ էր»...

(7) Ո. 344, Պզահն կը գնէ. գիւղ՝ Հալէպէն միօրեայ ճամբով հեռու, հիւսիս արեւելեան կողմը:

(8) Ո. 344, խառնիճաղանճի կը տեղ գնէ խառնաշաղախ. G. Tyr, XII, c IX: Dulaurier, Recueil des Croisd. Documents Arm. I, էջ 123, note 2. կը համարի որ ասոնք բանակին հետեւող վաճառականներու բազմութիւնն ըլլան:

(9) Պաղատինն նոր զօրաժողովին մասին՝ G. Tyr, XII, c XI, XII:

զերկրորդ անգամ մկրտութիւնն⁽¹⁰⁾ զոր իր հայրն տայր առնել: Ի սոյն ամի թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն տայր զՈւռհա և զԹլպաշար ի ձեռս Ճօսլինն, և կացոյց զնա ախոյեան ընդդէմ անօրինացն: Եւ դարձաւ Ճօսլինն ի գութ ի վերայ Ուռհայոյ⁽¹¹⁾: Եւ էր Պաղտինն թագաւոր Երուսաղեմի և Անաիոքայ և ամենայն ծովեղերեայցն: (Թղ. 97ա)

Ի Թուին ՇԿԹ (569 = 1120) Խազի էառ զզօրս իւր և գնաց էանց ընդ Եփրատ, և ի Թլպաշարայ մինչեւ ի Քեսուն գերեաց և այրեաց անողորմաբար սպանմամբ: Չայնու ժամանակաւ էր Ճօսլինն ի սահմանս Ջապնայ. ժողովեաց զօրս և անկաւ ի վերայ Թուրքին, և կոտորեաց ի նոցանէ դռ (4000) արս, և դարձաւ Խազի և էջ ի վերայ յԱզգուն, և թագաւորն Երուսաղեմի ամենայն զօրօքն անդր հասանէր. գնաց և Ճօսլինն և ոչ պատերազմեցան, այլ դարձան ի տունս իւրեանց, Թուրքն և Ֆուանգն:

Ի Թուին ՇՀ⁽¹²⁾ (570 = 1121) Խազի ամիրայն յաշխարհէն Գանձակայ, որ էր սահմանակից աշխարհին վրաց, առեալ զօրս մտանէր յաշխարհն վրաց, և մասն մի գերի վարեալ տանէր: Եւ Դաւիթ⁽¹³⁾ թագաւորն վրաց զազտաբար անկանէր ի վերայ և սատակէր զամենեսեան արս իւռ (40.000)

(10) Կրկին մկրտութիւնը՝ զոր Ալեքս կայսրը պարտաւորած էր:

(11) Երեսացիներուն հանդէպ Ճօսլինի գթասիրութեան մասնաւոր յիշատակութեան իմաստը՝ նոյնին նախապէս ցուցած անգութ և վայրագ վերաբերմունքն է:

(12) Ու. 348. ՇՀ = 1121 Թուականի տեղ կը գնէ ՇԿ. = 1111:

(13) Դաւիթ Բ. հատուցանող (1089-1125) Վրաստանի երեւելի թագաւորներէն մին, ցեղով Բագրատունի, որդի Գէորգ Բ. ի: Չամչ. Գ. 43: R. Grousset, Hist. des Croisades, t. II, 528-529:

և զտուն և զորդիս և զամենայն ինչս նոցա տա-
րաւ յաշխարհն իւր, և մնացեալքն գնացին առ
սուլտանն Պարսից Մելէքն, որդի (թղ. 97բ) Տա-
փարին, եւ պատմեցին նմա զչար անցս իւր-
եանց. և նա հրամայեաց լինել ժողով յամենայն
տէրութիւնս իւր, և զկարմիանն և զթագաւորն
արաբացոց որ կոչէր Սաղա⁽¹⁴⁾, և ժողովեցան
ձճռ (150.000) և մտին յաշխարհն վրաց ի կողմն
Տփիսեաց: Եւ թագաւորն Դաւիթ, որդի Դեկայ
որդւոյ Բագարատայ, որդւոյ Գորգէ, կազմեալ
գումարեաց զզօրս իւր և երէր ի խփչախաց իւռ
(40.000) հեծեալ, և յԱլանաց ժրռ (18.000), ի
Ֆռանգաց եձ (500), ի Հայոց ժռ (10.000), արք
քաջ և պատերազմողք, և այսու ամենայնիւ գնաց
ընդդէմ նոցա և սկսան ի պատերազմ: Եւ անդ
էր տեսանել սոսկալի օր, և օգնութեամբն Սա-
տուծոյ յաղթեցին քրիստոնեայքն, և սպանին իւ
բիւր (400.000) և բռնեցին ճռ (50.000). և սուլ-
տանն Մելէք և խաղի մաղապուրծ գնացին, և
թագաւորն դարձաւ ուրախութեամբ⁽¹⁵⁾: Եւ ի
սոյն ամի էառ զՏփիսիս⁽¹⁶⁾ ի Պարսից պատերազ-
մաւ, և արար սաստիկ կոտորածս և եձ (500)
սրահանգ կախեաց զփայտէ:

Ի թուին ՇՀԱ (571 = 1122) գնաց խաղի ի
վերայ Ֆրան (թղ. 98ա) գաց և բանակեցաւ ի

(14) Այս ժամանակ՝ արաբ ժամանակագիրներուն համաձայն
Արաբիոյ թագաւորն է Ապուլ-Ազզ Տուպայիս, որդի՝
Սէյիթ-Իստաււա Սառաղայի: Տարեգիրքը և Ուռայեցին
կը շփոթեն հայրը և որդին:

(15) Տարեգիրքը կը չափազանցէ՝ նախ այլազգի բանակին
թիւը, երկրորդ անոնց տուած զոհերուն թիւը: Տես
Aboulfaradj. Chron. էջ 246: Ibn Alathir, ad annum 514:

(16) Տփիսիսի գրաւումին թուականը արաբ ժամանակագիր-
ներուն քովն ալ տարբեր արբեր կը նշանակուի - A-
boulfed կը գնէ 514 = 1121-ին: Ibn-Alathir 515 = 1122-ին:
Ibn-Kéthir 517 = 1124-ին:

Շիզարն. և յայնժամ թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն գայր. եհաս և առ նա կոմնն Ճօսլինն, և բանակեցան ընդդէմ միմեանց բազում աւուրս և ոչ պատերազմեցան, այլ գնացին ի տունս իւրեանց ամենայն դք: Իսկ ամիրայն Պալակ գնայր ի դաւառն իւր Հանձիթ, և Ճօսլինն և կալարանն հասին նմա ի գաւառն Ուռհայոյ ի Տափթիլն և ձիաւորով, և Պալակն իջեալ կայր ի գետազնացս, և էր շուրջ զհորօք տիղմ: և ամրացեալ կային անդ ընթ (800) ձիաւոր. և զօրք Ֆրանգացն յարձակեցան ի վերայ նոցա, և ոչ կարէին ընդ խորատն անցանել, և Պալակն խոցոտէր նետիւք զօրք իւրովք զնոսա, և յաղթեալ կալան զք կոմնն, զՃօսլինն և զկալարանն⁽¹⁷⁾ և տարեալ եդին զնոսա ի բանտի ի խարտբերդ, և եղեւ սուգ մեծ հաւատացելոցն: Եւ յաւուրսն յայնոսիկ մեռաւ Խազի⁽¹⁸⁾ որդի Անդուխին, և տայ զասպասալարութիւնն ի Պալակն, և յանձն արար նմա զտուն և զորդիս իւր (թղ. 98բ) զՍուլիման և զՏումրտաշն⁽¹⁹⁾, և տարան ի Մուֆարկին:

Ի թուին ՇՀԲ (572=1123) թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն յարուցանէր ընդ Պալակն պատերազմ,⁽²⁰⁾ վասն ք կոմսին զոր ունէր ի բանտի, և հասանէր յՌապան. և Պալակն յառաջագոյն եկեալ էր յաւերել զգաւառն. և ոչ գիտեն զգալ մի-

(17) Ճօսլին և իր զարմիկը Կալարան՝ որ Պերի էշխանն էր, գէրի ինկան: R. Grousset, Hist. des Croisd. I, էջ 583:

(18) G. Tyr, XII, c XIV. Խազին կ'ըսէ, յանկարծամահ եղաւ, սրտի կաթուածով մը: Kémâl-Eddin, ad annum 516 = 1122, անմարտութեան մը զոհ գնաց՝ կը գնէ:

(19) Տումուրտաշ՝ իր հօրը յաջորդեց Մերտինի մէջ. և Սուլէյման՝ Մուֆարկինի մէջ:

(20) Պաղտինն այս պատերազմը Պալակի դէմ, տես G. Tyr, XIII, c XVII, XXI, XXIV, XXV: Kémâl-Eddin, ad annum 517:

մեանց: Եւ հասեալ թագաւորն ի կամուրջ Մնճէ-
ոյ⁽²¹⁾ սակաւ զօրօք, և անցեալ գետովն ի վեր՝ կա-
մէր իջանել ի տեղի որ կոչի Շնջրիկ: Եւ Պալակն
զօրօքն եմուտ ի քմի, ուր հարին զվրան թագա-
ւորին. և թագաւորն կամէր որսալ բազայով, և
Պալակն յարձակեցաւ ի վերայ թագաւորին և
կալաւ զնա և զզօրսն կոտորեաց, և կալաւ ըզ-
քուերորդի թագաւորին, և տարաւ Պալակն ըզ-
թագաւորն ի դուռն կառկառայ և էառ զկառ-
կառա ի նմանէ: Եւ տարեալ զնոսա ի խարտ-
բերդ՝ եդ ի բանտի, մօտ ի Ճօսլինն և կալարանն:
Եւ եղեւ յայսմ ամի զարմանք մեծ, քանզի միա-
բանեցան ի Պեհեանոյ արք թե⁽²²⁾ և յարուցեալ
զնացին ի խարտբերդ, և ծածկաբար իմացան
զտեղի արգելանի կա(թղ. 99ա)յանաւորացն, և
տեսին զպահապանս բերդին սակաւ և յանհոգս,
և զնացեալ ի դուռն բերդին գձուձ զգեսաուք
որպէս դատաստանաւորք: Կայր և այլ ոմն բա-
նատու ի ներքս ի բերդն, և սորա ի մահ եղեալ
զանձինս՝ սպանին զպահապանս դրանն, և փակեալ
զդուռն հասանէին մեծաւ ողաղակաւ ի բանտն. և
հանին զնոսա, և այլ բազում արս ազատեցին ի
կապանաց: Եւ ելին կալանաւորքն և առին ըզ-
բերդն, և տիրեցին տանն Պալակին: Եւ ելեալ
ի գիշերի Ճօսլինն և հետեւակ մի ընդ նմա գնաց
ի Բեսուն և անտիյմնտիոք, զի զօրս ժողովեցէ
և զայցէ յօգնութիւն թագաւորին: Եւ յայնժամ

(21) Ո. 353, Մնճէ-ի տեղ կը գնէ Շնջէ-Sandja, որ նոյն է
Nahr-al-Azrak, Կապոյտ գետին հետ, որ Եփրատի
օժանդակներէն էր: Հոս յիշուած կամուրջը՝ հոռմայե-
ցիներէն կառուցուած էր:

(22) Այս Պեհեանից քաջերը 50 հոգի էին և ազգով ալ հայեր
կը գնէ, G. Tyr, XII: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 589-593:

ամենագովելին Ճօֆրի⁽²³⁾ կոմս էր Ֆռանգաց, և էր ամիրայն Պալազի ի Հալպ, և յորժամ լուաւ զայս՝ յարուցեալ փութապէս ի ժեօրն հասանէր ի Խարտբերդ, և կանգնեաց բաբանս և ընկէց զմեծ բուրգն պարսպին, և ահաբեկեալ նոցա ետուն զբերդն, և կոտորեաց Պալա(թղ. 99բ)կն զամենայն կալանաւորս իբրեւ կն (65), և կանայս գեղեցիկս հոսեաց ի վայր ձ (80) և երկաթի կապանօք եղ զթագաւորն ի բանտ, զկալարանն և զորդի քեռ թագաւորին. և յայնժամ զային յօգնութիւն թագաւորին Ճօպինն և Ճօֆրէ, և լուեալ գեղեալն՝ դարձան տրտմութեամբ և լի ամօթով յետս⁽²⁴⁾: ի սոյն ամի եղեւ պատերազմ թռչնոց⁽²⁵⁾ ի դաշտն Մելիտինոյ. ժողովեցան արագիւլք և կռունկք և արօսք և կռուեցան ընդ միմեանս, և կռունկքն յաղթեցին: ի սոյն ամի հանգեաւ ի քրիստոս մեծ վարդապետն Հայոց Պօղոս Տարօնեցի⁽²⁶⁾, և թաղեցաւ ի վանսն Ղազարու մերձ ի Սասուն: ի սոյն ամի եկեալ սուլտանն Գանձակայ մեծաւ զօրութեամբ և կապէր

23) Ճօֆրի - Geoffroy le Moine, Մարաշի քաջարի Ֆրանգեշխանը:

(24) G. Tyr, XII, էջ 541 ունի այսպէս, «... Praedictos Armenios, viros strenuos et fideles, qui ut regem et dominum suum a vinculis solverent, tantis se exposuerant periculis, variis affecit cruciatibus. Alios enim vivos decoriari fecit, alios serra dividi per medium, alios viventes sepeliri, alios pueris suis quasi signum ad saggittandum tradi, qui etsi coram illis tormenta passi sunt, spes tamen illorum immortalitate plena est, et in paucis tentati, in multis bene disponentur». R. Grousset, Hist. des Crois., I, էջ 593-594:

(25) Թռչուններու պատերազմին եզական դէպքը կը յիշեն, Մէք. Ասորի, Վարդան պատմիչ, և Կերակոս:

(26) Պօղոս Տարօնեցի, Երեւելի վարդապետ Մշոյ Ս. Ղազարու և Առաքելոց վանքին:

կամուրջ ի վերայ կուր գետոյ և արա կռ (60.000) անցուցանէր յերկիրն Ափխզաց. և թագաւորն Դաւիթ առաքեաց բազում զօրս և այրեաց ըզկամուրջն, և զանցեալսն յայնկոյս բնաջինջ սատակեաց, և սուլտանն զնաց ամօթով: Իսկ այս Դաւիթ թագաւորս էր այր (թղ. 100ա) պատերազմող, և էառ բազում տեղիս ի Պարսից, ըզՏփլիս, զԹմանիս⁽²⁷⁾, զՇրուան, զՇաքի, զՇաւքար⁽²⁸⁾ և զայլ բազում բերդս և զգաւառս: Եւ էր անձամբ սուրբ և քաջասիրտ պատերազմող, և առ սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց: Սա շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհն վրաց, և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս և անուանեաց զանուն քաղաքին Գուռա⁽²⁹⁾. սա ունէր որդի մի ի հայ կնոջէ, Դեմետր⁽³⁰⁾ անուն նորա, հասակեղ յոյժ:

Ի թուին Հայոց ՇՀԳ (573 = 1124) եկն Պալաէն բազում զօրօք ի վերայ քաղաքին Մնաթիճայ և կանգնեաց անդ մեքենայս և նեղէր զնոսա. և ամիրայն որ կայր ի կլայն՝ առաքեաց առ կոմսերն Ֆռանդաց զալ օգնել նոցա, և խոստացաւ տալ զքաղաքն ի նոսա: Եւ նոցա ժողովեալ զօրս փութանակի գնացին. և եկն առ նոսա կոմսն Տըլքոյ Մահի, և կոմսն Թլպաչրայ և Ռապնայ՝ Հեռի: Եւ ել Պալաէն ընդդէմ՝ նոցա ի պատերազմ, և պարտեցաւ Ֆռանդն, և դարձան ի փախուստ

(27) Թմանիս՝ քաղաք Մեծ Հայքի Գուգարք գաւառին: Շրուան՝ նոյնանուն գաւառի մայրաքաղաքը, հիմնադրուած է՝ ըսուի Պարսից Խոսրով Անուշիրուան թագաւորէն (531-578):

(28) Շաքի, տես Ինճիճեան, էջ 533:
Շաւքար, տես Ինճիճեան, էջ 532:

(29) Գուռա-Գուռա՝ ըստ Ո. 356, այսօրուան Գորին է, Թեֆլիսի հիւսիս արեւմտեան կողմը:

(30) Դեմետր - Տիմիդրի, որ հօրմէն վերջ թագաւորեց Վրաստանի վրայ, իբր Դեմետր Ա. 1125 - 1154/5:

(Թղ. 100բ) և սպանաւ կ (60) ձիաւոր, և կոմսերն փախեան և անկան ի Թլպաշար. և Պալալն մեծաւ ուրախութեամբ դարձաւ ի վերայ Մհալիճայ, և նեղէր զնոսա պատերազմաւ, և մերկացեալ ի զրահից նստաւ ի գիներբուս, և եկեալ նետ մի չարխի դիպաւ և եսպան զնա. և կոչեաց ըզՏումրտաշն, զորդի ամիր խաղէ, և ետ իշխանութիւն իւր ի նա և ցրուեցան զօրք նորա, և կորուստ նորա եղեւ ուրախութիւն ամենայն քրիստոնէից: Եւ էր յաւուրսն յայնոսիկ թագաւորն Երուսաղեմի և կալարանն և քուերորդի թագաւորին ի Հալպ ի բանտ. յայնժամ Ճօսլինն և թագուհին արարին ընդ Տումրտաշն հաշիւ՝ զնել զթագաւորն, և ետուն պանդանտ զգուստր թագաւորին և զորդի Ճօսլինն և ժռ (10.000) պանդանտ այլ ընդ ձռ (100.000) դահեկանէ, և ազատեցին զթագաւորն ի ծառայութենէ, և եղեւ ուրախութիւն ամենայն հաւատացելոց: Եւ կալարանն և Տումրտաշն մնացին անտ ի Հալպ, և ոչ ազատեաց զնոսա: Արդ այս բ (Թղ. 101ա) գերութիւն Պաղանին, որ Ճօսլինն աշխատութեամբ ազատեցաւ: Ի սոյն ամի իշխանն Հայոց Միխայլըն նեղեաց զկառկառ պատերազմաւ և էառ զնա, էառ և զՊեպուլաւ⁽³¹⁾: Ի սոյն ամի թագաւորն վրաց Դաւիթ արար բազում կոտորածս ի Մսրլմանքն, և էառ զմայրաքաղաքն Հայոց զԱնի, որ եկաց ի ձեռս այլազգեացն ամս կ (60), և հանեալ անտի զորդին Մանուէի՝ տարաւ ի Տփլիս, և զմեծ եկեղեցին զսուրբ կաթողիկէն օրհնեաց կրկին, եպիսկոպոսօք և քահանայիւք, վասնզի մզկիթ էին արարեալ, և եղեւ ուրախութիւն

(31) Ո՝ 359, Պեպուլ կը գնէ. ամրոց՝ Եփրատի վրայ:

քրիստոնէից: Ի սոյն ամի գայր տուկ⁽³²⁾ մի ի Ֆռանգաց բազում զօրօք, և իջեալ ի վերայ քաղաքին Սրոյ, և պատեալ զնա շուրջ և նեղէր յոյժ, և նոքա յուսահատեալք խնդրեցին երդումն զի ելեալ զնասցեն անվնաս: Եւ տուկն արար որպէս խնդրեցին. և նոքա տուեալ զՍուր, և ինքեանք զնացին ի Դամասկոս անվնաս: Եւ ետ տուկն ըզ-Սուր պարգեւս գերեզմանին Քրիստոսի, (ԹՎ. 101Բ) և ինքն գնաց խաղաղութեամբ յաշխարհն իւր: Ի սոյն ամի թագաւորն Երուսաղեմի և Ճօսւին կոման Ուռհայոյ գնացին զօրօք ի վերայ Հալպայ. և գայր գլխաւորն Արաբացւոց զօրօք իւրովք յօգնութիւն Ճօսւինին, և թոռն Դգուշին տէրն Մեղիտինոյ, որդի խլիճ Ասլանին, գայր և նա յօգնութիւն նմա: Եւ եղեւ հանդէս մեծ ի վերայ Հալպայ և արկին զքաղաքն ի մեծ նեղութիւն, և քաղաքացիքն ազգ արարին ասպատաւուն Պարսից Բրզուխին՝ գալ օգնել նոցա. և նա ժողովեաց զզօրս իւր և զկնի զ ամսոյ հառանէր ի Հալպ, և ի բաց վարեաց զնոսա ի Հալպայ, և գնացին իւրաքանչիւր ոք ի տեղի իւր, և ոչ ումեք եղեւ վնաս: Ի սոյն ամի եկն խազի ի վերայ Մեղիտինոյ, և նեղեալ զնա ամիսս զ և էառ զնա, և տէրն Մեղիտինոյ կինն խլիճ Ասլանին, գնաց ի Մարաշ առ քրիստոնեայն:

Ի թուին ՇՀԴ (574 = 1125) ասպատաւարն Պարսից Բրզուխն գայր բազում զօրօք և իջանէր ի վերայ Ազգուն, արհամարհելով զզօրսն

(32) Այս Ֆռանգ տուկը՝ վենետկոյ Domenico Michieli տոժն է որ Տիւրքոսի գրաւման մէջ մեծ գեր խաղաց իր ծովային ոյժերով: G. Tyr, XIII, c XV, XVI: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 601-603: Ֆամաբէն յարձակողականները առաջնորդոն էր Pons կոմսը, որ անախոքացի Աւետիք հայ ճարտարապետի միջոցաւ կրցաւ բաթանները ի գործ դնել, և սախլէլ գիմադրողները որ անձնատուր ըլլան:

(Թղ. 102ա) քրիստոնէից, և կանգնեաց ծր բա-
բան և նեղէր զնոսա, և փորեալ ընկէց զք պա-
րիսպն: Եւ յայնժամ հասանէր թագաւորն Երու-
սաղեմի լը (30.000) մարդով⁽³³⁾, և իջանէր ի
կուրիս, և այրուծի պատրաստութեամբ գնացեալ
մտին ի յԱզազն, և յայնժամ դարձաւ Բրդուխն
զօրօքն, և եկն ի յԱզազ. 4 օր պատեալ զնա և
նեղէր, և կային ի մեծ վտանգի ոչինչ ճաշակե-
լով: Ապա խորհեցաւ թագաւորն և ասէ ցիշխան-
սըն. եկայք ելցուք գիմօք ի Թերեպն⁽³⁴⁾ կարծիս
տալով թէ ի փախուստ գնամք, զի որք ի դա-
րանի կան ի նոցանէ՝ յարիցեն զկնի մեր և մեք
յայնժամ դարձցուք ի վերայ նոցա անուամբս Աս-
տուծոյ, և պատուէր ետ ի յԱզազն և ասաց թէ
յօրժամ ամենեքեան ելանեն զկնի մեր՝ նշան ա-
րարէք մուխ: Եւ թագաւորն գիմեաց ամենայն
զօրօքն ի Թերեպն, և կարծեցին թէ փախեան,
և ամենեքեան ելին զհետ նոցա. և բերդացիքն
արարին զմուխ նշանն, և յայնժամ զօրքն առ
հասարակ և թագաւորն զԱստուած յօ(Թղ. 102բ)-
գնութիւն կոչեալ գիմեցին ի վերայ Թուրքին, և
դարձուցեալ զնոսա ի փախուստ և յարձակեցան
զհետ և կոտորեցին լեռ (35.000) այր, և մեծաւ
յաղթութեամբ դարձան ի կուրիս: Եւ Բրդուխն
և Տուշտիկինն գնացին լի ամօթով, և հաւատա-
ցեալքն Քրիստոսի ուրախացան: Եւ զկնի աւուրց
ինչ Բրդուխն տարաւ զդուստր թագաւորին և
զօրդի Ճօլինին ի Խլաթ Ճապար⁽³⁵⁾, և ինքն
գնաց ի Մօսլ, և զկնի տարոյ մի սպանին զնա

(33) Երուսաղեմի Թագաւորին և իր զօրքերուն մասին, R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 632 - 637:

(34) Թերեպ - Athareb:

(35) Խլաթ - Ճապար - Calogenbar, Ճապարի ամրոց. ևը գտնուի Եփրատի վրայ, Միջագետքի մէջ:

շխերն դանակաւ ի տան նորա, և սպասաւորքն նորա սպանին զշխերն ձ (80) ողի: ի սոյն ամի ժողով արար ամիրայն Պարսից Պրեհիմն, որդի Սուքմանին արս ձն (80.000) և գնաց յաշխարհն վրաց, և թագաւորն Դաւիթ կոտորեաց զնոսա առաւել քան զառաջինն: ի սոյն ամի հանգեաւ ի Քրիստոս աստուածամէր թագաւորն Դաւիթ, և նստոյց յաթոռ իւր զորդին իւր զԴեմետրէ, որ եղեւ այր քաջ և պատերազմող: Սա դարձոյց զորդին Մանուէի ի քաղաքն իւր Անի, և բազում երդամամբ արար զնա իւր (թվ. 103ա) հաւատարիմս և հնազանդս, և մեծ երդամամբ հաստատեցին զի մեծ եկեղեցին կաթողիկէն հանապաղ Հայոց լիցի:

Ի թուին ՇՀԵ (575 = 1126) եկն Պեմունդըն⁽³⁶⁾ որդի Պեմնդին բազում զօրօք ի Ֆռանդաց յերուսաղէմ, և փեսայացաւ թագաւորին ի դուստր իւր, և խոստացաւ յետ մահու տալ ըզթագաւորութիւնն նմա: Եւ ետ նմա զԱնտիոք և զաշխարհն կիլիկեցոյ: Եւ յայնժամ Պեմունդն հնազանդեցոյց իւր զամենայն ազգս Ֆռանդաց, և էր մանուկ տիօք ի (20) ամաց, մեծահասակ և բարետեսիլ, խարտեաշ և քաջասիրտ, և զկնի նորա եկեալ էին ի տանէն Ֆռանդաց մեծազգիք բազումք, և եղեւ Պեմունդն բրինձ Անտիոքու:

Ի թուին ՇՀԶ (576 = 1127) փոխեցաւ առ Քրիստոս սուրբ վարդապետն կիւրակոս, որ էր ընդ Մեղրկայ, և սոքա երկոքեան ժողովեցին զգասս միանձանցն ի Դրազարկն և եղեն սկիզ-

(36) Պեմունդ Բ. Bohémond II, որդի Պեմունդ ալ Թարանդի, ծնած էր 1108-ին. ուստի Տարեգրքին նշանակած տարիքը «20 ամաց» մտաւոր է: Ան 1126-1127-ին կու գար Պաղեստին՝ հօրը յաջորդելու համար: G. Tyr, XIII, c XXI, XXII: R. Grousset, Hist. des Crois. I, էջ 645-648:

բլն նորոգման սուրբ ուխտին, և անդ թաղեցան: (թղ. 103բ)

Ի թուին ՇՀԷ (588 = 1128) գայր ասպառաղարն Պարսից ամիր Զանգի⁽³⁷⁾ որդի Աղսընդուրին, որ ունէր յառաջ զՀալպ, և բազում զօրօք իջաւ ի սահմանս Ռուհայոյ, և հաստատեաց սէր ընդ Ճօպինն կոմսն Ռուհայոյ: Խնդրեաց և ի Պեմնդէն սէր, և անցեալ զօրօքն գնաց ի Դամասկոս, և յայնմ ամի մեռեալ էր աէր Դամասկոսի Տուշտիկին, և ունէր զքաղաքն որդին նորա⁽³⁸⁾: Ի սոյն ամի մեռաւ սուլտանն Պարսից Մահմուտըն, որդի Տափարին որ ունէր զԳանձակ:

Ի թուին ՇՀԸ (578 = 1129) մեռաւ Թորոս որդին Կոստանդեայ, և ետ զիշխանութիւնն եղբոր իւրոյ Լեւոնի:

Ի թուին ՇՁԱ (581 = 1132) Լեւոն որդի Կոստանդեայ էառ զքաղաքսն Կիլիկիցոց, ըզՄսիս, զԱտանա, զՏարսուս, և յարեան ազգն Ֆռանգաց ի վերայ նորա. չարաբարութն այնորիկ անձնրնոր լինելով տապալեցին զերկիր: (թղ. 104ա)

Ի թուին ՇՁԲ (582 = 1133) զԵգիպտոս առին Հայք, և յառաջաւորին պահոցն օր մի էառ ծննդին ութօրէքն:

Ի թուին ՇՁԴ (584 = 1135) էառ Լեւոն որ-

(37) Զանգի, Էմալ-Էտտին Զանգի, որդի Աղսնդուրի, Հալէպի ամիրային. 10 տարեկանին մնաց որբ, ուստի արաբ մեծ զօրավարներուն ձեռքին տակ ուսաւ զէնք գործածել, ինչպէս՝ Գորպարանի, Ճկրմիշի, Մուխտաաի, Բրզուխի: Զանգի Սիւրիոյ Աթապէք իշխանութեան հիմնադիրը եղաւ. եւրոպացիները զինքը Sanguinus կոչեցին: Իր որդին Նուրեատին, զինքը գերազանցեց: Aboulfed. annal. III, էջ 428, 430, 470, 498:

(38) Տուշտիկինի որդւոյն անունը, ըստ արաբ աղբիւրներու, էր Թաճ - էլ - Մուլուք - Պուրի:

դի Ռովբինի զբերդն Սարվանդաւ, և եղեւ խոռովութիւն մեծ ի մէջ Լեւոնի և Ֆռանգին: Եւ եղեւ Լեւոն և իւր քուրորդին մի կողմ, և թագաւորն և Անտիոքու հեծեալն մի կողմ, և անօրէնք այլ զկնի նոցա, և աւերեցին զաշխարհս, և գերեցին զքրիստոնեայքն անհամար բազմութեամբ:

Ի թուին ԾԶԵ (585 = 1136) տէրն Մարշայ Պաղտինն խանգրեաց զԼեւոն որդին Ռովբինայ, և յետ գամնոյ, տէրն Անտիոքայ Պեմունդն կալաւ զԼեւոն: Եւ յարեան որդիքն Լեւոնի ի միմեանց հակառակ, և կալեալ զհանճարեղ եղբայրն Կոստանդին՝ խաւարեցոյց զաչսն: Եւ Պեմունդն յետ քամնոյ առ զորդիսն Լեւոնի պանդանտ և կռ (60.000) դահեկան գին, զՄսիս, զԱտանա, ըզ-Սարվանդի քարն, և ար(թդ. 104բ) ձակեաց զԼեւոն ի տուն իւր: Ի սոյն ամի ել Պեռպեռօփէն⁽³⁹⁾ թագաւորն Յունաց և էառ զԽալիճն, զԱնարզաբա, զՎահկայն, զԱմայքն, զՅախուտն, և զայլ ամրոցս նոցա. և առեալ զկին⁽⁴⁰⁾ և զորդիսն և զգասերսն Լեւոնի, և ինքն Լեւոն եկն առ թագաւորն, և առաքեաց զնա կապանօք ի Կոստանդինուպօլիս, և զընտանիս նորա ընդ նմա, և զպատկերն Աստուածածնին այլ տարան: Եւ ինքն թագաւորն

(39) Ըստ Կոմենենոսի պատմածին, Պեռպեռօփէնի կիւիկիոյ վրայ քալելուն շարժառիթը՝ Հայերու և Լատիններու դէմ կայսրութեան մէջ դիզուած ատելութիւնն ու վրէժն էր: Ան կը պահանջէր նախ և առաջ՝ որ խաչակիրներու արեւելքի մէջ գրաւած բոլոր հողերը արուին իրեն, ինչպէս որ առաջին խաչակրութեան առաջնորդներուն հետ համաձայնած էր իր հայրը Ալէքս. երկրորդ՝ ջնջել կիւիկիան գրաւող Ռուբինեան հայ իշխանները: G. Tyr, XIV, c XXIV: Չամչ. Գ. 58:

(40) Լեւոնի երկրորդ կինն է սա, Baudouin de Bourg-ի բոլոր. որդիներն էին, մահչ, Ռուբէն, Թորոս Բ. Մլէհ, Ստեփանէ, Կոստանդին. աղջիկ երկու հաս, մին Վասիլ աղայի կինն էր: G. Tyr, XIV, c XX, XXV:

եկաց ի կելիկիա ամ մի եւ ամիսս զ, և գնաց մինչեւ ի Հալպ և ի Շիղարն, և ոչ ինչ արու-
թիւն եցոյց:

Ի թուին ՇՁԷ (587 = 1138) եկն Սհմէտ Մեղեքն և էառ զԼեւոնի տեղեքն ի Հոռոմէն, ըզ-
վահկայն, զկապանն, և զայլսն:

Ի թուին ՇՁԸ (588 = 1139) մեռաւ ի կոս-
տանդինուպոլիս Լեւոն որդին Ռովբինի:

Ի թուին ՇՁԹ (589 = 1140) դարձեալ ել
Պեռպեռօթէնն ի վերին կողմն Պոնտոսի և Գաւ-
րաց. և բնակիչքն Տաւրոսի ի նա ապա(թղ.105ա)-
ստան եղեն և մուտեցին ի թուրքէն: Իսկ յորժամ
գնաց թաղաւորն՝ մնացին անօգնական և եղեն
փախստական ցան և ցիր, և մնաց երկիրն Լեւոնի
աւերակ: Ի սոյն ամի ձիաւոր մի ի Մահէ Տլքոյ
կոմսէն խէթ կալեալ ի սրտին, դողացաւ զՍնթափ
ի Ճօսնէն, և կալեալ ամ մի՝ դարձոյց ի կոմսն
միջնորդութեամբ բրնձին: Զայսու ժամանակաւ
սուրբ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգորիս կայր
ի փոքրագոյն գղեակն Ծովք, ի սահմանս Տլքոյ,
չոր ստացեալ էր սուրբ Հայրապետն գնոց ի
բրնձէն Սնտիոքայ և ժե գեղ շուրջն ի կռ (60.000)
դահեկան, և եկեալ անդ բնակէր հանդերձ եղ-
բարբն տէր Ներսիսիւ, և աշակերտօքն, և ամե-
նայն կահիւ սրբոյ աթոռոյն, և ամենայն ազգայ-
նօքն իւրեանց:

Իսկ ի թուին ՇՂ (590 = 1141) գնաց սուրբ
Հայրապետն տէր Գրիգորիս ի սուրբ քաղաքն Ե-
րուսաղէմ⁽⁴¹⁾, և եկն առ լիկաթն և խօսեցան

(41) Տէր Գրիգորիս Երուսաղէմ գնաց մասնակցելու համար
հոն գումարուած Սինչոգոսին. G. Tyr, XV, c XVIII,
կ'ըսէ «...Cui Synodo interfuit maximus Armeniorum
pontifex, imo omnium episcoporum Cappadociae, Me-
diae, Persidis et utriusque Armeniae princeps et doctor

ընդ միմեանս ի հաւատոյ քննութիւն, և զոր ինչ ասաց (թղ. 105բ) սուրբ հայրապետն՝ հաւանեցաւ հաճութեամբ, և եղոյց ամենայն ֆռանգաց, և ամենեքեան մեծարեցին զնա ի տօն սուրբ Զատիկն:

Ի թուին ՇՂԲ (592 = 1143) եկն թագաւորն Յունաց Պեռպեոսթէնն յաշխարհն կիլիկեցւոց, և մերձ յԱնարզարա ելեալ ի յորս երէնոց, և գտեալ կինջս և կամէր հարկանել նետիւ, և իբրեւ եղ զղեղեալ նետն յաղեղն և քարչեալ ի լի խկոյն խոցեաց սլաքն և պատառեաց զձախուձեռն, և ի զօրութենէ զեղոյն մահանայր⁽⁴²⁾: Եւ իշխանքն հանեալ զաղիսն՝ թաղեցին ի տեղին որ կոչի Քաղըրդիկ, և զմարմինն զմեռեալ տարան ի կոստանդինուպօլիս: Եւ թագաւորեաց ի տեղի նորա որդի նորին կեռ Մանիլն⁽⁴³⁾, որ եղև այր բարի և աստուածասէր, հանգոյն առաջին սուրբ թագաւորացն: Ի սոյն ամի մեռաւ թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն⁽⁴⁴⁾, և նստաւ յաթոռ նորա

eximius, qui Catholicus dicitur. Cum hoc etiam de fidei articulis, in quibus a nobis dissentire videtur populus eius, habitus est tractatus; et ex parte eius, promissa est in multis correctio». Զամէ. Գ, 53-54: Tournebize, Hist. polit. et relig. de l'Arm. էջ 237: R. Grousset, Hist. des Crois. II էջ 50-51: Այս ժողովն թուականը G. Tyr, կը դնէ 1136-ին. մինչ մեր աղբիւրները՝ ՇՂ = 590 = 1141-ին. ստոյգը՝ 7 Ապրիլ 1140 թուականն է:

(42) Պեռպեոսթէն մեռաւ 8 ապրիլ 1143-ին:

(43) Kyr Manuel - Մանուէլ Ա. Կոմնենոս (1143-1180):

(44) Տարեգրքը՝ Պաղտին Բ. ի, Երուսաղեմի թագաւորին մահը չի յիշեր, որ 21 Օգոստ. 1131-ին տեղի ունեցաւ. այլ 1143 թուին, կ'ըսէ, «Մեռաւ թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտին»: 10 Նոյեմբ. 1143-ին մեռնողն է Պաղտին փեսան և յաջորդը Foulque d'Anjou, որդին Պաղտին Գ. ի. 13 տարեկան էր երբ թագաւոր հռչակուեցաւ, մօրը խնամակալութեան տակ: G. Tyr. XVI, c I: R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 164, 169:

որդի նորա: Ի սոյն ամի մեռաւ մեծազգի սեւաս-
տիօսն պարոն Հեթում, տէրն Լամբրունին, և էառ.
զիշխանութիւնն Օշինն որդին իւր: (Թղ. 106ա)

Ի թուին ԵՂԳ. (593=1144) էր բրինձ յԱնտիոք
Պեմունդն որդի Պեմնդին, որ թէպէտ և անձամբ
սկայածեւ էր և ուժեղ, այլ ոչ իմաստութեամբ
նոյնպէս: Եւ էր Պաղտինն տէր Գեսնոյ և Մար-
շայ և բազում գաւառաց ի սահմանացն Մելի-
տինոյ մինչեւ ի դուռն Անտիոքայ: Իր և կոմս
Ուռհայոյ ճօսլինն⁽⁴⁵⁾ տէր թլպաշրայ, Հոռոմ-
կլային, Պրին և Նգեպին: Ի ժամանակին յայնմիկ
գորածողով արար տէրն խառնայ Զանկի, և գը-
տեալ դիպող ժամանակ զի ոչ էր ճօսլինն անտ,
և եկեալ բանակեցաւ ի վերայ Ուռհայոյ, կանգ-
նեաց մեքենայս և նեղէր վաղաքն, և արք քա-
ղաքին զմիմեանս յորդորելով տային պատերազմ
ընդ նմա, և ոչինչ կարէին առնել քաղաքին: Սպա
այլ իմն խորհուրդ չար առեալ փորէին զհիմն պա-
րըսպին խորագոյն, և հանեալ գքարն և սոյն եղեալ
ի տեղին, և արարին բազում տեղիս այսպէս և
լցին զփորուածն փայտիւ, և զարկեալ կրակ
(Թղ. 106բ) բորբոքեցին զփայտն և այրեալ փլաւ
պարիսպն, և առ հասարակ դիմեցին ի քաղաքն,
և քաղաքացիքն անդ ժողովեալ յետս պահէին ըզ-
նոսա. և նոցա գնացեալ գաղտ ի միւս այլ կողմ
ելին ընդ պարիսպն և մտին ի քաղաքն, և սուր
ի վերայ եղեալ կոտորէին. և լուեալ գաղաղակն
ի բաց թողեալ զփլեալ պարիսպն և ամենեքեան
առհասարակ մտին ի քաղաքն, և քաղաքացիքն
փախեան դէպ ի կլայն: Իսկ անօրէն կլայպանն

(45) ՈԳ. 372, Տարեգրքի տողերուն հետ չի զուգընթանար:
ճօսլին Բ. որդի ճօսլին աը Քուրթընէյի, որ Լեոն Ա.
հայ իշխանին աջկան սիրահարն էր. G. Tyr, XVI, III;
R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 176-188:

փակեաց զդուռն և ոչ ետ թոյլ ումեք մոտենել ի կլայն, և անօրէնքն սուր ի վերայ եղեալ յանխնայ կոտորէին, զոր ոչ կարէ լեզու պատմել ըզդառնութիւն աւուրն զոր եկն ի վերայ Ռուհայոյ, որ և սուրբ հայրապետն Ներսէս⁽⁴⁶⁾ ողբս ողորմագինս գրեաց վասն դառնութեանն՝ զոր կրեաց Ռուհայ ի գ օրն ի սեպտեմբեր ամսոյ, յաւուր շաբաթու⁽⁴⁷⁾:

Ի թուին ՇՂԴ (594 = 1145) մանուկ մի թորոս անուն, յորդուոյն լեւոնի, որդւոյ կոստանդեսոյ (թղ. 107ա) որդւոյ Ռուբինի, զոր տարան կապանօք ի կոստանդինուպօլիս տամբ և որդւովք, սա այս թորոս զերծեալ անտի հասանէր ի լեւնակողմն Տաւրոսի, ի սահմանս վահկային, անտեսեալ և ծածկեալ զինքն թէ ո ոք էր, և իմաստութեամբ փոքր փոքր ձգէր առ ինքն արսա աջողակս ի քահանայից և յաշխարհականաց, զի էր այր զգաստ և հմուտ աստուածային դպրութեանց, և ի պատերազմունս յաջողակս, տեսեամբ թխամորթ, երկայն ունչ, դիմօք գեղեցիկ և ահարկու, դանդրահեր և լի շնորհիւ: Եւ օգնութեամբն Աստուծոյ փոքր փոքր տիրեաց հայրենեաց իւրոց,

(46) Ներսէս Շնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, Տփսիս 1899: Aboulfaradj. Chron. Syr. էջ 335, կ'ըսէ որ երկու ասորի եպիսկոպոսներ ալ, Մար Դիոնիսիոս, Պար Սախպա և Մար Բարսեղ Եդեսիոյ այս աղէտին վրայ գրած են:

(47) Զանկի Ռուհայի գիմաց երեցաւ, երեքշաբթի օր մը, 28 Նոյեմբ. 1144-ին: Aboulfaradj. Chron. Syr. էջ 332: Շնորհալի, Ողբ. տող 645 և յաջորդք. այսպէս կը նկարագրէ, «պատնէշ կանգնեալ մեքենայիւք, ըռմբաքարս հոսէին, ծեծէին հարկանէին, անհրնարին տաղնապէին: Բայց այսոքիւք ոչ կարացին, յաղթել քաջացն որ յիս կային (խօսողը՝ քաղաքն է) . . . որպէս խլուրդն փորէին, ներքոյ հիմանն ամրականին, սիւն և նեցուկ հաստատէին . . .»: Նոյնպէս կը նկարագրէ G. Tyr, XVI, c V: Զամշ. Գ, 64-67:

և առ զվահկայն, զՅամուտայն զՄիմանայ կլայն,
զԱռիւծ բերդ, և այլ գաւառս էառ ընդ ձեռամբ:

Ի Թուին ՇՂԶ (596=1147) կոմսն Ուռհայոյ
Ճօսլինն առեալ ընդ իւր զՊաղտինն զտէրն Մար-
շայ և գնացին ծածկաբար ի սահմանս Ուռհա-
յոյ, և ի գիշերի գնացեալ դողացան զքաղաքն և
մտին ի ներքս: Եւ յեա և առուր ժողովեցան
(Թղ. 107բ) անօրէնքն ի վերայ և պատերազմաւ
առին զքաղաքն, և սպանին զՊաղտին⁽⁴⁸⁾, տէրն
Մարշայ, և Ճօսլինն և այլք մաղապուրծ եղեն: Եւ
վասն Պաղտինն մեծ սուգ եղեւ քրիստոնէից, զի
յոյժ սիրէր զազն Հայոց, և տէր Բարսեղ գրը-
եաց նամակ⁽⁴⁹⁾ ողբերգական ի գիմաց Պաղտինն
և առաքեաց յիւր գաւառսն՝ զի ընթերցեալ լայ-
ցեն. նա և ի գիմաց Պաղտինն խոստովանեցաւ
Աստուծոյ և ամենեցուն զմեղս իւր՝ ինդրելով ի
Տեառնէ ողորմութիւն: Իսկ ի սոյն ամի գնաց
անօրէնն Զանկի ի վերայ Խլաթճապրայ խրոխ-
տալով վասն առմանն Ուռհայոյ. իսկ Աստուած որ

(48) G. Tyr, XVI, c XIV - XVI. R. Grousset, Hist. des Croisds. II, էջ 198 - 199. 203 etc.

49) ՈԳ. 375 - 395 Տէր Բարսեղի նամակին բովանդակու-
թիւնը: Նամակին Փրանսերէն թարգմանութիւնը՝ տես
Recueil des hist. des Croisds. Document Arm. Paris
1869, t. I, էջ 204 - 222:

Տէր Բարսեղ մեռաւ 611=1162-ին, ՈԳ. 428, սա իր
այս ողբերգական նամակը ուղղած է գլխաւորապէս լատին
հասարակութիւններուն, որոնք շատոնց ի վեր Կիլիկիոյ
մէջ տարածուած էին, մանաւանդ Անտիոքի շուրջը, և
գէպի Գերմանիէ. Սեաւ լիբան վրայ ունէին անոնք
1115-էն ի վեր վանքեր. Զամչ. Գ, 38. Եկեղեցիներու
մէջ երկու լեզուով կը տրուէին քարոզները (Հայերէն -
Փրանսերէն). տես Տէր Բարսեղին նամակը. Լամբրոնացի,
«Խորհրդածուութիւնք ի կարգս եկոյ», Ս. Ղազար 1847,
էջ 180-183: Պաղտինի տիպարը շատ բացառիկ է լատին
իշխաններու մէջ. ըստ Տէր Բարսեղի՝ նա «անսայթաքելի»
հայերէն կը խօսէր:

այնպիսեաց հակառակ կայ, ոչ ետ նմա յերկարել, այլ մինչ նեղէր զբերդն և ի քուն եմուտ, ներքինի մի յիւր սպասաւորացն եսպան զնա յանկողինն, և էառ զիշխանութիւնն իւր օրդին, որ կոչէր Նուրբտին:

Ի թուին ՇՂԷ (597 = 1148) սպանաւ բրինձըն Անտիոքայ Պեմունդն ի զօրացն Նուրատնին, յորդոյն Զանկէ, վասն ամբարտաւանութեան իւրոյ: (Թղ. 108ա) Իսկ ի սոյն ժամանակի պակասեցաւ և ոչ գոյր այլ գլխաւոր քրիստոնէից⁽⁵⁰⁾ բայց միայն Ճօսլինն, և յայսմհետէ սաստկացաւ պատերազմ անօրինացն ի վերայ քրիստոնէից յամենայն կողմանց, և տառապէին յոյժ:

Ի թուին ՇՂԸ (598 = 1149) եկն սուլտանն յիկոնիոյ Մասուտն ի վերայ քաղաքին Մարշայ, յամենանն սեպտեմբերի⁽⁵¹⁾, և դտեալ ունայն էառ զնա: Եւ յերկիրն թլպաշրայ բազում հեղմունս արեան արար, և դերեաց և աւերեաց: Եւ Ճօսլինն էր ի թլպաշար յայնժամ և ոչ համարձակեցաւ ելանել ընդդէմ նորա, և դարձաւ Մասուտն անվնաս յաշխարհն իւր: Իսկ վասիլին, եղբայրն տէր Գրիգորիսի, իշխանն Հայոց, կամեցաւ հաց տանել ի կառկառ ի պետոս բերդին,

(50) Պատմական այս շրջանը, ուր Տարեգիրքը կ'ըսէ՝ Թէ « Պակասեցաւ և ոչ գոյր այլ գլխաւոր . . . » ճիշտ Բ. Խաչակրութեան շրջանն էր, 1147-ին, երբ Եւգենիոս Գ. Պապին և Ս. Բենեարդոսի քարոզութիւններով շարժեցան և միացեալ բանակներով քաղեցին, Գերմանիոյ Conrad III կայսրը, Ֆրանսայի Louis VII թագաւորը և Սեկիւիոյ Roger III-ը:

(51) ՈՓ. 396 կը յաւելու. « Սեպտեմբերի ի տօնի սրբոյ Խաչին ». որ էր 11 Սեպտեմբեր 1149-ին: R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 288: Մասուտ, Խլիճ-Ասլանի որդին է, որ Թագաւորեց 1119-1155. ըստ Aboulfaradj, Chron. Syr. էջ 343, Մարաշի այս գրաւումը Մասուտի որդին, Խլիճ-Ասլան Բ. ըրած է:

և առեալ զմնացեալ զօրս Ճօսլինն օգնական արս
ն (400) և իբրեւ մերձ եղեն ի Կառկառ, խլիճ-
Ասլանն⁽⁵²⁾ տէրն Հանձթայ, անկեալ ի վերայ
ձերբակալ արար զամենեսեան. և առեալ գնաց
առաջի բերդին և խնդրեաց զբերդն. և կինն
վայելին և որդիք առեալ երգումն՝ ետուն (Թզ.
108բ) զբերդն. և սուլտանն հաւատարիմ արամբք
առաքեաց զնոսա անջնաս և մեծաւ պատուով
մինչեւ ի Սամուսատ, և երկիրն ետ նմա որպէս
սիրելի եղբօր: Եւ յետ այսորիկ մնացին զօրք
Ճօսլինն ցրուեալք իբրեւ զոչխարս անհովիւ, զի
յամենայն կողմանց պատահէին պատուհասք մեղաց
ի Տեառնէ. վասնզի գնայր կոմնն Ճօսլինն յԱն-
տիոք, և ի գիշերի մի ելեալ սակաւիկ մի ի ճա-
նապարհէն, ի պետս արտաքին կարեաց⁽⁵³⁾, և
ընկերք նորա անցեալ գնացին, և նա վարեաց
երիվարաւ զկնի զի հասցէ նոցա և դիպեալ ի
ծառ մի՝ անկաւ յերիվարէն ցաւալից, և երիվարն
ոստեալ ի նմանէ փախեաւ, և նա մնաց անկեալ
մինչեւ յառաւօտն. և ընկերքն ի գիշերին ոչ ի-
մացան զայս: Իսկ առաւօտուն եկեալ հովուականք,
և առեալ տարան զնա ի Հալպ, և անդ եղաւ ի
բանաի⁽⁵⁴⁾:

Ի Թուին ՇՂԹ (599 = 1150) դարձեալ եկն
սուլտանն յիկոնիոյ Մասուտն, և էսառ զՊեհեսնի

(52) Հանձիթի այս իշխանին անունն է Խարա - Ասլան, Aboul-
faradj. Chron. Syr. էջ 343-4: ՈԳ. 396, և զնէ Խա-
րասն (տարբերակին մէջ՝ Խարա - Ասլան), Չամչ. Գ, 71:

(53) ՈԳ. 397, այս « արտաքին կարեաց »-ը չունի: G. Tyr,
XVII, c II, ունի այսպէս . . . « gratia, ut dicitur, al-
vum purgandi »:

(54) Jocelin II-ի, գերութիւնը և Հալէպի բանտին մէջ մահը
տես R, Grousset, Hist. des Crois. II. էջ 293: Չամչ.
Գ. 72: Գէորգ Վ. Հայոց, որք մը գրած է վրան, վասնզի
անոր հոգեւոր հայրն էր:

զոր առանց պատերազմի ետուն ի նա: Նոյնպէս էառ (Թղ. 109ա) և զֆեսուն, զֆապան և ըզֆարզման. և անտի եկն ի Թլպաշար, և պատեաց զնա պատնիշօք, և ոչինչ կարաց առնել, քանզի որդի⁽⁵⁵⁾ կոմսին անդ էր և ունէր արս պատերազմողս. և ապա զերկիրն կոտորեաց և աւարաւ գնաց: Զայս տեսեալ սուրբ Հայրապետն Հայոց տէր Գրիգորիս, զի այնքան տկարացաւ զօրութիւն քրիստոնէից; և ինքեանք ոչ ունէին ամրոց ապաստանի, և ի Ծովք բերդն իւրեանց երկընչէին դադարել. ապա խորհեցան զնալ յարեւելս առ Թագաւորն վրաց, զի Անի ի ձեռս նորա էր, Թերեւս անդ գտանիցեն անդորրութիւն և տեղի ապաստանի անկասկած ի Թշնամեաց: Եւ Թողեալ զեղբայրն իւր զտէր Ներսէս անդ, մինչև ինքըն գնացէ և դարձցի, և ապա ամենայն տոհմիւքն և ընչիւք զնասցեն: Իսկ ի գնալն տէր Գրիգորի՝ պատահեաց զի գնաց ի Թլպաշար, և տիկինն Ճօսլինն անդ էր, և հարցանէր ընդ սուրբ Հայրապետն զպատճառս զնալոյ նորա յարեւելս, և նա պատմեաց նմա. և տիկինն այն արդել (Թղ. 109բ) զնա ի ճանապարհէն՝ տալով նմա զանմատչելի բերդն Հոռովկայն ի բնակութիւն⁽⁵⁶⁾, ընդ որում՝ յոյժ ուրախացաւ սուրբ

(55) Որդի Jocelin II-ի, Jocelin III. G. Tyr, XIX, c IX:

(56) Ըստ Կ. Գանձ. էջ 100-101, Գրողորիս խնդրած է Ճօսլին Բ. ի մահէն վերջ՝ անոր այրիէն Հոռովկան, իբր բնակութիւն Հայոց Հայրապետական աթոռին, փոխարէն՝ զինքը զրկելով Թորոս Բ. իշխանին մօտ, որ տուաւ անոր «գիւղս և ագարակս և այլ կալուածս»:

Ճօսլինի այրին ուղեց Եւրոպա վերադառնալ, տեսնելով արեւելքի իրենց իշխանութեան քայքայումը. այս առթիւ Հոռովկայի դղեակը Գրիգոր կաթողիկոսին յանձնեց իբր աւանդ, ըսելով՝ որ եթէ երէց որդին արեւմուտքէն ուղէ գալ և զայն ժառանգել՝ պէտք է յանձնել իրեն. հակա-

Հայրապետն, և դարձեալ եկն առ եղբայրն իւր տէր Ներսէս ի Ծովքն, և պատմեաց նմա զպատճառս դառնալոյն, և զխոստումն տիկնոջն Ճօսլինի վասն Հոռոմկլային՝ զի տացէ աթոռ Հայրապետացրն Հայոց: Իբրեւ լուաւ տէր Ներսէս և այլքն առ հասարակ ուրախացան յոյժ, զի մեծ էր երկիւղ առ նոսա յահէ անօրինացն. և ապա առեալ զամենայն ինչս իւրեանց և զազգ, գընացին ի Հոռոմկլայն և ամրացան յահէ անօրինացն. և զկնի ժամանակաց ետուն Ճօսլինի ժեռ (15.000) դահեկան ի գինն Հոռոմկլային: Իսկ կոմսն Ճօսլինն ետ տէր Գրիգորիսի և տէր Ներսիսի զգիր ձեռին իւրոյ՝ զի Հոռոմկլայն յաւիտեան մնասցէ աթոռ Հայրապետացն Հայոց. և նոքա եգին զնոյն գիր յարկեղ սրբոյ աթոռոյն ի յիշատակ ապագայիցն, զի մի ոք եկեալ յազգայնոցն (թղ. 110ա) ի խնդիր լինիցի այնմ՝ գղեկին. այլ բարձեալ է զամենայն յիշատակ մարմնեղէն նոյն ձեռնադրան, և հաստատեալ է զհոգեւոր յիշատակն այնմ տեղոյ, որոյ ողորմեսցի Տէր:

ռակ պարագային, նուէր ըլլայ Հայոց կաթողիկոսին: Ճօսլինի այրին մեծ որդին (որ առաջին ամուսնութենէն էր) եկաւ, բայց արեւելքի այդ անառիկ դղեակին մէջ իսկ չգտնելով արեւմուտքի ապահով և հանգստաւէտ կեանքը, ծախեց զայն Հայոց կաթողիկոսին և մեկնեցաւ Եւրոպա: Զամչ. Գ, 72:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ո ՔՈՒԱԿԱՆԻՆ

Ի Թուին Հայոց Ո (600 = 1151) յամսեանն նաւասարդի որ օր իգ էր ամսոյն, եկն ձիւն կարմիր մոխրախառն. և եկն Նուրըտին տէրն Հալպայ ի վերայ Թլպաշրայ զօրօք. և զի ոչ ունէին յոյս օգնութեան ուստեք՝ առեալ երդումն ի նմանէ զի անփնաս գնասցեն յԱնտիոք, և տուեալ ըզթլպաշար ի Նուրըտինն, և ինքեանք գնացին յԱնտիոք խաղաղութեամբ: Ի սոյն ամի Թորոս⁽⁵⁷⁾ որդին Լեւոնի էառ ի Հօռմէն զՄսիս և զԹիւն, և կալաւ զտուկն Թումա, և դուքսն Անդրոնիկէ որ ունէր զպահպանութիւն Կիւլիկեցոց աշխարհիս, հրամանաւ Թագաւորին Յունաց, եկն ժրռ (12.000) հեծելով ի վերայ Թորոսի ի քաղաքն Մսիս, և նախատանօք աղաղակէր առ Թո. (Թգ. 110բ)րոս՝ Թէ ահա կտայանքն երկաթի հօրն քո, սովաւ տարցուք զքեզ ծառայ ի կստանդինու պօլիս որպէս հայրն քո: Եւ լուեալ զայս քաջն Թորոս՝ ոչ կարաց տանել նախատանացն, այլ յուսացեալ յԱստուած ժողովեաց զզօրս իւր և պատառեաց զպարիսպն Մասայ ի գիշերի և յարձակեալ առիւծաբար ի վերայ նոցա և ի սուր սուսերի մաշէր զնոսա: Ընդ որս և ի մեծ մարտին մեռաւ առաջի դրան քաղաքին տէրն Պապեոսնին՝ Սմբատ: Եւ կալան զտէրն Լամբրունին զՈ.

(57) Թորոս Բ. Ռուբինեան ցեղին հինգերորդ ժառանգը:

շինն, և զտէրն Բարձրբերդոյ զՎասին, և ըզտէրն Պաւկանու զՏիգրանն, որք էին սոքա ի կողմն Յունաց թագաւորին, և զթուլամորթ Յոյնսն կալեալ մերկացուցանէին և արձակէին. և տիրեաց թորոս Մասայ անհոգութեամբ, և ամենայն գաւառացն զոր ունէր: Բայց Օշին, տէրն Լամբրունի կտրեաց գին անձին իւրոյ խա (40.000) դահեկան. իա (20.000) ետ և իա դահեկանի գրաւական ետ զորդին իւր զՀեթում, և ազատեալ գնաց ի տուն իւր: Իսկ պատանին (թղ. 111ա) Հեթում եկաց առ թորոս, և յոյժ սիրեաց գնա թորոս, զի էր տեսակաւ գեղեցիկ և զգօն և հանգարտ. և առաքեաց թորոս առ Օշինն և խընդրեաց առնել խնամութիւն, զի տացէ թորոս զդուստրն իւր Հեթմոյ և զիա (20.000) դահեկանն պոյգ կտրէին. և կամեցաւ Օշինն, և յայնժամ ետ մկրտել զՀեթում, զի գեռ ոչ էր մկրտեալ և արար ձիաւոր և պսակեաց ընդ դուստրն իւր ի մի օր, և ուրախացան յոյժ:

ՈՒՅ (602=1153). — Իսկ յետ այսր յաղթութեան⁽⁵⁸⁾ զոր արար թորոս, մաշեալ և հեծէին Յոյնք վասն նորա. ապա գնացեալ առ Մասուտ սուլտանն յիկոնիոյ տալով նմա գանձս բազումս, և ասեն՝ արա զթորոս բնաջինջ և զազգ նորա և զամենայն Հայերն: Եւ Մասուտն պատրեալ ի բազում տուոցն, յարուցեալ գնաց ի վերայ թորոսի: Իսկ թորոս առեալ զզօրս իւր գնաց ընդ առաջ նորա ի վերայ լեռանց. զոր տեսեալ ալլազգեացն՝ զարմացան ընդ համարձակութիւն նոցա: Եւ յայնժամ առաքէր սուլտանն առ թորոս (թղ. 111բ) րոս և ասէր, ոչ եկի ես աւերել զեր-

(58) ՈՒՅ. 403. Թորոսի այս յաղթութեան մասին՝ Չամչ. Գ. 73-77: R. Grousset, Hist. des Croisd. II, էջ 332-334:

կիր քո կամ պատերազմել ընդ քեզ, այլ զի լսես մեզ և դարձուցանես զերկիրն Հոռոմոց ի նոսա և մնաս սիրելի մեր: Զայս լուեալ Թորոսի ուրախ եղև, և առնէ նմա պատասխանի այսպէս. կամօք յանձն առնումք հնազանդ լինել քեզ որպէս Թագաւորի, վասնզի ոչ նախանձիս ընդ յառաջանալս մեր, այլ երկիր ի նոսա դարձուցանել անհնար է. և զայս լուեալ սուլտանին՝ ոչ նեղեաց զնա, այլ հաստատեաց երգմամբ սէր և դարձաւ ի տուն իւր:

Ի Թուին ՈԳ. (603 = 1154) դարձեալ Մանիլ Թագաւորն Յունաց գրգռէ զՄասուան, և առաքեաց նմա զանձ կրկին քան զառաջինն ասելով, թէ հանգո զայրեցումն սրտի իմոյ յազգն Հայոց, տապալելով զամրոցս նոցա և բնաջինջ առնելով զնոսա⁽⁵⁹⁾: Եւ շարժեալ սուլտանն գայր բազում զօրօք յԱնարզաբա, և ոչինչ կարաց առնել, և առաքէ զմի ոմն ի մեծամեծաց իւրոց, Ալուպ անուն նորա, աւերելով զերկիրն (ԹՎ. 112ա) Անտիոքայ. և յորժամ հասին ի դուռն⁽⁶⁰⁾, գային որպէս թէ առաքմամբ յԱստուծոյ Ֆրեբքն, եւ պատահեցին նոցա ի դուռն և զամենեսեան սասակեցին, և սպանին զգլխաւորն նոցա. և իբրեւ լուան ի բանակն սուլտանին, զարհուրեցան յոյժ:

(59) ՈԳ. 403-407, կը շեղի Տարեգրքէն, տարբեր պարագաներով նոյն գլուխը կը պատմէ: Սմբ. 97, և յաջորդ էջերու մէջ, այլևս կը ստանայ վերիվերոյ քաղուած համառոտագրութեան մը կերպարանք:

(60) «Դուռն» կոչուած է Pylae Syriae, Passus Portellae. Կիլիկիայէն դէպի Սելւրիա նեղ անցք մըն է, Ամանոս լեռան և ծովեզերքի մէջ, Աղէքսանդրեակի ծոցին վրայ: «Ֆրեբքն» տաճարական ասպետներու կարգերէն էին, Templiers. Լևոն Բ. զիրենք կոչէր chevliars Teutoniques. Կիլիկիոյ մէջ ասոնք Կասաուն և Պաղրաս ամրոցները ունէին:

և ոչ այս միայն, ալ եկն բարկութիւն յԱստուծոյ ի վերայ նոցա, զի երիվարք նոցա ի տապախոյ⁽⁶¹⁾ սատակեցան, և ինքեանք ի փախուսադարձան, ոչ մնալով եղբայրն եղբօր, կամ ընկեր ընկերի: Եւ բազումք զերիվարան ջլատէին և ինքեանք հետիոտս փախչէին ի վայրս գժուարս և մացառուտս, անկեալք զնային որպէս թէ ինքեանք յինքեանց հալածէին, զի թորոս ոչ էր յերկիրն իւր, այլ գնացեալ էր ի Ծեծ. և յորժամ դարձաւ և զայն այնպէս ետես՝ գոհացան ամենեքեան զԱստուծոյ որ առանց զինու և մարտի մարմնականի հալածեցան նորա:

Ի թուին ՈԴ (604 = 1155) եկն սուլտանն յիկոնիոյ Մասուտն յերկիրն թորոսի, և միւսանգամ՝ բա(թղ. 112բ) նակեցան ի վերայ թլին. և եղև դարձեալ բարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ նոցա, և թէպէտ աւուրք ամարայնոյ էին, սակայն որոսամունք և հրաձգութիւնք ահագին լինէին յերկինս, և հողմն ուժգին որ և զժառս խէր յարմատոյ, և յահաւոր բարկութենէն ամենեքեան պակուցեալ յԱստուած ապաւինէին. և յետ զից աւուրց ողորմեցաւ Աստուած և խաղաղացան երկինք և երկիր: Եւ Մասուտ սուլտանն դարձաւ կրկին ամաչեցեալ ի տուն իւր, և յետ այնորիկ ապրէր ամիսս ժ և անկեալ յախտ հիւանդութեան մահու, հաստատէր յաթոռ իւր զորդին իւր ըզթլիճ Ասլանն, որ կոչեցաւ Մաճատ, վասնզի խեղ ունէր զձեռն, և ել Մասուտն ի կենցաղոյս և թաղեցաւ յիկոնիա⁽⁶²⁾: Իին և այլ որդիք նորա ք, և մինն առատաձեռն էր քան զեղբայրն որ

(61) Տապախ, անասուններու փորհարութիւն. Աճառեան, Աբմասալ. Բառգիրք հայոց:

(62) Սմբ. 98, չունի այս և յաջորդ անցքերը:

սուլտան եղեւ, զոր յաղագոս կասկածանաց ետ խեղդել սուլտանն. իսկ կրտսեր եղբայրն երկուցեալ փախստական եղեւ և զն(թղ. 113ա)աց ի Գանգր և յՄենկիւրիա. և ոչ միայն զեղբայրն, այլ և զմեծամեծս իւր սպանանէր, ուր և կարծէր անհնազանդ նմա. իսկ Սղուպ Ասլանն⁽⁶³⁾ որդին ամիր խազէ, որ էր տէր Սեբաստիոյ և աշխարհին Հարպայ, ոչ հաւանեցաւ նմա այլ եկն զօրօք ի Լիկանտոնն և արար * զընակիչս աշխարհին, և զքրիստոնեայս սիրով բնակեցոյց յաշխարհն իւրեանց. և զայս լուեալ խլիճ Ասլան սուլտանն և եկն պատերազմաւ ընդդէմ նորա, և միջնորդեալ առաջնորդացն իւրեանց, Դանուշմանացն, ոչ պատերազմել թ դաս. Մսլմանացն:

Ի թուին ՈԵ (605 = 1156) գայ Սղուպ Ասլանն գաղտագողի ի գաւառն Ջահնայ Ապլաս-թայն, և հանեալ զբնակիչս աշխարհին սիրով և տարաւ ի գաւառն իւր. և յաղագոս այսորիկ գայ խլիճ Ասլանն դարձեալ ընդդէմ նորա պատերազմաւ, և բանակեցան ընդդէմ միմեանց: Իսկ խալիֆայն (թղ. 113բ) այն սէր արար ի մէջ նոցա և խաղաղութիւն, զի մի պատերազմեսցին թ դաս Մուսուլմանքն:

Ի թուին ՈԶ (606 = 1157) Ստեֆանէ⁽⁶⁴⁾, եղբայրն Թորոսի և որդին Լեւոնի, շարժեալ ի չար մարդկանէ, և առանց գիտելոյ եղբօրն իւրոյ Թորոսի, արար իւր գունդս զօրաց և ելանէ առնուլ գաւառս և թափել աշխարհս աշողութեամբ:

(63) Եսիուպ-Արսլան, Պակի-Ասլան կամ Եակի-Ասլան ձևերը արաբ պատմագիրներու քով:

(*) Մէկ բառի տեղ պարսպ թողուած է ձեռագրին մէջ:

(64) Ստեֆանէ, որդի Լեւոն Ա. ի, եղբայր Թորոս Էջիանի, որ կարգուած էր Պապիրոնի Սմբատ Էջիանին Ռիթա աղջկան հետ:

որ և էառ զկոկիտոն և զԲերդուան: Եւ սուլտան խլիճ Ասլանն և Թորոս սէր էին ընդ միմեանս. և Ստեֆանէ որպէս ասացաք, առանց կամայ Թորոսի առնէր զայս. և վասն այսպիսի խռովութեան եկն խլիճ Ասլանն ի գաւառն կոկիտոնի, և հնազանդեցոյց իւր զամենեսեան, և ոչինչ մեղադրեաց բնակչացն. և անտի գնաց ի Բերդուան. և Թորոս յազագս սիրոյ սուլտանին՝ նենգեալ եղբօրն⁽⁶⁵⁾, տայր զԲերդուան ի սուլտանն յոչ կամայ Ստեֆանէի. և սուլտանն վասն սիրոյն Թորոսի զբնակիչս բերդին անվնաս ազատեաց: Եւ ջանաց Ստեֆանէ գողանալ (Թղ. 114ա) զՄարաշ և ոչ կարաց: Եւ կայր ի Պեհեանի քրիստոնէատեաց գլխաւոր մի, որ յոյժ նեղէր զքրիստոնեայնս, վասն որոյ նեղեալք ի նմանէ կամեցան միաբանութեամբ բազմաց սպանանել զնա ի բաղանիսն, և տալ զբերդն ի Ստեֆանէ, և Ստեֆանէ զօրօք Թադուցեալ կայր ի սահմանս բերդին և մնայր ժամու: Իսկ ոմն ի խորհրդակցացն գնաց և պատմեաց գլխաւորին զբանն, որոյ մոմուեալ բարկութեամբ հրամայեաց զամենեսեան ի վայր հոսել ընդ բերդն: Զայս տեսեալ քրիստոնէիցն բնակչաց բերդին, ապաւինեցան առ Ստեֆանէ, և նա առեալ զամենեսեան կանամբք և որդւովք տարեալ ի դաշտն Անարզաբոյ՝ բնակեցուցանէր ի Տուպին, որք և անդ վախճանեցան ի շողոյն: Այլ սուլտանն խլիճ Ասլանն, ունէր անարատ սէր ընդ Թորոս, և առաքեաց դեսպան յԵրուսաղէմ և յԱնտիոք և առ Թորոս, և կրկին ամրացոյց ըզսէրն իւր երդմամբ: Իսկ քաջն Թորոս⁽⁶⁶⁾ գործ-

(65) Թորոս Բ. ի և իր Ստեֆանէ եղբօր միջև գոյացած անհամաձայնութիւնը գիտել կուտան նաև արաբ աղբիւրներ. Aboulfaradj. ad annum 1157:

(66) Քաջն Թորոսի մասին՝ G. Tyr, XVIII, c X, ... « Circa

(Թղ. 114բ) եաց և այլ գործ արութեան. քանզի բրինձն Անտիոքայ Ըննաղան⁽⁶⁷⁾ յորդորմամբ Թորոսի, և ինքն Թորոս միաբանեալ կազմեցին նաւս, և գնացին ի կղզին Կիպրոսի, և գտեալ զնոսա անհոգս և անպատրաստս և յարձակեցան իբրեւ ի վերայ այլազգեաց և աւերեցին զքաղաքս և զգեւկս⁽⁶⁸⁾, և դատարկ թողուին զնոսա ի ստացուածոց իւրեանց, և խայտառականօք խրատեալ զնոսա, և յոլով անուանի արանց կտրէին զձեռնն և զոտան և զքիթն, և բազում եկեղեցականաց, և թողեալ գնացին: Եւ զայս առնէր Թորոս վասն հօրն իւրոյ զոր անմեղ կապեալ տարան ի Կոստանդինուպօլիս, և զինքն զԹորոս և զեղբայրն Ստեֆանէ, և զմայրն իւր և զքորան, որ և հայրն իւր անտ ի բանտի վախճանեցաւ. և ինքն Թորոս և եղբայրն իւր Ստեֆանէ ծածկաբար փախեան և եկին տիրեցին հայրենեաց իւրեանց: Յիշէր և զառաջին իշխանսն հայոց որ խաբմամբ տարան ի Կոստանդինուպօլիս և կենդանոյն յեր- (Թղ. 115ա) կաթի կախաղանս կախեցին, և ըզդրունն կալան. յիշէր և զԳազկայ կախումն ի Մանտալէի որդւոցն, և զայլս բազումս: Իսկ թա-

Tarsum erat quidam nobilis et potentissimus Armenus, Toros nomine ... per plana Ciliciae praedam agebat et manubias ».

(67) *Կիննամոս* և G, Tyr, *Թորոսի անունը չեն յիշեր այս չափատակութեան մէջ*: Ըննաղո = Renaud de Châtillon:

(68) G. Tyr, XVIII, c X, հետեալ նկարագրութիւնը կ'ընէ աւերուած քաղաքներու և գիւղերու, . . . « urbes contrivit, deiecit oppida, monasteria tam virorum quam feminarum imprudenter (տարբերակ՝ impudenter) confregit, expositis ludibrios sanctimonialibus et virginibus tenellis; nam auri et argenti et vestium pretiosarum non erat numerus, neque finis, sed amittenti haec populo, comparatione laesae pudicitiae quasi stercora reputabantur »:

գաւորն Երուսաղեմի զայսու ժամանակաւ արա-
րեալ զօրաժողով զՖրեբքն և զամենայն դասս
քրիստոնէից և զնացեալ պաշարեաց զԱսկալոն,
և սաստիկ պատերազմաւ նեղեալ էառ զնա ի տօն
վերափոխման որբոյ Աստուածածնին, և բնակչա-
ցըն ոչինչ ֆնասեաց. ապա յետոյ գտեալ առ նո-
սա գործ նենգութեան և կոտորեաց զնոսա. ի
տոյն ամի գնաց Նուրըտին, տէրն Հալպայ, և տի-
րեաց Դամասկոսի, և առաքէ գանձս բազումս
թագաւորին Երուսաղեմի և բրնձին, և արա-
րին սէր ընդ միմեանս: Եւ ի տոյն ամի եկն
Նուրըտինն յԱյթափ և էառ զնա, և անտի ա-
ռաքէր պատգամս յԻսապան և յայլ շուրջակայսն,
տալ առանց պատերազմի, և նոքա յահէ խլիճ
Ասլան սուլտանին ոչ կամեցան տալ, և նա թու-
ղեալ առ ժամ մի: (Թղ. 115բ)

Ի թուին ՈՒ (607=1158) կամեցաւ թագա-
ւորն Երուսաղեմի փեսայանալ Յունաց թագաւո-
րին, Կեռ Մանիլին. և առաքէ առ նա պատգամս,
և նա յօժարութեամբ կամեցեալ առաքէ զգուս-
տըր Հօրեղբօրն իւրոյ նմա ի կնութիւն, ի ձեռն
հաւատարմաց իւրոց, բազում զօրօք և փարթա-
մութեամբ մեծաւ, և խոստանայր անձամբ իւրով
գալ յօգնականութիւն քրիստոնէից, զոր և արար
առանց յամելոյ:

Ի թուին ՈԸ (608 = 1159) թագաւորն Մա-
նուիլ ժողովէ զօրս բազումս իբրեւ բիւրս ձ (80)
և գիմեալ եկն յաշխարհն Կիւլիկեցոց ի քա-
ղաքն Մսիս⁽⁶⁹⁾, և ձմերեաց անդ: Եւ թորոս,
որդին Լեւոնի, երկուցեալ ի նմանէ, ամրացու-
ցանէր զկիսն իւր և զորդիս և զգանձ ի Տաճիկ-

(69) ՈԳ. 417, ունի քիչ մը այլապէս: R. Grousset, Hist.
des Crois. II, էջ 397: G. Tyr, XVIII, c XXIII:

քարն, և ինքն զօրօք իւրովք շրջէր ի դժուար և մացառուտ վայրս և ի խորածորս Տաւրոսի, և մնայր թորոս գալոյ թագաւորին Երուսաղեմի⁽⁷⁰⁾. Թերեւս եկեալ միջնորդեսցէ զհաշտութիւն թագաւորին Յունաց ընդ նմա (Թղ. 116ա) զի յոյժ երկնչէր թորոս ընդ փնասուն կիպրոսի զոր զորժեցին ինքն և բրինձն Անտիոքայ. զի բրինձն յառաջ եկեալ էր առ թագաւորն և զամենայն պատճառն ի վերայ թորոսի էր կուտեալ: Եւ յայնժամ եկն թագաւորն Երուսաղեմի և խաչազգեստ Ֆրեւքն և ամենայն քրիստոնեայքն առ Մանուիլ թագաւորն, և աղաչէին հաշտիլ ընդ թորոս որդին Լեւոնի, և գովէին զնա թագաւորին, թէ այր իմաստուն է և կիրթ և վարժ և կորովի ի պատեւրագմունս, և քաջասիրտ և մեծախորհուրդ, և առ ամենայն կարիս քրիստոնէից յոյժ պիտանի, և առաստաձեռն, և ամենայն բարի տեսակօք լի: Եւ թագաւորն շնորհեաց նոցա ըզմեղանսն թորոսի, և կամեցաւ տեսանել զնա յօժարութեամբ. և յայնժամ առաքեն առ թորոս գալ առ թագաւորն. զոր տեսեալ Մանուիլ թագաւորն ուրախացաւ ընդ տեսիլ գեղոյն նորա: Եւ ետ Աստուած շնորհս թորոսի առաջի թագաւորին, և յոյժ մեղադրէր չարախօսացն թորոսի. և կացեալ սակաւ ատուրս առ թագաւորն՝ հրամայ(Թղ. 116բ)եաց զնալ ի տուն իւր և փուլ թանակի դառնալ ի բանակն: Եւ զնաց թորոս ի տուն իւր, և էառ զպէտս զօրացն, ոչխարս, գոմէշս, պախրէս, կիինճս, ձիս աղնիւս, և բերեալ մատոյց ընծայ թագաւորին, և թագաւորն ուրախ

(70) ՈԳ. 418-419, ունի քիչ մը այլապէս և ասկէ վերջ կը շարունակէ համառօտելով: Կայսեր և թորոսի հաշտութիւնը, Չամչ. Գ. 77-79: R. Grousset, Hist. des Crois. II, 408-410:

եղեւ ընդ առատաձեռնութիւնն թորոսի, և զովեաց զնա առաջի ամենեցուն, և թողութիւն աւարար նմա ի սրտէ. զոր արար առ Յոյնք: Եւ յայնժամ թագաւորն Երուսաղեմի և բրինձն Անտիոքայ, և սեւաստիօսն թորոս, և Ֆրեւքն խորհեցան փրկութիւն առնել քրիստոնէից, և չուեալ ամենայն բազմութեամբն եկեալ հասին և բանակեցան հանդէպ Անտիոքայ, այլ թէպէտ և թագաւորն Երուսաղեմի և այլ մեծամեծքն յորդորէին զարքայն Յունաց ջանալ վասն փրկութեան աշխարհին քրիստոնէից, և նա յանձն առնոյր և խոստանայր նոցա, այլ ոչ ճշմարտութեամբ և ի սրտէ, քանզի ունէր խորհուրդ մտանել յԱնտիոք⁽⁷¹⁾ ոչ վասն պիտանի ինչ գործոյ, այլ զեղիս և մոլեկան ցանկութիւն (Թղ. 117ա) թեան կանանց, և զի խորհեալ էր առնուլ իւր կին ի դատերաց Պեմընդին, տեառնն Անտիոքայ, և գնայր տեսանել զայն թէ լինիցի ըստ կամացն, ոչ յայտնելով ումեք զխորհուրդն: Եւ տայր յաւուրսն յայնոսիկ թագաւորին Երուսաղեմի, և Պաղտնին, որ էր այր սկայածեւ և բարեպաշտ յոյժ, պարզեա մեծամեծս, և պտակէր զնա թագաւորական խոյրիւ և մեծագին զգեստուք, և զարդարէր պաղատ մի թագաւորական, և ընոյր ամենայն սպասուք ոսկեղինօք և արծաթեղինօք և ամենայն կահիւ, ըստ օրինի, և պարգեւէր նմա: Տայր և յիշխանացն նորա մեծագոյն պարգեւս, որ և մի ոմն յիշխանաց անտի Ֆիլիպ⁽⁷²⁾ անուն՝ արժանի յիշատակի բանս խօսեցաւ. վասնզի յորժամ առաքեաց նմա թագաւորն գ. քանքար ոսկի և հանդերձս մեծա-

(71) Կայսեր Անտիոք մուտքին շուրջ՝ տես R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 410-414, 417-420:

(72) Ֆիլիպ Իշխանին ըսածներուն մասին՝ G. Tyr, XVIII, c. XXV:

գինս, յարեալ շնորհակալ եղել և գոհացաւ զթագաւորէն, և ասաց ընդ առաքեալսն առ նա. ասա ընդ թագաւորն քո, մեք վասն զանձի և հանդերձի ոչ եկաք առ քեզ, այլ վասն փրկութեան քրիստոնէից. եթէ (թղ. 117բ) զայդ խորհիս և առնես, զանձինս մեր և զբովանդակ զօրաց մերոց ամենայն ընչիւք մերովք տամք ի ծառայութիւն քեզ, և ուր և հանդիպեսցի պատերազմն՝ ունիս տեսնել թէ որպիսի արիագոյն զինուորս ունիցիս, և տացես զոսկիդ քո, կարօտելոց քոց. ապա թէ զայս ոչ առնես զոր խնդրեմք և դու խոստացար առնել, փրկութիւն քրիստոնէից, նա ոսկիդ քո անպիտան է մեզ: Եւ սկսան սահմանել զմտանելն իւրեանց ի քաղաքն այսպէս. զարդարեցին զգրունս քաղաքին և զբովանդակ պարիսպն, և առաքեցին զթագաւորական դրօշն և կանգնեցին ի վերայ գլխոյ դղեկին, և կարգեալ զօրականս և զգլխաւորս ի դրունս քաղաքին՝ պընդէին և զփողոցսն, և կարգէին զլխաւորս փողոցացն, և պարփակէին զամենայն քաղաքամէջսն զօրօք. իսկ ապա հնչեցուցանէին զձայնատու փողսն, և ելանէր թագաւորն յոսկիակազմ՝ երիվարն զգեցեալ զթագաւորական (թղ. 118ա) զգեստն, և պսակեալ թագիւն որ փայլէր իբրեւ զաստեղս ճաճանչաւորս՝ մեծագին քարինքն, և կարգեալ զօրքն ամենայն յաջմէ և յահեկէ՝ խաղային գնալին հանդարտաբար, և թագաւորն խրուողեմի առաջի նորա պսակեալ խոյրիւն և հեծեալ յերկվար, և տէրն Անտիոքայ⁽⁷³⁾ վասն առաւել խոնարհութեանն՝ հետիոտս ընթանայր առաջի նորա, եւ այսպիսի մեծ հանդիսիւ մտանէր ի քաղաքն Անտիոք թագաւորն Յունաց Սանուիւն, և թա-

(73) Անտիոքի տէրն էր Renaud de Chatillon:

գաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն. և ապա ընթացայ թագաւորն ընդ մէջ քաղաքին, և հասանէր յերկրպագութիւն սրբոյ տաճարին և առաքելական աթոռոյ սրբոյն Պետրոսի, և անտի գառնայր յիշնվանս իւր, իսկ ամիրապետն Հալպայ, որդին Զանկէ, Նուրբտինն, իբրեւ լսէր զայնպիսի ժողովին թագաւորացն քրիստոնէից, զանգիտէր յանձն իւր, և յերկիւղէն կազմէր զամենայն ասորոցսն իւր, և պատրաստէր պատերազմի, և կարգէր (թղ. 118բ) յամենայն տեղիս զօրագլուխս, և զառ և զաւար անցուցանէր յայնկոյս Եփրատ գետոյն: Եւ ապա յետ փոքր ինչ աւուրց՝ դեսպանն առաքէր թագաւորն առ Նուրբտինն, և հրովարտակս գրէր, և խնդրէր ի նմանէ զսահմանս գաւառացն Անտիոքայ, և զԵդեսեա և ըզսահմանս նորա, զոր յափշտակեալ էր ի քրիստոնէիցն. խնդրէր և զծառայս բռնակալեալսն ի բանտի, յազգաց գլխաւորաց քրիստոնէից: Եւ ամիրայապետն Հալպայ իբրեւ ետես զդեսպանն և զհրովարտակս թագաւորին, հանգեաւ ի հոգոցն և յերկիւղէն որ կայր առ նա, վասնզի էր այր խորագէտ և իմաստուն, և ճանաչեաց զչափ զօրութեան զօրացն, վասնզի ոչ սրով և նիզակաւ խնդրեաց զայն, այլ քարտիսիւ և մելանաւ. առ որ պատասխանեաց ոչ առնել զկամսն նորա և ոչ բնաւ զոր խնդրէ. բայց եթէ կարող, ուժով արացցէ զայն: Զոր իբրեւ լուաւ թագաւորն Յունաց՝ ի խորհուրդ կոչէր զամենեւեան (թղ. 119ա) թէ որպէս պատասխանի արացցն. և թագաւորն Երուսաղեմի և տէրն Անտիոքայ և ամենայն իշխանքն անկանէին յոտս արքային Յունաց Սանուիլին և ասէին. ով թագաւոր, մի զայսքան ուրախութիւնս մեր ի տրտմութիւն դարձուցանէր, քանզի թշնամիքն Քրիստոսի ընդ միաբանութիւնս մեր սրտաբեկեալ կան, և եթէ ա-

ռանց պատերազմի սէր առնես ընդ նոսա՝ միա-
հաղոյն բառնան զանուն քրիստոնէից յաշխարհէ,
և արհամարհեալ ոչինչ համարին զազգն քրիս-
տոնէից, և լինիմք առակ նշաւակի նոցա: Իսկ
նա պատճառէր մեծագոյն պատճառս, թէ խապար
եկն յաթոռոյն իմոյ և այնր աղագաւ կամիմ փոյթ
ընդ փոյթ գնալ. և ստայօդ բանիւք կարկատէր
պատճառս յետս դառնալոյն: Եւ ապա ի խոր
տրտմութեան մասնեցան առ հասարակ և թա-
խանձանօք աղաչէին զնա զի գ օր միայն գնասցէ
ի վերայ Հալպայ, և յայնժամ (թղ. 119բ) արաս-
ցէ ընդ նոսա սէր՝ եթէ կամեսցի: Եւ Մանուիլ
ոչ լսեաց աղաչանաց նոցա, և ոչ կամեցաւ բարի
առնել քրիստոնէից. ապա առաքեաց առ Նուրը-
տինն և արար սէր⁽⁷⁴⁾. զոր լուեալ անօրինացն
հիացան ընդ անակնունելի բանն, քանզի ամե-
նեքեան կորստեան անձանց ակն ունէին, և տե-
սին զի ազատեցան ի կորստենէ առանց արեան
և պատերազմի, և ի խնդութենէն ոչ հաւատային
թէ ճշմարիտ է, և ոչ գիտէին թէ զինչ պատաս-
խանի արասցեն՝ զի կարծէին զնոսա լրտես ա-
ռաքած, մինչեւ ի պատգամաւորացն հաստատէին
զճշմարիտն: Եւ իբրեւ ստուգեցին՝ առաքեցին
առ նա զանձն բազումս և ընծայս պատուականս,
ձիս և ջորիս ազնիւս, և ի կալանաւորաց քրիս-
տոնէիցն ճ. և յայնժամ բարի թագաւորն Յու-
նաց Մանուիլն որ եկն իբրեւ զարծիւ զօրեղ,
դարձաւ որպէս զաղուէս տկար: Եւ այնքան բազ-
մութեամբ հեծելօքն գնաց որպէս փա(թղ 120ա).
խրստական և եհաս յաշխարհն իւլիճ Սալան սուլ-
տանին: Եւ ելեալ թուրքմանք յուչէն անկան ի

(74) Մանուէլին և Նուրըտինն յարաբերութիւնները, R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 416-417:

վերայ վերջաւորացն և կոտորեցին ի նոցանէ արս ժրռ (12.000). յաղագս որոյ մեծ խոռովութիւն եղեւ ընդ թագաւորն և ընդ սուլտանն, և թորոս մնաց խաղաղութեամբ: Իսկ տէրն Հալպայ Նուրրաինն, տուեալ էր յառաջագոյն զխառան եղբորն իւր Միրանայ, և զայսու ժամանակաւ լուաւ զնմանէ եթէ դաւ նենգութեան ունի ընդ նմա և կամի զնա սպանանել, վասն որոյ առաքէ գանձրս բազումս թագաւորին Երուսաղեմի, և առնէ սէր ընդ նմա դ ամսոյ. և գնաց զօրօք ի Խառան ի վերայ եղբորն, և յամիսս ք էառ զնա, էառ և զՈւռհա և զՏիակկա⁽⁷⁵⁾, և ընդ բռամբ էած ըզսահմանան զայնոսիկ, և եկն յերկիրն Խլիճ Աւլան սուլտանին և էառ զՏապան, զՓարզման, ըզՔեսուն, զՊեհեսնի, զՄարաշ, և եկն իջաւ ի վերայ Հոռոմկլային. և մինչ բանակէր անդ (Թղ. 120բ) համբաւ եհաս նմա ի Դամասկոսէ թէ կէտ պայմանի սիրոյն վճարեցաւ և Ֆրեբքն և Ֆռանգնին աւերեցին զերկիրն քո: Իւ նա ելեալ զնաց ի Դամասկոս, և զօրս բազումս ժողովեաց, և կամէր պատերազմել ընդ թագաւորն Երուսաղեմի: Ժողովեաց և թագաւորն Երուսաղեմի զամենայն զօրագլուխս քրիստոնէից զօրօք իւրեանց, և կացեալ մինչեւ ի ձմեռնն և արարին սէր ընդ միմեանս և գնացին իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր: Նոյնպէս սուլտան Խլիճ Աւլանն և Աղուպ Աւլանն արարին սէր ընդ միմեանս, և ետ Խլիճ Աւլանն զԱպլասթայն Աղուպ Աւլանին. և ի նոյն ամսեան տարան զորդի կոմսին ծառայ ի Հալպ. և ի սոյն ամի տէրն Խլաթայ, Մոյ, Տօղլտափոյ, Մանծկերտոյ՝ Միրանն⁽⁷⁶⁾, որդի ամիր Պրեհմին, ա-

(75) Ռակկա. քաղաք Մեջագետքի մէջ, ըսուած է նաև Ռաֆկա, հին Կալկինքուսը:

(76) Մերան, կոչուած է նաև Սուքման Բ, Սուքման Ա. ի

ուաքեաց զորդին իւր բազում զօրօք յաշխարհն վրաց ի Ծեծ. իսկ զօրք թագաւորին վրաց Գորգէ⁽⁷⁷⁾ ժողովեալ էին արչաւել յերկիրն խլաթայ. և ի գաւթղ. 121ա) առն Ուխտեաց⁽⁷⁸⁾ հարան ընդ միմեանս, և յաղթեցին վրացիքն և արարին ըզնոսս փախստական և կոտորեցին ի թուրքէն արս ժռ (10.000) և կալան ի գլխաւորացն գձ (300). բայց սպարապետն վրաց սպանաւ և այլքն դարձան ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց:

Ի թուին Ուխ (610=1161) թագաւորն վրաց Գորգէ, եկն ի վերայ քաղաքին Անույ⁽⁷⁹⁾ և աօր արար և էառ զնա պատերազմաւ և կոտորեաց ընդ Հայ և ընդ թուրք արս ռ, և եդեալ զօրս պահապան յաղաքին արս ըռ (2000) և դարձաւ յաշխարհն իւր. իսկ տէրն խլաթայ Շահրմէնն արար ժողով հեծելոց ձռ (80.000) արանց և եկեալ նոքօք յԱնի պաշարեաց զնա. և լուեալ թագաւորն Գորգէ՝ եկն սրամտութեամբ ի վերայ նորա և կոտորեաց զամենեսեան ի սպառ, և ըմբռնեաց ի նոցանէ գլխաւորս արս զռ (6000), և ապրեալքն էին յայնքան բազմութենէն անձինս և զատարկս մազապուրծ զերծեալս արս ժռ (10.000). և լցաւ թագաւորն Գորգէ աւար(թղ. 121բ)աւ նոցա և յաշխարհ իւր դարձաւ ուրախութեամբ: Ի սոյն

Թուր, որդի Տրահեր-Էտտին-Իպրահիմի. Շահի-Արմէն կոչուեցաւ:

- (77) Գորգէ Բ. եղբայր Դաւիթ Գ.ի, որդի Տիմիթրէ Ա.ի, որդւոյ Դաւիթ Բ.ի, որ «քաւիչ» կոչուած էր:
- (78) Ուխտեաց գաւառ, Օւլթին է, Տայքի մէջ:
- (79) Վրացիներու Դաւիթ Բ. Թագաւորը Անին 1124-ին Ապուլսփար ամիրայի ձեռքէն ազատած էր: Երկրորդ քրաւումը պատմիչները (ՈՒ. 425-6. Վարդան, 1861, էջ 165, և Տարեգիրքը) կը դնեն 1161 թուականին, Փառլուն ամիրայի ձեռքէն. Ibn-Alathir, t. XI, 184, կը հաստատէ նոյն թուականը:

ամի տէրն Անտիոքայ Բռնադառ բրինձն, առեալ
 ք այր ձիաւոր և հետեւակ և գայր նոքօք ի գա-
 ւառն Տէրոյ ի կաթողիկոսեանց բերդն ի Ծով-
 քըն⁽⁸⁰⁾, և ասպատակաւորս սփռէր շուրջ զգաւա-
 ոօքն, գերել և աւար առնուլ զխորանաբնակ
 թուրքմանն: Իսկ Մճմատինն, տէրն Արեւըն-
 դոյն, որ երկրորդ էր Նուրրտինն, յառաջագոյն
 ժողովեաց արս ժռ և դարանամուտ եղեալ նոցա,
 յարեան ի վերայ և կոտորեցին զամենեւեան և
 կալան զբրինձն և յ ձիաւոր, և տտրան ածին ի
 Հալպ բազում նախատանօք, և առաքեալ աւետա-
 ւորս առ Նուրրտինն ի Դամասկոս, զի անդ էր
 ժողոված⁽⁸¹⁾, իբրեւ լուաւ՝ աւերեաց զամենայն
 դաւառն քրիստոնէից մինչեւ ի Տրապօլիս, և եկն
 էջ ի վերայ Հերմին⁽⁸²⁾, և թագաւորն Իրուսա-
 ղեմի և Թորոս, որդին Լեւոնի, յԱնտիոք էին,
 վասն որոյ ոչ իշխեաց յամել անդ, այլ գնաց
 յետս, և Նուրրտինն գնացեալ էառ զԱրց-
 (թղ. 122ա)խան⁽⁸³⁾ երդմամբ, և քակեաց զբնա-
 կութիւնն և զգերին տարեալ ի Հալպ, ի սոյն
 ամի գնաց խլիճ Ասլան սուլտանն ի կոստանդի-
 նուպօլիս առ թագաւորն Մանուիլն, և տարաւ
 զեղբայրն Նուրրտինն զՄիրանն, և եդ դաշինս
 ընդ թագաւորին կալ ընդ նմա սիրով զամենայն
 աւուրս կենաց իւրոց, և դարձաւ յաշխարհն իւր
 բազում պարգեւօք:

(80) Ծովք, հին զղեակ Խարբերդի մօտ. կը պատկանէր Մա-
 գիստորոսի ընտանիքին, և 1125-ին Գրիգոր Գ. կաթողի-
 կոսը աթոռը հոն հաստատեց, ուսկից յետոյ Հռոմկլայ
 փոխադրեց. Զմմ. Գ. 53:

(81) Նուրէատին՝ Դամասկոսի մէջ այդ շրջանին բանակ հաւա-
 քելու և հրահանգելու հետ էր, Երուսաղէմի թագաւորին
 վրայ քաշելու համար:

(82) Հերմ, Harem քաղաք:

(83) Արցխան, աւրոց Անտիոքի մօտ:

Ի Թուին ՈժԴ (614 = 1165) սպանաւ Ստեփանէ⁽⁸⁴⁾ որդին Լեւոնի, եղբայր Թորոսի սեւաստօսի, դաւով նենգութեամբ անօրէն տուկին Յունաց, յաշխարհն Կիւիկեցւոց, առջեւ Համուսին⁽⁸⁵⁾։ զի կոչեցին զնա սիրոյ աղագաւ, և կալեալ չարաչար մահուամբ հանին ի կենցաղոյս, խաշելով ի կատսայ, ոչ խնայելով անաստուած Յունացն յայնպիսի քաջ զօրականն։ Եւ մնացին նմա ք որդի, Ռուբէն և Լեւոն։ Իսկ եղբարք նորա Թորոս և Մլեհն, զայրացեալ ընդ գործ նենգաւորացն, առին զվրէժ արեան նորա յան(թղ. 122բ)-մեղ Յունաց հազարապատիկ, որոց արեանցն պարտական տուկն էր։ Ի սոյն ամի Թագաւորն վրաց Գորգի եկն զօրօք ի Դուին, և ելին ընդդէմ նորա պատերազմաւ, և կոտորեալ զնոսա Գորգէ արար փախստական ի մուտս քաղաքին, որոյ և զօրք Թագաւորին հետամուտ եղեալ սուր ի վերայ եդին և կոտորեցին զամենեսեան և զքաղաքն այրեցին, և միահաղոյն յաւեր դարձուցին և գնացին⁽⁸⁶⁾։ Եւ յայսմ ժամանակի յաղթողն Թորոս որդին Լեւոնի, կայր քաջութեամբ և պահէր զլեւնակողմն Տաւրոսի որոց տիրեալ էր։ Իսկ եղբայր նորա Մլեհն էր այր չարաբարու և անագորոյն, և խորհեցաւ սպանանել զեղբայրն իւր զԹորոս, և յարեաց յինքն այլս ոմանս ի նոյն խորհուրդ, և յաւուր միոջ՝ մինչ գնային յորս

(84) Ստեփանէն սպաննողը՝ Անդրոնիկոս Էօֆօրպէն դուքսն էր։ Կիննամոս. V, c XIII:

(85) Համուս բերդ, ուր կը նստէր Կիւիկիոյ յոյն կառավարիչը, Մարաշու և Թէւ-Համուունի մէջ, Ամանոս լեռնաշղթային հիւսիսակողմը:

(86) ՈԳ. 429, Գորգէի Դուինը գրաւելը կը պատմէ ՈժԱ. (611 = 1162) Թուականին, ուր կը վերջանայ պատմութիւնը: Չամշ. Գ. էջ 79-80: Ibn-Alathir և Aboulfedā, ad annum 557:

երէնոց ընդ Մօսիս և ընդ Ատանա ի մէջ, և կամէր Մլեհն անդ սպանանել զեղբայրն, և թորոս նախայիմաց եղեալ և զգաստացեալ կալաւ զՄլեհն, և առաջի զօրացն և իշխանացն (Թղ. 123ա) հարցաքննեաց թէ էր վասն կամէին զայս գործել. և առաջի նոցա պախարակեաց զՄլեհն և ամաչեցոյց. և յայնժամ ետ նմա բազում կարասի իշխանութեան, ձիս և ջորիս, զէնս և գանձս, և արտաքսեալ եհան զնա ի գաւառէ իւրմէ և այլ ոչինչ արար փոխարէն չարեաց նորա: Իսկ նա ելեալ գնաց առ տէրն Հալպայ Նուրրտինն, և եմուտ ընդ ծառայութեամբն նորա, և նա ետ նմա զկիւրոս⁽⁸⁷⁾ և զգաւառն իւր: Իսկ կինն Ստեֆանէի, դուստր էր պարոն Սմբատայ տեառն Պապեոսին, եղբօր Օշնին, Լամբրունին տիրոջն, և քոյր Բակուրնայ որ տիրեաց Պապեոսին, յետ սպանմանն Սմբատայ հօրն իւրոյ, ի զօրացն թորոսի, զոր յառաջն ասացաք, ի դուռն Մստոյ, որոյ առեալ զորդեակս իւր գնաց ի Պապեոսն առ եղբայրն իւր Բակուրան, և անդ նստեալ սնուցանէր զնոսա. և էր բարեպաշտօն և իմաստուն կինն այն և երկիւղած ի Տեառնէ, որոյ կոչէր անուն Ըռիթա: (Թղ. 123բ) Էր և վասակ եղբայր Բակուրնայ, տէր դղեկին Սսկուռոյ և Լամծոյ և կողմացն այնոցիկ: Եւ Բակուրան տէրն Պապեոսին էր այր բարի և առատ, և բարեբարոյ առ ամենայն ոք, և սիրելի Սստուծոյ և մարդկան, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Բակուրնայ և վասակայ եղբայր մի այլ կայր Հալկամ անուն, և վասակն է հայրն աւագ պարոնին:

(87) Կիւրոս, Cyrrhus, Որոնդ գետի վրայ ասորական հին քաղաք:

ի թուին ՈՒԺ⁽⁸⁸⁾ (616 = 1167) տէր Գրիգորիս ծերացեալ էր յոյժ, վարելով զհովուապետութիւնն ըստ կամացն Աստուծոյ ամն ճոյ (54). և ապա իբրեւ ազգեցութեամբ Հոգւոյն սրբոյ ժողով առնէր եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, հարց վանականաց և բազում արանց սրբոց. և ձեռնադրէ զտիեզերալոյս եղբայրն իւր, զարքեպիսկոպոսն Ներսէս յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց մեծաւ թախանձանօք, քանզի նա հրաժարէր ի պատուոյն անարժան վարկանելով զինքն աստուածային կոչմանն: Սա արար (ԹՂ. 124ա) բազում երգս աստուածայինս եկեղեցւոյ, և վարէր զաթոռ հայրապետութեան ըստ կամացն Աստուծոյ, և էր այր սուրբ և զարդարեալ ամենայն բարեձեւութեամբ և կարգաւորութեամբ, առաքինութեամբ և ամենեւիմբ լցեալ գիտութեամբ և շնորհօք Հոգւոյն սրբոյ: Եւ որպէս գետ յորդառատ վտակաւ բխէր, զի ոչ ոք յառաջնոց հայրապետացն գտաւ հանգոյն նմա, և ոչ յետ նորա եղբւ մինչեւ ի ժամանակս մեր. որ և եհաս համբաւ գիտութեան նորա ի կոստանդինուպօլիս առ թագաւորն Գրեկաց կեռ Մանուիլն, և նա առաքեաց և խնդրեաց ի նմանէ զգաւանութիւն հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և նա գրեաց. զոր իբրեւ ետես թագաւորն և պատրիարզն և ամենայն իմաստունքն Գրեկաց՝ հաճեալ հաւանեցան ընդ ուղղափառ դաւանութիւնն Հայաստանեայց: Եւ առաքէ զայր ոմն իմաստասէր Թօրիանէ⁽⁸⁹⁾ անուն ի Հռոմկլայն,

88) Ասկէ մինչև վերջաւորութիւն՝ Սմբ. ը շատ խեղճ համառօտագրութիւն մը կը դառնայ այլևս, շատ քիչ թուականներու դէպքերը կ'արձանագրէ, այն ալ ռամկերէնով, ուստի անոր բաղդատութեամբ պիտի չըբազինք այլևս:

(89) Թէօրիանէի Հռոմկլայ գալու պատմութիւնը՝ տես Չամչ. Գ. ԳԼ. ԺԴ:

որք խօսեցան ընդ միմեանս աւուրս բազումս, և (թղ. 124բ) դարձաւ առ թագաւորն և պատմեաց նմա զանհաս գիտութենէ սրբոյն և զկատարեալ առաքինութենէն. ընդ որս բորբոքեալ թագաւորն ի սէր սուրբ հայրապետին, և առաքէ միւսան. զամ յաղագս սիրոյ և միաբանութեան երկուց ազգացս բաժանելոց ի միմեանց ազգամամբ. չա. րին, որոյ անկատար մնացեալ այս գործ աստուածային՝ յաղագս փոխելոյ սուրբ հայրապետին ներսիս յաստեացս:

Ի թուին Ոժէ (617 = 1168) վախճանեցաւ մեծն Թորոս⁽⁹⁰⁾, որդի Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբինի, որ արութեամբ կալաւ զԼեւոնակողմն Տաւրոսի, և բազում գործս քաջութեան գործեաց ի բազում տեղիս, և բազում պատերազմաց յաղթեաց իւրով իմաստութեամբն, որում ողորմեսցի Տէր: Իսկ ի ժամ վախճանին դնէր զաստիարակ տղային իւրոյ Ռուբինի՝ զԻշխանն Թումաս, որ կալաւ զաշխարհն Թորոսի զամ մի:

Ի թուին ՈժԸ (618 = 1169) առնու Մլեհն⁽⁹¹⁾, եղբայրն Թո(թղ. 125ա)րոսի օգնութիւն ի նուրըտնէն, որ էր տէր Հալպայ, և բազում թուրքով եկն եմուտ յերկիրն Կիլիկեցւոց և աիրապետեաց իշխանութեան եղբօրն իւրոյ, և բազում առ և աւար առին թուրքերն: Եւ քինախընդիր լեալ հակառակացն իւրոց և գերփեալ տառապեցոյց զնոսա և մատնեաց բանտից և կապանաց, և ձեռնարկեալ յեպիսկոպոստուն՝ ատամնաթափ առնէր, և ուր կասկածէր թէ գոյր ոսկի

(90) Չամչ. Գ. ԴԼ. ԺԸ: R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 566-569:

(91) G. Tyr, XX, c XXVI: R. Grousset, անդ էջ 580-583:

կամ արծաթ՝ յափշտակէր: Որ և զկանաւս պարկեշտս և համեստս խայտառակէր և աղտեղի պողնելութեամբ և անամօթ լրբութեամբ ապականէր: Եւ լցաւ ոսկւով և արծաթով և յղփացաւ փարթամութեամբ ի զրկանաց անմեղաց: Եւ էր սա այր գազանամիտ, չարաբարու և անողորմ, և ատէին զնա ամենեքեան և ցանկային զերծանել ի նմանէ, այլ ոչ գտանէին առժամայն տեղի:

Իսկ ի թուին ՈԺԹ (619 = 1170) ի յունիս ամսոյ իր, եղեւ շարժ սաստիկ և փոյց զպարիսպրն (թղ. 125բ) Անտիոքայ և Հալպայ. փրաւ և եկեղեցին որ յանուն սրբոյ Աստուածածնին և զբազումս եսպան: Իսկ յորժամ տիրեաց Մլեհն իշխանութեան եղբօրն իւրոյ, փախեալ թումանս և գնաց յԱնտիոք: Եւ զտղայն թորոսի առաքեցին ի հայրապետական աթոռն Հռոմկլայն առ կաթողիկոսն, և անդ մեռաւ: Եւ որդի Օնին Հեթում որ ունէր զգուտորն թորոսի, որպէս ասացաք յառաջագոյն, ի վերին երեսս ունէր զնա ի կենդանութեան թորոսի, ոչինչ իշխէր առնել նմա: Իսկ զկնի մահուան հօրն իւրոյ առաքեալ ի բաց եհան յիւրմէ. յաղագս որոյ զայրացեալ Մլեհն, գնաց պաշարեաց զօրօք զլամբրունն և բազում նեղութիւն հասոյց ի բնակիչս նորա, քանզի վաղուց հետէ Ռուբինանք և Հեթմոնք մախային ընդ միմեանս. և այս եղեւ կրկին պատճառ խռովութեան նոցա, վասն որոյ և սաստկապէս նեղէր զնոսա պատերազմաւ և սովով: (թղ. 126ա)

Ի թուին ՈԻԲ (622 = 1173) սուրբ լուսասորիչ հայրապետն տէր Ներսէս⁽⁹²⁾ փոխի մահուամբ առ Քրիստոս, ժգն օգոստոսի, սուգ մեծ թողլով եկեղեցեաց Հայաստանեաց. և գրէր ի

(92) Տես Զամէ. Գ. 110:

կտակն իւր և պատուէր տայր նստուցանել յաթոռ նորա զորդի եղբօրն իւրոյ երիցագունի վասլի, զարքեպիսկոպոսն տէր Գրիգոր, մականուն Տղայ: Որ և արարին իսկ ըստ իւրում հրամանի, և ժողովով բազում եպիսկոպոսաց եղին զնա կաթողիկոս Հայոց: Եւ էր տէր Գրիգորիս այր սկայածեւ և ահարկու տեսեամբ, զուարթերես և առատասիրտ, լի իմաստութեամբ և գիտութեամբ և աստուածային շնորհօք, հանճարեղ և իմաստուն ի խօսս և ի դարձուածս բանից, և հմուտ հին և նոր կտակարանաց. որ և զարդարեաց զաթոռն սուրբ՝ պանծալի տաճարուն, զոր կանգնեաց յանուն սրբոյն Գրիգորի, և զարդարեալ պայծառացոյց անօթիւք պատուականօք յոսկւոյ և արծաթոյ և (թղ. 126բ) յոսկեզօծ զգեստուց, և այնքան փարթամացոյց զսուրբ տաճարն, մինչ զի ուր զկնի նորա եղեն հալեցին իւրաքանչիւր ոք յոսկեղինացն և արծաթեղինացն, և դեռ ևս ոչ կարէին սակաւեցուցանել: Սրար և դամբարանս զի հիմունս տաճարին և հանգոյց ի նոսա զնշխարս սուրբ հայրապետացն Գրիգորիսի և Ներսիսի և զնախնոյն իւրեանց զԳրիգորիսի վկայասիրի, զոր երեւր ի գաւառէն Գեանոյ ի կարմիր վանացլն: Եւ զկեանս իւր արքայակերպ վարէր, մեծամեծ տրիւք և առատ պարգեւօք և բազմախորտիկ սեղանով: Մեռաւ յայսմ ամի տէրն Հալպայ Նուրբտինն, և նստաւ յաթոռն իւր Մելէք Սալեհն, որդին իւր:

Իսկ յետ և ամի տէրութեան Մլեհին⁽⁹³⁾, ի թուին Հայոց ՈԻԴ (624 = 1175), իշխանքն Մլեհին խորհեցան խորհուրդս անօրէնութեան և

(93) Տես Չափ. Գ. 140: R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 683:

միաբանեալ սպանին զնա ի քաղաքն (Թղ. 127ա) Սիս, յաղագս անհանգիստ բարուց իւրոց, և առաքեն ի Պապեոսն և կոչեն զաւագ որդին Ստեֆանէի զՌուբէն՝ զնել յաթոռ նախնեաց իւրոց: Զոր անդանդաղ առաքեաց քեռին իւր Բակուրան բազում գանձիւք ոսկւոյ և տրծաթոյ. և եկեալ Ռուբէն⁽⁹⁴⁾ տիրեաց հայրենեաց իւրոց, և հնազանդեցան նմա իշխանքն Հայոց յօժարութեամբ: Եւ էր սա երիտասարդ բարեմիտ և առատաձեռն, տեսեամբ գեղեցիկ, ամաց յի զինուորութիւնս արիագոյն և աշողակ ի նետաձգութիւն: Եւ սկսաւ տալ պարգեւս ամենեցուն առատապէս, և զժողովեալ գանձս Սլեհին սկսաւ սփռել ի պէտս և յանպէտս, և առատապարգեւ սեղանով զամենեցուն սիրտ և զոգի յինքն յանգոյց, և ուր դիմէր նոքօք՝ քաջապէս մղէր զհոյս թշնամեացն, որով էառ զՍիս, զՍտանա և զՏարսուս: Իսկ ի սկիզբն իշխանութեան իւրոյ (Թղ. 127բ) արար մեծագոյն պատիւս իշխանաց իւրոց, և շնորհակալեցաւ ամենեցուն սակս երախտեացն զոր արարին նմա և սպանին զհօրեղբայրն իւր և հաստատեցին զնա ի տեղի նախնեացն իւրոց: Նա եւս առաւել այնոցիկ բարիսխոստանաւ որոց ձեռամբ սպանաւ հօրեղբայրն իւր՝ եթէ ծանիցէ զնոսա: Եւ յարեան արք երկուք խաբեալք յիմարութեամբ, և ասեն՝ մեք ըսպանաք ձեռօք մերովք զնա յաղագս սիրոյ քո. և նա յոյժ շնորհակալ եղեւ նոցա. և ապա հրամայէ կապել վէմս ի պարանոց նոցա և ձգել ծածկաբար ի գետն, որոց էին անուանքն միոյն Զահան և միւսոյն Ապղարիպ, որ էր ներքինի: Եւ իբրեւ

(94) G. Tyr, XXII, c XII. ... «dominum Rupinum Armenorum principem magnificum». R. Grousset, Hist. des Crois. II, 42 684-696:

հաստատեցաւ յիշխանութիւն իւր Ռուբէն՝ սկսաւ նեղել զլամբրունն պատերազմաւ և սղարիւ զամս գ և յոյժ տառապեցոյց զնոսա վասն հին մախա- նացն զոր նախկի ունէին ընդ միմե(թղ. 128ա)անս այլ ոչ կարաց առնուլ:

Ի թուին Ռիե (625 = 1176) Խլիճ Ասլան սուլտանն յիկոնիոյ խանգըեաց զՅունաց թագաւորն յանկոյս յիկոնիոյ առաջի աւերեալ բերդին որ կոչի Մելիաինէ, և կալեալ զթագաւորն և դարձեալ եթող՝ ուխտ և դաշինս սիրոյ հաստա- տեալ ընդ նմա:

Ի թուին Ռիջ (626 = 1177) մեռաւ կեռ Մա- նուիլն, թագաւորն Յունաց, և նստաւ յաթոռ նորա Ալեքս⁽⁹⁵⁾ որդի նորա:

Ի թուին Ռիէ (627 = 1178) յարեաւ Մնդրո- նիկէ հակառակ Ալեքսին, սպան և ինքն թագա-ւորեաց:

Ի թուին Ռիթ (629 = 1180) սպանաւ Մն- դրոնիկէ և թագաւորեաց Մնկելսոն⁽⁹⁶⁾:

Ի թուին Ռլ (630 = 1181) զնաց պարոն Ռուբէն յերուսաղէմ բազում ծախիւք, և առ իւր կին զդուստր տեառն Քարաքոյ⁽⁹⁷⁾ և դարձաւ. և լեւոն եղբայր նորա երկուցեալ ի նմանէ յաղագս ոմանց չարախօսաց, որք ասէին ընդ (թղ. 128բ)

(95) Տարեգիրքը երեք տարի կը կանխէ Ալեքսի կայսրու- թեան թուականը. նա 1180-ի սեպտ. ին գահ բարձրացաւ:

(96) Իսահակ Անկելոս, 1185-1195 իշխեց և յետոյ իր Ալեքս եղբորմէն քջուեցաւ և աչքի լոյսէն ալ զրկուեցաւ: 1203-1204 վերստին գահուն վրայ հաստատուեցաւ վենետ- կեան խաչակրութեան աջակցութեամբ:

(97) Քարաք, բերդ և ամրութիւն Եգիպտոսի և Արաբիոյ սահմաններուն վրայ, որ Երուսաղէմի թագաւորին կը պատկանէր: Ռուբէն ամուսնացաւ Onfroi III-ի Isabella աղջկան հետ. Չամչ. Գ, էջ 140: R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 683, note 4:

Ռովբէն թէ խորհի լեւոն յառնել հակառակ քեզ, և գնաց փախստական ի Տարսուս, և անտի նաւեալ գնաց ի Կոստանդինուպօլիս, և զօրութիւն աստուածային պահեաց զնա անդ, և ընկալաւ բազում մեծարանս և սէր ի թագաւորէն:

Ի թուին ՈԼՍ (631 = 1182) դարձաւ լեւոն ի Կոստանդինուպօլսէ և եկն առ եղբայրն իւր Ռովբէն, և նա սիրով ընկալաւ զնա, և ետ նմա զկապան բերդն: Իսկ Ռովբէն պարսպեալ վաւաշ ցանկութեանց և պոռնկական խորհրդոց, և այնր աղաղաւ գնաց յԱնտիօք, և բրինձ Պեմուշդն կալաւ զնա և եդ ի բանտի և իշխանքն որ ընդ նմա էին՝ մազապուրծ զերծեալք գնացին ի տունս իւրեանց:

Եւ այս այսպէս գործեցաւ ի թուին ՈԼԴ (634 = 1185): Ապա առաքէ Ռովբէն ի քեռին իւր Բակուրան, յդել պանդանտ զի դիցէ փոխանակ իւր առ բրինձն, և ինքն ելեալ տացէ զգին անձին իւրոյ: Եւ Բակուրան առաւ(թդ. 129ա)քեաց զքոյրն իւր և զմայրն Ռովբինի, և այլս յազգայնոցն իւրոց, և կտրեաց Ռովբէն գին անձին իւրոյ զՍարվանդիքարն, զԹիլն և զՃկերն, և ո (1000) դահեկան, և արձակեաց զնա բրինձն, և եկն յերկիր իւր, և ետ զոր խոստացաւն և ազատեաց զպանդանտսն:

Ի թուին ՈԼԶ (636 = 1187) մեռաւ Ռովբէն, և էառ իշխանութիւնն եղբայրն լեւոն, բարեբարու և անենեգ, և ոչինչ պատճառի եղեւ վրէժխնդիր ումեք, այլ յԱստուած ապաւինեալ յորմէ և յաջողեալ ուղղեցաւ իշխանութիւն նորա: Եւ էր սա այր իմաստուն և հանճարեղ, ձիավարժ հմուտ և ի զինուորութիւնս քաջասիրտ և արիագոյն յամենայն գործ բարութեան ի մարդկայինսն և յաստուածայինսն՝ արագ և զուարթերես: Զայսու ժամանակաւ տիրէր Հալպայ և

Դամասկոսի և Եգիպտոսի Յուսէփ, որդի Այուպին որ կոչեցաւն Սալ(թղ. 129բ)ահատին⁽⁹⁸⁾։ Սոքա ք եղբարք էին ի գաւառէն Դըւնայ, Քուրդ շինականի որդիք որ կոչէր Այուպ, և որդւոցն միոյն Յուսէփ և միւսոյն Յէտլ, որք եկեալ յաշխարհէն իւրեանց յաղագս գինըմպութեան և ճորտացան Նուրըմանին Հալպայ տիրոջն, և նա գլխացեալ ի նոսա և տայր նոցա ողորմութիւն փոքր փոքր, և նոքա ծառայէին զնա մտերմութեամբ, և օրրստօրէ յառաջեալ հասին ի փոքր մի կարողութիւն, և զոր ինչ անկանէր նոցա՝ ուտէին և ըմպէին ընդ ամենեսեան. և այսր աղազաւ սիրեցան յամենեցունց, և թագաւորեցին այսքան իշխանութեան և աշխարհի. և մեծացաւ յոյժ Սալահատինն, և եղեւ այր գոռոզ և պատերազմող, և սկսաւ եղջիւր ածել քրիստոնէից, և զօրացաւ օրըստօրէ առաւել քան զառաւել, և իմաստութեամբ խորագիտութեան իւրոյ քանդեալ տապալեաց և եբարձ միահաղոյն (թղ. 130ա) զզօրութիւնս քրիստոնէից յամենայն սահմանս իւր։ ի սոյն ամի գնացեալ Սալահատինն ի վերայ թագաւորին⁽⁹⁹⁾ Երուսաղեմի, և թագաւորն և Ֆրանգնին ծովեղերեայցն և կոման Տրապուսոյ և Ֆրեւքն խաչաղգեստք առ հասարակ բանակեցան ընդդէմ Սալահատինն։ Եւ էին զօրքն Ֆրանգնոյն բանակեալ ի վերայ բլրոյն, և անօրէնքն վտանգէին ի ջրոյ. իսկ աստուածուրաց

(98) Սալահատին, Salâh - al - Din Yûsuf, որդի էր Հայաստանի երեւելի քուրտ Najm - al - Din Aiyûb-ին, ծագումով Դուինէն. արաբ պատմիչները բնականօրէն ջանացած են արաբական ծագում տալ, բայց սխալ է, Սալահատին հայ էր, քուրդացած։ R. Grousset, Hist. des Crois. II էջ 535-536։ Չամչ. Գ. էջ 154։

(99) Երուսաղեմի թագաւորն էր Guy de Lusignan։

կոմսն Տրապօլսոյ առաքէ առ Սալահատինն և ա-
սէ. զինչ խոստանաս տալ ինձ զի յարուցից րզ-
բանակս քրիստոնէից և նստուցից յանջրդի տեղ-
ւոյ, զի դու զօրօք քո բանակեսցես ի վերայ ջրոյն:
Եւ նա խոստացաւ նմա գանձս բազումս հաստա-
տեալ գրով: Ապա անօրէն կոմսն սկսաւ խորհուրդ-
տալ թագաւորին և գլխաւորացն և ասէ. ոչ է
բարիոք մեզ աստ կեալ, այլ եկայք ելցուք աստի
և բանակեսցուք ի ընդնակողմն, և հաստատես-
ցուք զթիկունս մեր յամրոցսն: Եւ հաւատացոյց
զամենեսեան ի խոտորնակ բանս իւր. և իբրեւ
յարեան անտի (թղ. 130բ) քրիստոնեայքն՝ բա-
նակեցաւ սուլտանն անդ ի վերայ ջրին, և քրիս-
տոնեայքն այլ ոչ կարէին ըմպել ջուր, և կային
ի մեծ նեղութիւն և ի տարակուսի, և ոչ գտա-
նէին ելս իրացն. ապա յուսահատեալք եդին
զանձինս ի մահ և դիմեցին ի պատերազմ: Եւ
իբրեւ յարդարեցին կողմն զճակատ պատերազ-
մին, անօրէն կոմսն Տրապօլսոյ զատեալ բաժա-
նեցաւ գնդիւն իւրով ի քրիստոնէիցն, և եղև
այն բեկումն քրիստոնէիցն: Իսկ նոքա զահ յան-
ձրն առեալ խառնեցան ի միմեանս, և ի յեր-
կարել պատերազմին՝ պարտեցան քրիստոնեայքն,
և լքեալ լուծան ի ծարաւոյն մարդ և անասուն:
Եւ էր տապ և խորշակ յոյժ, և զօրացան ձեռք
այլազգեացն և կոտորեցին զամենեսեան: Եւ յայն-
ժամ թագաւորն և այլք ի զօրացն ամրացեալ
կային ի վերայ բլրաձեւ գագաթան միոյ, և խոն-
դրեաց ի սուլտանէն զի տարցէ զնա առ ինքն⁽¹⁾,
և նա առաքեաց վաղվաղակի և երբր: Եւ յորժամ

(1) Երուսաղէմի Թագաւորը դերի բռնուեցաւ Սալահա-
տինի Դամասկոսը գրաւելէն վերջ, Համայի կռիւին
ժամանակ. տես Գրիգոր Տղայ, « Բան ողբերգական » տող
128-130: R. Grousset, Hist. des Crois. II. 42 795-799:

գայր թագաւորն՝ յար(թղ. 131ա)եաւ սուլտանն ընդ առաջ և խոնարհեալ երկիր եպագ թագաւորին, և գիրկս արկեալ համբուրեաց զնա, և առեալ զձեռանէն եմոյծ ի խորանն և նստոյց ի վերայ բարձի, և ինքն խոնարհութեամբ նստաւ առաջի նորա⁽²⁾ և ասէ. սուրբ թագաւոր ռ (1000) բարի եկիր ի տուն եղբօր քո, մի ինչ տրամիր զի այսպէս է սահման զինուորութեան, երբեմն յաղթիլ և երբեմն յաղթել, և դու ես արդար և ճշմարիտ և երդմնապահ թագաւոր, և ես գոհ եմ ի վերայ ուղղութեանց քոց, վասն որոյ մեզ մի ի գլխոյ քումմէ մի պակասեսցէ, և վասն քո՝ բազմաց ողորմութիւն արարից, և վասն սիրոյ քո զբազումս ազատեցից: Եւ մինչ յայս բան էին՝ բերին առաջի նորա զԼոնաղտ բրինձն Տրապօլսոյ, և թագաւորն յարեաւ իբրեւ ետես զնա, և յարեաւ սուլտանն վասն թագաւորին. և ասէ սուլտանն ընդ Լոնաղտ բրինձն Տրապօլսոյ որ տուր տուեաց զթագաւորն, ով անհաւատ, ես ոչ յառնեմ վասն քո, այլ (թղ. 131բ) վասն թագաւորիդ: Եւ ասէ բրինձն. և ես քեզ չեմ շնորհակալ, այլ թագաւորիս: Եւ թագաւորն ջուր խնդրեաց, և հրամայեաց սուլտանն բերել ոսկի բաժակաւ ըմպել ի վարդի խառնեալ ընդ ջուր և ընդ ձիւն. և առեալ սուլտանն ըմպեաց սակաւ որպէս թէ չաշնեկիր, և մատոյց թագաւորին, և թագաւորն առեալ էարբ զկէսն և ետ ի բրինձն Տրապօլսոյ, և նա էարբ: Եւ ասէ սուլտանն ընդ բրինձն. ես ոչ տամ զըմպելիդ քեզ, այլ թագաւորիդ. և բրինձն ասէ ընդ սուլտանն. և ես քեզ չեմ շնորհակալ, այլ՝ թագաւորիս: Եւ ասէ սուլտանն ընդ

(2) Այն ազգի ժամանակագիրները կը գովեն միշտ մեծ Սուլթանին ասպետական ոգին: R. Grousset. Hist. des Crois. II, էջ 797-799:

բրինձն. անհաւատ, քանիցս անգամ երգուեալ ես դու ինձ և եղեալ զհաւատդ գրաւական, և ոչ պահեցեր զուխան որ ընդ իս, այլ գերեցեր և սպաներ զայդքան բազմութիւն, և առեր ըզգանձն իմ ի ճանապարհն Դամասկոսի, և այլ բազում հեղմունս արեան արարեր ի Սեուսիմ և և ոչ յիշեցեր զերդումն, արդ այժմ զինչ ունիս տալ ինձ պատասխանի: Եւ բրի(թղ. 132ա)նձն պատասխանի տուեալ ասէ ընդ սուլտանն Սալահատինն՝ Թէ շատ մի՛ հաջես, արա զկամս քո, ես զիմ արեանս վճարն իս ամաց յառաջ առեալ եմ ի Մսրմանաց, և այսուհետեւ ոչինչ տամ վասն մահուան իմոյ: Եւ ակնարկեալ սուլտանն սպասաւորացն, և նոքա կալեալ զոտից և զձեռաց նորա առաջի սուլտանին, և նա հանեալ զսուրն պողովատիկ, էարկ ի վերայ միջաց նորա, և սպասաւորքն սպանին վաղվաղակի. և զայն տեսեալ Թագաւորն տրամեցաւ յոյժ. և ասէ սուլտանն, մի՛ տրտմիր ընդ կորուստ անհաւատին քո⁽³⁾: Եւ ապա բերին զՖրեւրքն մայստուին հանդերձ և կացուցին առաջի նորա, և ասէ սուլտանն ընդ մայստուն. ո՛վ պատուական գլուխ եղբարց քոց, Թէպէտ և զբազումս զօրաց մերոց կոտորեցիք, այլ ես սիրեմ զձեզ վասն քաջութեան ձերոյ, արդ ուրացարուք զհաւատս ձեր և դարձիք ի կրօնս մեր, և տաց ձեզ պարգեւս և պատիւս (թղ. 132բ) և ամենայն մեծամեծաց իմոց զերագոյն կարգեցից զձեզ, մանաւանդ զքեզ: Պատասխանի ետ մաստուն և ասէ. ես, ով մեծ սուլտան, յօժարութեամբ զկամս քո ստնեմ, ապա Թէ հրամայեսցես՝ խօսիմ ընդ եղբարս իմ, և յորդորեմ զամենեսեան ի կամս քո: Եւ նա ետ հրա-

(3) R. Grousset, Hist. des Crois. III, էջ 26, note 1:

ման և ասէ. որ արասցէ զկամս իմ՝ կեցցէ, և որ ոչ լուիցէ՝ սրով սատակեսցի, Եւ ժողովեաց մայստուն զամենեսեան և ասէ. ով եղբարք, ահա աւուրք փրկութեան հոգւոց մերոց որով շահեսցուք զարքայութիւն, աղաչեմ զձեզ, միաբան և անքակտելի կացէք ի սէր Քրիստոսի. խառնեսցուք այսօր զարիւնս մեր ընդ փրկական արեան նորա, մի երկիցուք ի սպանողաց մարմնոյս, այլ ի հոգւոյ և ի մարմնոյ իշխողէն⁽⁴⁾, և մի խաբեսցէ զմեզ մեծութիւն անցաւորիս. և այլ բազում բանս խօսեցաւ ընդ նոսա ի գրոց սրբոց, և պընդեաց զնոսա ի նոյն հաւատն մե(թղ. 133ա)ռանել: Եւ գնաց առ սուլտանն և ասէ. են որ հնազանդ են հրամանաց քոց, և են որ հակառակք, արդ հրամայեա բերել առաջի քո: Եւ իբրեւ եկին՝ սկսաւ հարցանել մի ըստ միոջէ, և նոքա ոչ հաւանեցան, և հրամայեաց սպանանել զնոսա. և ապա ասէ ընդ մայստուն. և դու զի՞ հայիս տալ զդաւանութիւն մեր: Եւ մայստուն լցեալ զբերան իւր եթուք յերես սուլտանին յաղազս զայրանալոյ և սպանանելոյ վաղվազակի, զի ժամանեսցէ հոգեւոր որդւոց իւրոց. և ասէ ընդ սուլտանն. ես զամենեսին ի մահն յորդորեցի զի և կենացն վերին հասանիցեն, ես զիմրդ արարից զկամս քո: Եւ հրամայեաց սուլտանն և զնա սպանանել. և յորժամ սպանին՝ լոյս յերկնից էջ ի վերայ նոցա գ օր, յամօթ և ի նախատինս անհաւատիցն և ի պարծանս հաւատացելոցն: Եւ յորժամ այս այսպէս կատարեցաւ, ազատեաց սուլտանն զթագաւորն բազում պարգեւօք և զորս նորա էին: (թղ. 133բ) Եւ հրամայեաց զի ամենայն երուսաղեմացիքն տացեն իւրաքանչիւր գըլ-

(4) « Մի երկեցուք . . . » Ղուկ. Գլ. Ժ. 4:

խոյ իւրում մի դահեկան եղիպտացի, և զինչ կարացէ անձամբ իւրով առցէ ի տանէ իւրմէ և գնացէ խաղաղութեամբ, և որ ոք կամեսցի անդ կեալ՝ տացէ ի տարին գլխոյ իւրում մի դահեկան կարմիր: Բազումք կացին և բազումք ելեալ գնացին, և ինքն Սալահատինն էառ զԵրուսաղէմ⁽⁵⁾ ի ձեռս իւր, և զգաւառս նորա, և հետէ ի հետ էառ զամենայն ծովերգերսն և զգաւառն Սնտիոքու. և դողային յերկեղէ նորա ամենայն քրիստոնեայքն: Ի սոյն ամի թուրքման ոմն Լուքստոմ անուն ժողովեաց անթիւ Թուրքման և եմուտ յաշխարհն կիւլիկեցւոց և խորխտայր բառնալ զանուն քրիստոնէից. և գնաց մինչեւ ի Սիս, և բանակեցաւ առաջի քաղաքին յՌաւինն, և ծածկեաց զերեսս երկրի անհամար բազմութեամբ: Եւ յաշիւմ աստուածադօրն լեւոն լ (30) մարդով պատերազմեցաւ ընդ նմա և ընկ թղ. 134ա)էց յառաջագոյն զգլխաւորն նոցա զԼուստոմն. և դարձան ամենեքեան ի փախուստ, որոց զհետ մտեալ կոտորեաց զնոսա մինչեւ ի քարն Սարվանդաւի, բայց ասէին թէ մարմնաւոր տեսեամբ և զգալի աչօք ք զօրականք իջին ի բերդէն Սիսոյ և կոտորեցին զնոսա, որ ասի սուրբն Գէորգ և սուրբ ըն թորոս:

Ի թուին ՈՒԷ (637=1188) սպանաւ մեծագլգի իշխանն սիր Պաղտին գունդուստապլն ի բերդըն Պռականա, որ գնացեալ էր գողանալ զբերդըն: Իսկ զկնի ք ամսոց էառ գողութեամբ զՊռականա լեւոն, և էսպան զբերդաւագն զՏիփի ամիրա, որ սպանեալ էր զՊաղտինն, և ոգի քձ

(5) ՍՏԲ. 105, Երուսաղէմի առումը՝ « ի թուին ՈՒԷ » կը գնէ, որ սխալ է. շիտակ է Տարեգիրքը ՈՒԶ=636=1187-ին, 2 հոկտեմբերին ուրբաթ օր մը: Զամշ. Գ. 154: R. Grousset, Hist. des Crois. II, էջ 812 - 820:

(200) Թուրք: Զայսու ժամանակաւ որդիքն Չորտուանիլի Սասնցոյ, որդիք քուեր տէր Գրիգորոյ կաթողիկոսին Հայոց առ Լեւոն կային, արք բարետեսիլք, որոյ երիցագունին Հեթմոյ ետ Լեւոն զաւագ դուստր եղբօրն իւրոյ (թղ. 134բ) Ռուբինի՝ զանուանեալն Ալիծ, և ետ նոցա զքաղաքն Մսիս, և Շահնշահին զՍելեւկիա: Եւ կրտսեր դուստրն Ռուբինի Ֆիլիպն կայր առ մայրն Լեւոնի: Էառ և Լեւոն կին յԱնտիոքայ, զդուստր եղբօր տիկնոջ բրնձին, զոր ետ տիկինն յօժարութեամբ և Լեւոն ուրախութեամբ էառ վասն երկիւղի բրնձին. յորմէ կտակած էին հանապազ որպէս զի տիկինն վասն ազգականութեան կնոջն Լեւոնի պահեսցէ զնա ի չարէ բրնձին, որպէս և եղեւն իսկ:

Ի Թուին ՈՒԼԸ (638=1189) ելաւ Թագաւորն Ալամանայ⁽⁶⁾ բազում զօրօք և եկն ի Կոստանդինուպօլիս, և էանց ի յիկոնիա և էառ զնա, և կոտորեաց զզօրս Խլիծ Ասլանին, և ետ Խլիծ Ասլանն պանդանոս նմա գլխաւորս շ (30) և 200 (100.000) դահեկան, և արար սէր ընդ նմա. և եկն կայսրն մինչեւ ի Սելեւկիա. և զի էր ամառն և տապ տօթոյն յոյժ, եմուտ Թագաւորն ի գետն լողանալ, և յաղթեալ ի ջուրցն բազմ^(թղ. 135ա) ութենէ, զի էր այր ծեր, և խեղդեցաւ անդ: Բայց ասի թէ յառաջագոյն գուշակեալ էին նմա թէ ի ջրոյ մեռանիցիս, վասն այնր զայնքան երկանածիդ ճանապարհն ընդ ցամաք եկն: Իսկ որդի⁽⁷⁾ նորա գնաց մինչեւ յԱ.քքա, և զկնի զ

(6) Զամհ. Գ, 155: R: Grousset, Hist. des Crois. III, էջ 8-17: Երրորդ պաշտօնական իաջակրութիւնն է որ Գերմանիոյ Ֆրեաերիկ Շիկամօրուսը առաջնորդէց:

(7) Ֆրեաերիկին որդին՝ Ֆրեաերիկ de Souabe որ հօրը հետ իաջակրութեան ելած էր: R. Grousset, Hist, des Crois.

ամսոյ անտ մեռաւ, և զօրք նորա ցրուեալ գնացին:

Իսկ ի թուին ՈԽ (640=1191) եկն թագաւորն Ֆռանգաց նաւովք յԱքքա բազում զօրօք և պաշարեաց զնա, և եկն Սալահատինն, քանզի նորա էր քաղաքն, և բանակեցաւ ընդդէմ նոցա. և զօրքն Ֆռանգաց փորեցին շուրջ ինքեանց գիւղանդակս և ամրացան յոյժ, և ցանեցին շուրջանակի տատասկ երկաթիս, և ի մեծ վտանդի ունէին զքաղաքն, և սուլտանն ոչ կարէր օգնել քաղաքացեացն: Եւ յայնժամ եկն թագաւորն Ընկլիզաց ի Կիպրոս, և էառ զնա ի Յունաց, և կալեալ զտուկն Կօմանէ և եբեր ի յԱքքա⁽⁸⁾, և միաբանեալ ք (թղ. 135բ) թագաւորքն պատերազմէին ընդ սուլտանն և ընդ քաղաքացիքն քաջապէս: Եւ յայնժամ առաքեաց սուլտանն առ թագաւորն և ասէ. առէք զքաղաքդ ձեր ի ձեզ, և զմարդիկդ վաճառեցէք կշռով անձանց իւրեանց ոսկւոյ և արծաթոյ. նոքա պատասխանի ետուն և ասեն. վասն պատուոյ երեսաց քոց պարտ էր մեզ առնել զայդ, բայց զի երդուեալ եմք յառաջագոյն ի սուրբ գերեզմանն Քրիստոսի՝ ի բերան սրոյ մաշել զամենեւեան, և վասն այնր ոչ կարեմք լինել երդմնազանցք. և առին զքաղաքն և սպանին անդ լոք (36.000) այր, և Սալահատինն փախեաւ:

Ի թուին ՈԽԱ (641=1192) եղեւ սով սաստիկ, զոր ոչ ոք կարէ տալ գրով զօրինակն այնպիսի դառնութեան, զի ի բազում մեռանելոյն

III, էջ 18, 38, 45: Ֆրանսայի թագաւորն էր Philippe Auguste, և Անգլիոյ Richard:

(8) Աքքա, Saint-Jean d'Acre-ի գրաւումը՝ խաչակրութեան տարեգրութեան լաւագոյն գրուագներէն մին եղաւ: R. Grousset, Hist. des Crois. III, էջ 51-56,

ոչ կարէին թաղել զմեռեալսն, և երանէին յառաջագոյն վախճանելոցն: Եւ յորժամ հասին ի ժամանակ գարնայնո(թղ. 136ա) յն, արածէին ի վերայ խոտոցն իբրեւ զոչխարս, և յանրնդել կերակրոցն անկեալ մեռանէին: ի սոյն ամի մեռաւ խիճ Սալան սուլտանն յիկոնիոյ. իսկ Սալահատինն սկսաւ նեղել զմեծն Անտիոք զի առցէ. և ասացին նմա աստեղագէտքն եթէ ոչ կարես տիրել նմա, և դադարեաց սուլտանն ի նոյն խորհրդոյ: Եւ Անտիոք նեղէր ի սովոյ, զի ոչ մտանէր անտ կերակուր յահէ սուլտանին, և ասեն արքադաքին ընդ բրինձն⁽⁹⁾. ահաւասիկ մեռանիմք ի սովոյ, զինչ արասցուք. և ասէ բրինձն. համբերեցէք ինձ ժե օր և տաց ձեզ պատասխանի: Եւ յարուցեալ բրինձն առնու ընդ իւր ձիաւորսն և զնաց առ Սալահատինն մինչդեռ բանակեալ կայր հանդէպ քաղաքին Աքքայոյ, եհաս ի դռն խորանին, և ասէ ընդ դռնապանսն. ասացէք սուլտանին թէ բրինձն Անտիոքու աստ է, եւ խնդրէ տե(թղ. 136բ)սանել զքեզ. զոր իբրեւ լուաւ սուլտանն, վաղվաղակի եւ ընդ առաջ նորա, և կալեալ զձեռանէ նորա եմոյժ ի խորանն, և մեծարեաց նստիլ: Եւ նա ասէ. խնդիրս ունիմ առ քեզ, եթէ կատարեսցես՝ նստայց. և ասէ՝ կատարեալ է զոր խնդրես, ասա. և ասէ բրինձն. խնդրեմ ի քէն պարգեւել ինձ զԱնտիոք: Եւ ասէ սուլտանն՝ պարգեւեալ է, և ի վերայ այդորիկ գ ամաց կերակուր քեզ և քաղաքին քո ես տաց: Եւ արար սէր կատարեալ և դարձաւ յԱնտիոք, և լցաւ քաղաքն առատութեամբ և կերակրօք:

Ի թուին ՈխԲ (642 = 1193) յորժամ դար-

(9) Անտիոքի բրինձը՝ Bohémond III-ն էր (1163 - 1201):

ձաւ բրինձն ի Սալահատնէն, խորհեցաւ ընդ արկինն իւր բռնել զԼեւոն. և նա ասէր, մի գործեր զայդ գործ անիրաւութեան, քանզի փեսայ է իմ, և յամենայն ժամ յօժարութեամբ գայ ի ծառայութիւն քո, և ձեռնառու է քեզ ի գործ պատերազմի։ Այլ նա ոչ դարձաւ ի չար խորհրդոցն, և առաքեաց կոչեաց զնա։ (Թղ. 137ա) Եւ յարուցեալ գնաց Լեւոն ի Պաղրաս, և կինն բրնձին ծանուցանէր Լեւոնի զբանն զանխաւարար։ Եւ առաքեաց Լեւոն առ բրինձն գալ ի Պաղրաս ինքն և բրնձէսն, զի անդ պատուեսցէ զնոսա, և ապա ելեալ նորօք գնասցեն յԱնտիոք։ Եւ նորա եկին յօժարութեամբ, և Լեւոն ել ընդ առաջ նոցա և մեծարեալ եբեր ի Պաղրաս, և անդ կալաւ զբրինձն, և տարեալ եղ յարգելանս ի կլան Սիսոյ, և պահէին զգուշութեամբ։ Իսկ ի սոյն ամի առաքեաց Սալահատին սուլտանն առ Լեւոն՝ տալ զերկիրն Կիւլիկիոյ ի նա, և ինքն գնասցէ ողջ անձամբ. և Լեւոն յերկիւղի եղեալ թէ զինչ արասցէ, և յԱստուած ապաւինելով ասէ ընդ առաքեալն առ նա. ասա ցաւստանն թէ երկիր ոչ ունիմ տալ քեզ, բայց եթէ գայցես յերկրիս իմում, տաց քեզ յերկայրից ըմպելիս, որպէս հաւատակցին քո Բոքստումի։ Եւ սուլտանն լուեալ զայս մոմուէր որ(Թղ. 137բ) պէս զառիւծ, և պատրաստէր զզօրս իւր գալ յերկիրն Կիւլիկիոյ զի բնաջինջ արասցէ զհաւատացեալսն Քրիստոսի, և եկն մինչեւ ի գետն որ կոչի Սեաւ, և պատահեալ նմա ախտ հիւանդութեան՝ սատակեցաւ անդ։ Եւ նստաւ յաթոռ նորա որդին իւր որ կոչէր Մելեք Տահր։ Ի սոյն ամի ի ժգօրն մայիս ամսոյ փոխեցաւ առ Քրիստոս կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգորիս, յաշխարհն Կիւլիկիեցոց, և թաղեցաւ ի Դրազարկն. և նստաւ յաթոռն իւր որդի քեռն իւրոյ տէր Գրիգորիս, որ կոչէր Վահրամ,

տղայ տիօք: Ի տոյն ամի մեռան մեծազարմ իշխանքն քուերորդիք կաթողիկոսին Հեթում, փեսայն Լեւոնի՝ յեղբօրն դուստրն յԱլիծն, և եղբայրն Հեթմոյ Շահնշահն, ի միում ամսեան քեռին և քուերորդիքն: Բայց ասի թէ Լեւոն եղեւ պատճառ մահուան նոցա, այլ ճշմարիտն Աստուծոյ է զիտելի: Իսկ կաթողիկոսն Գրիգորիս յորժամ և (թղ. 138ա) ղեւ կաթողիկոս՝ ոչ տանէր զառաջին հնազանդութիւնն ամենեցուն, որպէս յորժամ ընդ դաստիարակաւ էր, այլ ինքն իշխանութեամբ տանէր զհայրապետութիւնն, որպէս տեսեալն էր ի քեռին իւր: Յայնժամ մախացեալ ընդ նա աւագագոյն մարդիկն, առաքեն առ Լեւոն և ասեն. ոչ ունի սա իմաստութիւն վարել զհայրապետութիւնն որպէս արժան է, և յօգեցին որպէս կամեցան զնմանէ: Եւ զայս արարին միանգամ և երկիցս և երիցս, մինչեւ շարժեցին զԼեւոն ի կամս իւրեանց: Եւ առաքէ ի բերդըն Հոռոմկլայն զարքեպիսկոպոսն զտէր Յոհաննէս առնել ըստ իմաստութեան իւրում. և նա զնացեալ անդ և մտեալ առ կաթողիկոսն պատուով, և մեծարեալ որպէս զհիւր և զազգային: Իսկ նա ձեռնտուութեամբ սպասաւորաց նորա մինչ զեռ էին նստեալ ի սեղանն ի ժամ ճաշոյն՝ ետ փակել զդրունս բերդին, և տարածեցաւ աղմուկն. և (թղ. 138բ) հայրապետն զարհուրեցաւ և ասէցտէր Յոհաննէս. զի՞նչ է այս զոր լսեմս. և նա ասէ՝ բռնած ես. եւ կալեալ զնա եղին յարգելանի և ամրացուցին պահապանօք: Եւ իբրեւ տարածեցաւ համբաւն յարտաքին բերդն և ի ներքին շէնն, հասին ամենեքեան զինուք ի վերայ կլային, առ ի յօգնութիւն հայրապետին իւրեանց, և զաւուրս գ պատերազմեցան նետիւ և ոչինչ կարացին առնել, և ապա խաղաղացան: Եւ առեալ տէր Յոհաննէս զդատապարտեալ հայրա-

պետն երբեր առ լեւոն, և եղին զնա ի պահեստի ի բերդն կոպիտառայ, ժամանակս ինչ կալ անդ: Իսկ բնակիչք Հոռոմկլային աղեկիզեալք ընդ անիրաւ դատապարտութիւն հայրապետին իւրեանց, առաքեն առ նա ծածկաբար զի հնարեսցէ զելն իւր ի բերդէն, և մատուցեն նմա երիւարս և տարեալ արասցեն զնա տէր բերդին և աթոռոյն իւրոյ. որոյ անկեալ ի (թղ. 139ա) բանս նոցա մանկաբար, և առեալ կտաւ կախեցաւ ի գիշերի իջանել ի բերդէն, և կտաւուն անկն բեկեալ պատռեցաւ և անկեալ ի խոնարհ՝ բարձաւ մեռեալ, և առեալ տարան ի Գրաղարկն, և անդ թաղեցին զնա մերձ առ դամբարան քեռն իւրոյ. և էր թուական Հայոց ՌԽԳ. (643 = 1194):

Իսկ ի սոյն թուին, եղին հայրապետ զտէր Գրիգորիս զկոչեցեալն Ապիրատ, որ էր որդի զօրավարին, եղբօր կաթողիկոսացն տէր Գրիգորի և տէր Ներսիսի, այր իմաստուն և գիտնական, լցեալ աւուրբք և հասեալ ի ծերութիւն բարիոք հովուապետութեամբ: Իսկ լեւոն յորժամ բըռնեաց զբրինձն, կալաւ զնա յարգելանս աւուրս ինչ, և եկեալ յԱ.Ք.թայոյ թագապարմ իշխանն գունթ Հեռին⁽¹⁰⁾ և խնդրեաց զնա պարգեւս ի լեւոնէ, և նա շնորհեաց նմա. և հաստատեցին ուխտ սիրոյ⁽¹¹⁾ խնամութեան ընդ միմեանս, և ետ լեւոն զդուստր եղ(թղ. 139բ)բօրն իւրոյ Ռոպ-

(10) Գունթ Հեռի, Հենրի, Comte Henri de Champagne, որ այս թուականին Երուսաղէմի աթոռին տեղապահ էր, և կը նստէր Ա.Ք.թայի մէջ:

(11) «Ուխտ սիրոյ» հայ-ֆրանք համաձայնութիւնը գոյացաւ Henri de Champagne-ի միջնորդութեամբ. Bohémond III զայն ամրապնդեց՝ իր անդրաձիկին, Raymond-ի համար Ռուբէն Գ. ի Աւխտ աղջկան ձեռքը խնդրելով: R. Grousset, Hist. des Crois. III, էջ 132-133:

բինի զՍլիծն, որ յառաջագոյն Հեթումն ունէր, եղբայրն Շահէնշահի, աւագ որդւոյն բրնձին Ըռեմնդին, այս պայմանաւ որ թէ լինէր ի նրմանէ որդի արու՝ լինէր ժառանգ Լեւոնի, և զկնի մահուան հօրն իւրոյ Ըռեմնդին՝ լինէր տէր Անտիոքու, և հաստատեցին զայս գրով և երդմամբ: Եւ էր որդի բրնձին առ Լեւոն, և մտանէր և ելանէր ընդ նմա, և կացեալ ժամանակս ինչ մեռաւ, և կինն նորա մնաց յղի ի նմանէ, և ծնաւ որդի արու վայելուչ և գեղեցիկ տեսեամբ, քանզի ոչ գոյր որդի Լեւոնի, լինել ժառանգ հայրենեաց իւրեանց, և տայր սնուցանել զնա մեծաւ զգուշութեամբ. և մկրտեաց զնա և կոչեաց զանուն նորա Ռովբէն:

Իսկ ի Թուին ՌթԵ (645 = 1196) առաքեաց թագաւորն Յունաց Լեւոնի թագ պատուական, և (թղ. 140ա) խնդրէ ի նմանէ զմիաբանութիւն սիրոյ. և նա առ ընկալաւ ուրախութեամբ:

Ի Թուին ՌթԶ (646 = 1197) առաքէ Լեւոն ի կոստանդինուպօլիս զարքեպիսկոպոսն տէր Ներսէս, զորդի Օշնին, և զմեծազարմ իշխանն ըզՀալկամն, զեղբայր Բակուրնայ՝ զքեռին իւր, որք գնացեալ անդ և ցուցեալ զկամս սիրոյ Լեւոնի յօժարութեամբ առ նոսա: Եւ զի էր տէր Ներսէս այր իմաստուն և լի գիտութեամբ, և ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ, ժողովեցան առ նա իմաստունքն Յունաց և խօսեցան ընդ նմա բազում աւուրս վասն դաւանութեան հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, և հաճեալ հաւանեցոյց ըզնոսս տէր Ներսէս: Իսկ ի սոյն ամի մոլորումն եղեւ Զատիկին, և ի սոյն ամի առաքեաց Լեւոն զարքեպիսկոպոսն Սիսոյ զտէր Յոհաննէս յՍ.ք.բա, ի խնդիր թագին զոր թագաւորն Սլաւանաց առաքեալ էր նմա, զկնի զօրացն որք եկեալ էին անդ, որ և (թղ. 140բ) եկն անտի արժւէպն

որ եկեալ էր հրամանաւ պապուն Հռոմայ⁽¹²⁾։

Ի թուին Ոխէ (647=1198) յամսեանն յու-
նուարի, յօր Յայտնութեան Տեառն, օծին զԼե-
ւոն թագաւոր Հայոց Ի հնազանդութիւն եկեղեցւոյն
Հռոմայ և ըմբրուրին Ալամնաց. և եղեւ ուրախու-
թիւն մեծ աղգիս Հայոց, զի տեսին վերստին
կանգնեալ և նորոգեալ զտէրութիւն իւրեանց
յերեսս Լեւոնի բարեբարոյ և աստուածասէր ար-
քայի։ Ի սոյն ամի հանգեաւ ի Քրիստոս տէր
Ներսէս, որդի Օշնին և եղբայր Կոստանդեայ
տեառն Լամբրունի։ Եւ արդ պարտ էր մեզ
պատմել փոքր ի շատէ զոր ըստ նորայն ժամանակի
վայելչացեալ էր տունս Հայոց։ Քանզի էր արքայն
Լեւոն այր իմաստուն և հանճարեղ, զուարթ տես-
լեամբ և առատ սրտիւ առհասարակ, առ եկեղե-
ցականս և աշխարհականս, առ աղքատս և առ տը-
կարս, ի վանօրեայս (թղ. 141ա) և յուխտեալ
տեղիս, և ամենայն ուրեք տարածանէր զբարեաց
իւրոց պարգեւս. զարդարեաց զտօնս զատկաց
մեծահանդէս ժողովով, և մեծածախ սեղանով. և
ուր իմանայր թէ գոյ այր պիտանի ի գործ ինչ
և աջողակ, առաքէր և կոչէր խոստմամբ, և բե-
րեալ հանգուցանէր առատաձիր պարգեւօք. և
ամենայն դասուք եկեղեցականօք և պատուաւոր
իշխանօք զարդարեալ և վայելչացեալ էր երկիրս
կիլիկոյ, զոր և պատմեցից զանուանս մի ըստ
միովէ։

Տէր Դաւիթ արքեպիսկոպոս Մամսուեստիոյ և
առաջնորդ սուրբ ուխտին Արքակաղնոյն։

Տէր Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Կապնուն և առաջ-
նորդ Արիգնոյն։

(12) Նոյն շրջանի Պապն էր Կեղեստինոս Գ։ Արժւէպք = Ar-
chevêque։

Տէր Յովհանէս արքեպիսկոպոս Սիսոյ և առաջնորդ-
Դրազրկուն:

Տէր Մինաս արքեպիսկոպոս աստուածաբնակ քա-
ղաքին Երուսաղեմի (Թղ. 141բ):

Տէր Յուսէփ արքեպիսկոպոս Անտիոքու և առաջ-
նորդ Յիսուանցն:

Տէր Կոստանդին արքեպիսկոպոս Անարզաբոյ և
առաջնորդ Կաստաղօնին:

Տէր վարդան արքեպ. Լամբրունին և առաջնորդ-
Սկեւոյին:

Տէր Ստեփանոս արքեպ. Տարսոնին և առաջնորդ-
Մլիճոյն:

Տէր Թորոս եպիսկոպոս Սելեւկիոյ:

Տէր Աստուածատուր եպ. Սեծքրուն:

Տէր Յոհանէս եպ. Սանվիլանց:

Տէր Գէորգ եպ. Անդրիասանց:

Տէր Կոստանդին եպ. Յոհանանց:

Տէր Գրիգոր եպ. Փիլիպպոսեանց:

Տէր Ստեփանոս եպ. Իերզուսին:

Տէր Միխիթար եպ. Ընկուզտին:

Իշխանն Պաղրոսայ Ատանն:

Իշխանն Ճկերոյն Օստն:

Իշխանն Համուսին Արեւդոյնն:

Իշխանն Սարվանդաւի Սմբասան: (Թղ. 142ա)

Իշխանն Հարունոյն Լեւոն:

Իշխ. Սիմանայ Կլային Սիրուհի:

Իշխ. Անէոյն Հեռի:

Իշխ. Կուտաֆոյն Ապղարիպ գունդուստապլն:

Իշխ. Ընկուզտին Պաղտինն:

Իշխ. Թոռնկային Ստեֆն:

Իշխ. Բերդուսին Լեւոն և Գրիգոր:

Իշխ. Կանչոյն Աշտոն:

Իշխ. Ֆոնսոսայ Ապղարիպն:

Իշխ. Կապնուն Տանկրի:

- Իշխ. Ճանճոյն կոստանդին:
 Իշխ. Շողականն Ճօֆրի:
 Իշխ. Մաղոտխաչին Սիմոնն:
 Իշխ. Թլին Ըռօպերտն:
 Իշխ. Թլսապոյ Թորոս:
 Իշխ. Վաներոյն վասիլ մարաջախտն:
 Իշխ. Բարձրբերդոյ Գէորգ:
 Իշխ. Կոպխտառոյ կոստանդին:
 Իշխ. Մօլովոնին Աթառոսն (թղ. 142բ):
 Իշխ. Կուկլկայ Սմբատ:
 Իշխ. Լամբրունին Հեթում:
 Իշխ. Լուլայոյ Շահինշահն:
 Իշխ. Պապեռօնին Բակուրան:
 Իշխ. Ասկուռոյ վասակ:
 Իշխ. Մանաշոյ Հեթում:
 Իշխ. Բերդկանն Միխայլն:
 Իշխ. Պռականոյ Տիգրանն:
 Իշխ. Սիւիլոյ Օշինն:
 Իշխ. Կուռիկօսոյ Սիմոնն:
 Իշխ. Սելեւկիոյ և Պունառոյ կոստանցն:
 Իշխ. Սինիտու և Կովասու Ռոմանոսն:
 Իշխ. Վէտին և Վէռսկու Նիկիֆօնն:
 Իշխ. Լավգատոյ և Տիմիտուպօլոյ Խոսօֆօրն:
 Իշխ. Մանիօնին, Լամօսոյ, Ժեռմանկանն և Անա-
 մուռին Հալկամն:
 Իշխ. Նորբերդոյ և Կօմառտիասոյ սեւաստիօսն
 Հեռի:
 Իշխ. Անդօշին և Կուպային Պաղտինն (թղ. 143ա):
 Իշխ. Մաղվայոյ և Սիկոյ և Պալապօլին Կեռսակն:
 Իշխ. Մանովղատին և Ալարոյ Միխայլն:
 Իշխ. Լակուաւենոյ կոստանդինն և Նիկիֆօնն:
 Իշխ. Կալանօնօսոյ, Այթուտապին, սուրբ Սոփէ
 և Նաղլօնին Կեռվարդն:
 Արդ այս վերոյգրեալ բերդերս ժամանակ
 մի ծառայեցին Թագաւորին Լեւոնի, և ապա դար-

ձան ի սուլտանն: Եւ յետ Պեմնենա բրնձին մահուանն՝ բազում զինուորք եկին ի ծառայութիւն թագաւորին Լեւոնի, և իշխանք ընդ նոսա՝ որոց անուանքն են այսոքիկ. Ռւլիվէր Չամբուլայն, Ռօճէլ Տմունթն, Զուարտն, Թումաս Մալլարունն, Բայէն Պուղլերն, Կիլամ Տլիլն⁽¹³⁾. և այսպիսի խոհեմ՝ իշխանօք և քաջամարտիկ զինուորօք քաջապէս սղէր զհոյս թշնամեացն: Եւ զորդիսն խլիճ Սուլանին ուրք (թղ. 143բ) տիրեցին տանն Հոռոմոց, նեղեալ զնոսա յոյժ, առնելով ի նոցանէ բերդուրայս և գերելով գերկիր նոցա աւերմամբ. և աւրիագոն քաջութեամբ սպառազինեալ կայր ի մէջ թշնամեաց իբրեւ զախոյեան անպարտելի: Եւ ունէր ի մօրի զշարիսն Լամբրունցեացն զոր անցուցեալ էին ընդ քրիստոնեայս Կիւլիկեցւոց և ընդ ազգն Ռովբինանց, որպէս և երբեմն Օշինն հայրըն Հեթմոյ, առաջնորդ եղեալ Թուրքին և եբեր ի վերայ Ստանոյ, էառ զնա և բազում կոտորած ըս արար ի նա, որ և ասէին թէ եձ (500) կոյս աղջիկ տարան, թող զայլ անթիւսն: Եւ խորհէր Լեւոն իմաստութեամբ, փետտել զթեւս նոցա, և ցածուցանել զբարձրայօն հպարտութիւն նոցա: Խօսէր ընդ Հեթում՝ որդի Օշինն բանս ախորժականս մտաց նորա. կամք են իմ առնել ընդ քեզ կապակցութիւն սիրոյ, և տալ զգուտոր եղբօր իմոյ Ռովբինի՝ զՖիլիպն ի կնութիւն որդւոյ քո երիցա (թղ. 144ա) գունի Օշնի: Եւ Հեթում շնորհակալութեամբ ընկալաւ զբանն և ուրախացաւ: Եւ ապա ի քաղաքն Տարսոն պատրաստեցին զպետս հարսանեաց, և Հեթում եկն տամբ

(13) Ռւլիվէր, Olivier Chambellan: Ռօճէլ Տմունթ, Roger du Mont: Լուարա, Louard: Թումաս Մալլարուն, Thomas Maslebrun: Բայէն Պուղլեր, Bohémond Lair: Կիլամ Տլիլ, Guillaume de l' Isle:

և զաւակօք և ամենայն աղխիւք ի Տարսոն: Եւ թագաւորն լեւոն կալաւ զնոսա, և առաքեալ էառ զլամբրունն առանց մարտի, և զՀեթում եղ ժա. մանակս ինչ ի բանա, և ապա հանեալ ի բանտէն ետ նմա գեղորայս բազումս և պատուով ընդունէր զնա, և նա ծառայէր նմա միամտութեամբ րստ իմաստութեան իւրոյ, զի էր այր զգօն և մեծի. մաստ գրագէտ յոյժ: Եւ դարձեալ յետ ամաց ինչ կալեալ զնա և եղ ի բանտի, և նա անդ զգեցաւ զգեստ կրօնաւորութեան, և գնաց թագաւորն առ նա ի բանտ ի վահկայն և խնդրեցին թողութիւն յիրեբաց, և ազատեաց զնա թագաւորն, և ետ նմա զսուրբ ուխտն Դրազարկն, և անդ եկաց մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ, և ի ժամ կրօնաւորութեանն փոխեցաւ անուն նորա (թղ. 144բ) և անուանեցաւ Հեղի⁽¹⁴⁾:

Ի թուին ՈՒԹ (650=1201) գնաց Ըռուգնատին սուլտանն բազում զօրօք յարեւելս, և էառ զքաղաքն Թէոդուպօլիս, որ է կարնոյ քաղաք, ոչ պատերազմաւ՝ այլ սիրով, և գնաց խրոխտալով ի վերայ Մժնկերտոյ, և մինչդեռ նեղէր պատերազմաւ զամրոցն՝ հասին ի վերայ նոցա զօրքն վրաց և արարին զնոսա փախստական, կալան զտէրն Եղրնկային զվահրամ շահն, եւ բազում աւարաւ դարձան յաշխարհն իւրեանց: Եւ սուլտանն կացոյց տէր քաղաքին կարնոյ զեղբայրն իւր, զՏուղրիլ շահն, որ էր այր բարեբարոյ, և զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ սիրով եկաց ընդ թագաւորն լեւոն, և յոյժ սիրէր զարիստոնեայս, և եղբայրն իւր սուլտանն դարձաւ ի տեղի իւր:

(14) Հեթում իշխանը, Հեղի՝ կրօնաւորական ուխտերու տակ, 1210 - 1211ին լեւոնէն անուանուեցաւ Աբբայ Դրազարկի Ս. Աստուածածնին. (Abbas S. Mariae Trium-Arcium). Աւելան, Սիսուան, 505:

Ի թուին ՈԾԲ (652=1203) կաթողիկոսն տէր Գրիգորիս գնաց ի Հոռոմկլայէն առ թագաւորն Լեւոն վասն քուերորդւոյն իւրոյ Հեթմո (թղ. 145ա) զի դեռ եւս յարգելանս էր յերկրորդ ըմբռնմանն, և ազատեաց գնա թագաւորն, որպէս յառաջագոյն ասացաք: Եւ յետ սակաւ աւուրց տէր Գրիգորիս հանգեաւ ի Քրիստոս, և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Արքակաղնին: Եւ ի նոյն ամի ժողով արար եպիսկոպոսաց թագաւորն Լեւոն, և եղին զտէր Յոհանէս, զարքեպիսկոպոսն Ստոյ կաթողիկոս Հայոց, որ էր այր խորագէտ և իմաստուն և առատաձեռն: Սեղանով արքայակերպ և խոնարհ սրտիւ, անպաճոյճ անձամբ, և ի հոգեւորան փոյթ. զարս առաքինիս յոյժ սիրէր, և ոչ տայր թոյլ հրապարակել զմիասն կարգաւորաց. շինասէր էր և տան յարդարիչ և պիտոյից պատրաստիչ, որ և զբերդն Հոռոմկլայն քաջ ամրացոյց, քակեաց յեկեղեցական սպասուցն բազում անօթս ոսկեղէնս և արծաթեղէնս, և զամենեւեան զեկեալն առ ինքն բարիոք դարձոյց: Էր սա ազգաւ Հեթմոյի, որդի Կոստանդեայ (թղ. 145բ) եղբոր Օհնին:

Ի թուին ՈԾԳ (653=1204) մեռաւ Ըռուգնատինն և նստաւ ի տեղի նորա որդին իւր, որ կոչէր Սուլիման շահ:

Ի թուին ՈԾԴ (654=1205) գնաց Լեւոն թագաւորն ի վերայ քաղաքի Ապլաստային, և ոչ կարաց առնուլ գնա. և եկն ի Կոստանդինուպօլսէ Խոսրով շահն, որդի Խլիճ Ասլանին, և տիրեաց հայրենեաց իւրոց: Զայսու ժամանակաւ գնաց տէր Յոհանէս կաթողիկոսն առ թագաւորն Լեւոն, և լուաւ վասն Անտիոքացի տիկնոջն⁽¹⁵⁾ զոր ունէր

(15) Լեւոնի Անտիոքացի կնոջ անհաւատարմութեան պատճառով թիւնը՝ տես Աւիշան, Սիսուան, 508:

Թագաւորն՝ բանս բամբասանաց, և պատմեաց
զանխլաբար Թագաւորին. իսկ Թագաւորն, քանզի
էր յոյժ սրտային, հրամայեաց զբազումս ի մեր-
ձաւորաց տիկնոջն կորուսանել, և զկինն ձեռօք
իւրովք եհար սաստկապէս, և կամէր առժամայն
սպանանել. իսկ որդին վառակայ քեռոյն իւրոյ
կոստանդին հազիւ կարաց զերծուցանել ի ձե-
ռ(Թղ. 146ա)աց նորա կիսամահ, և առաքեաց յար-
գելանս ի վահկայն. Եւ ունէր ի նմանէ Թագա-
ւորն Լեւոն դուստր մի տղայ Ըռիթա անուն, զորս
մայր Թագաւորին Լեւոնի սնուցանէր զնա:

Իսկ ի Թուին՝ Ո՞՞Ե (655=1206) մեռաւ
բրինձն Անտիոքայ Պեմունտն, և նստաւ ի տեղի
նորա որդին իւր որ էր միականի, և էր կոմս
Տրապօլսոյ. և առաքեաց առ նա Թագաւորն Լեւոն
և եցոյց զգիր պայմանի հօրն իւրոյ զոր արա-
րեալ էր Թագաւորին վասն ժառանգութեան
տղայի աւագ որդւոյն իւրոյ, զոր գրեցաք. և նա
ոչ առ յանձն ընդունել զգիր պայմանին և ոչ
կամեցաւ կալ յիրաւունս. Եւ դարձեալ առաքեաց
Թագաւորն և եցոյց պատրիարքին Անտիոքայ
զնոյն գիր և զիրաւունս իւր, և պատրիարքն վկայ-
եաց իրաւանց Թագաւորին, այլ կոմսն ոչ առ
յանձն. Եւ արար պատրիարքն զնա ընդ բանիւ,
և հրամայեաց ոչ հարկանել զանգակ յԱնտիոք և
ոչ մատուցանել պատարագ, և ոչ Թաղել մեռեալ,
և նա ոչ (Թղ. 146բ) հաւանեցաւ. Ապա յետ ամե-
նայնի յանդգնեալ միեաց զձեռն իւր ի պատ-
րիարքն և եդ յարգելանս, և նեղէր սովով և
ծարաւով, և առաքէր առ նա և ասէր՝ վկայեա՛
վասն իմ որ ես եմ իրաւամբ տէր Անտիոքայ, զի
ազատեալ ապրեցցիս. և նա ոչ առ յանձն ամե-
նելին մինչեւ մեռաւ յարգելանսն ի սովոյ և ի ծա-
րաւոյ, և ոչ խօսեցաւ սուտ. Եւ յայնմհետէ եղեւ
խռովութիւն մեծ ընդ Թագաւորն և ընդ բրինձն:

Իսկ ի Թուին ՈԾ.9 (656=1207) եկին ի Կոստանդինուպոլիս⁽¹⁶⁾ Կոման վենետկաց և Ֆլանտրն, և առին զքաղաքն Յունաց. Կոստրեցին և արարին փախստական զամենեսեան, և յայնմհետէ բարձաւ Թագաւորութիւնն Յունաց ի Կոստանդինուպոլսէ: Ի սոյն ամի Թագաւորն Լեոն յաղագս պատճառի ինչ իրիք կալաւ զսեւաստիօան Հեռի, և զօրդիս նորա զԿոստանց Կումարտիսան և զՃօսլին և զՊաղտինն և եղ ի կապանս և ի բանտի: Եւ Հեռի փեսայ էր տէր Յոհանիսի կաթողիկոսին Հայոց. և յայմանէ եղեւ (Թղ. 147ա) խռովութիւն ընդ Թագաւորն Լեոն և ընդ կաթողիկոսն տէր Յոհանէս, և այնքան մեծացաւ ատելութիւն ի մէջ նոցա՝ մինչ զի ի բաց մերժեաց զնա Թագաւորն և առաջնորդքն և իշխանքն Կիւիկեցւոց, և եղին հակառակ նմա զարքեպիսկոպոսն Մասայ և առաջնորդ Սքքակաղնոյն զտէր Դաւիթ կաթողիկոս Հայոց: Եւ տէր Յոհանէս մնաց ի Հոռոմկլայն պանդխտաբար և ապրեցաւ անդ քաջութեամբ իւրով և իմաստութեամբ, և եկաց ընդդէմ՝ բազում ծածուկ և յայտնի հնարից նորա: Իսկ սուլտանն խոսարով շահն, որդի խլիճ Ասլանին, միապետեալ տիրեաց Հոռոմոց աշխարհին, և սկսաւ եղջիւր ածել Թագաւորին Լեոնի. և ի սաղրելոյ և խորհրդակցութենէ տէր Յոհանիսի, եկն բազում զօրօք ի վերայ Բերդուսին, և պատերազմեալ էառ զնա և ըմբռնեաց զտէր նորա զԳրիգոր, որդի Լեոնի, և յայնմհետէ Բերդուսն ելաւ յիշխանութենէ Հայոց, և էր Թուական Հայոց ՈԾ.10 (657=1208): (Թղ. 147բ)

(16) Բիւզանդիոնի գրաւման այս Թուականը սխալ է. լատինները Պոլիսը գրաւեցին 12 - 13 ապրիլին 1204ին: Ֆլանտրը, Baudouin IX de Flandre: R. Grousset, Hist. des Crois. III, էջ 171.

Իսկ յոժամ առաւ Կոստանդինուպօլիս ի զօրացն Հռոմայեցւոց ի փախուցելոց իշխանացն, Յոյն ոմն զօրացաւ, և Կոստանդինուպօլսի յայսկոյս տիրեալ՝ կալաւ զՆիկիա, զՖիլատերֆն, զՊիղաս, զՄենդրամիտն, զԷփեսոս, զԶմիւրնիա և զորքս այլ ի նոսա յարին բերդեր եւ քաղաքք. և թագաւորեաց նորք որ կոչեցաւն Լաւքարի⁽¹⁷⁾, որ էր այր սրտեայ և պատերազմօղ, և էր սահմանակից Խոսրով շահ սուլտանին, որք ի խռովութենէ միմեանց հարեալ պատերազմաւ բնդ միմեանս ի գաւառն Խոնաս, սպանաւ սուլտանն ի զօրացն Լաւքարի, և նստաւ ի տեղի նորա Ալըտին Գազայուզն⁽¹⁸⁾. և էր թուական Հայոց ՈԾԸ (658 = 1209):

Իսկ ի ժամանակի յայնմիկ թագաւորն Եւոն թելադրութեամբ մօր իւրոյ Ըռիթաին, եցոց ամենայն հնազանդեցելոց իւրոց, մեծամեծաց և փոքունց, յայտնի ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ զՌովբէն զորդի գասեր (թղ. 148ա) եղբօրն իւրոյ Ըռովբինի, վասնզի ի ծերութիւն եհաս, և էր անձամբ տկար վասն ցաւոյն զոր ունէր ի ձեռսն և յոտսն, որ կոչէր թագաւորացաւ, և ոչ գոյր նորա գաւակ յերանաց իւրոց արու. վասն որոյ միանգամ և երկիցս և երիցս, յայլ ժամանակս երդմնեցոյց տղային Ըռովբինի զամենեւեան զի նմա ծառայեսցեն յետ մահուանն իւրոյ. Եւ կալաւ զիշխանն Գորգ, զորդի Մլխհին ոչ յօրինաւոր ամուսնութենէ, և ետ խաւարեցուցանել զաչս նորա, քանզի էր այր գոռղամիտ և ի զինուորութիւնս արիագոյն, և սեղանով առատ, և բազումք յարեալ էին ի նա և սիրէին զնա, յորս

(17) Լաւքարի, փեսայ՝ Լևոնի եղբօր աղջկան. տես Ալիշան, Սիսուան 514:

(18) Ալըտին Գազայուզ, Izz - al - Din Kaikâvus I:

և կասկածէր թագաւորն յաղագս հակառակ յառնելոյ ժառանգութեան, սպասելով դիպող ժամու։ Եւ զայս այսպէս արարեալ ի քսու ոմանց։ Իսկ ի սոյն ամի յարոյց պատերազմ մեծ թագաւորն ի վերայ Անտիոքայ, և աւարեալ արէր զամենայն գեղորայսն, և կոտորէր ոչ զմա(թղ. 148բ)րդայլ զայգիս և զծառս նոցա, և զայս առնէր ի բազում ամս և ի ժամանակս, և խնդրէր իրաւամբք և պատերազմաւ զհայրենիսն տղային Բոսփրինի, և ոչ կարաց ածել ի հաւանութիւն զմիականի կոմսն, և մեծաւ նեղութեամբ նեղէր զԱնտիոք, յամենայն ամի առանց ձանձրանալոյ։

Եւ յորժամ էր թուական ՈԾԹ (658=1210) առաքեաց թագաւորն Լեւոն զՀեթում, որ տէր էր Լամբրունին, և անուանեցաւ Հեղի և տէր եղեւ Դրազրկուն, առ Պապն Հոռմայ և առ կայսրն Ալլամանաց, և խնդրէր թագ որդիացելոյն իւրոյ Բոսփրինի. որ և դարձաւ պատուով և երբեր զթագրն։ Ինդ այն ժամանակս գնաց թագաւորն Լեւոն ի կղզին Կիպրոսի, և էառ իւր կին զքոյր թագաւորին Կիպրոսի, և ոչ համահայր, զանուանեայն Սպիլ⁽¹⁹⁾, որ էր իմաստուն և համեստ և երկիւղած ի Տեառնէ. էառ և զքոյր թագուհոյն իւրոյ, ոչ համահայր, պատանւոյն Բո(թղ. 149ա)ովբինի, և երբեր յայսկոյս, և արարին հարսանիս, և կային ուրախութեամբ։

Ի թուին ՈԿ (660=1211) հանգեաւ ի Քրիստոս կաթողիկոսն տէր Դաւիթ։ Եւ ի նոյն ամի գնաց Հեթում հայրն Դրազրկուն առ տէր Յոհանէս կաթողիկոս ի կլայն, և համոզեալ հաշտեցոյց զհայրապետն և զթագաւորն. և նոյնժամայն ազատեաց զորդիս Հեռէ, զՃօսլին և զՊաղտինն,

(19) Սպիլ, գուտար էր Ամորիի, երկրորդ կնոջմէն, Զապելէն։

և միւսն մեռեալ էր: Եւ ի սոյն ամի տէրն կարնոյ քաղքայ՝ Տուղրիլ շահն, շարժեցաւ բազմութեամբ զօրօք և եկն ի վերայ քաղաքին կեսարիոյ, թելադրութեամբ թագաւորին լեւոնի, որ և ինքն զօրօք իւրովք զնաց յօգնութիւն նմա, և միաբանեալ տային պատերազմ ընդ եղբօրորդւոյն իւրոյ Քայրաուզին, և կացեալ անդ աւուրս ինչ ոչ կարացին առնուլ զնա, դարձան ի տունս իւրեանց: Եւ յայսմ ամի մեռաւ մեծ իշխանն Զաքարի, որ էր տէր Սնւոյ, եղբայր Եւանէի և սպարապետ վրաց թագաւորին (թղ. 149բ) Թամարին, դստեր Գորգէ թագաւորին, որ էր թագաւոր տանն վրաց ի ժամանակս թագաւորին լեւոնի, և էր ամաց յառաջագոյն վախճանեալ և ունէր զթագաւորութիւնն զայսու ժամանակաւ որդին իւր որ կոչէր Լաշա:

Եւ յորժամ եղեւ թուական Հայոց ՈԿԱ (661=1212) եղեւ կատարեալ սէր ընդ թագաւորն լեւոն և ընդ կաթողիկոսն տէր Յոհանէս, և դարձոյց զամենայն աւանս և զինչս զոր առեալ էր ի կաթողիկոսէն, և ուրախացան յոյժ հեռաւորք և մերձաւորք:

Ի թուին ՈԿԳ (663=1213) ետ թագաւորն լեւոն զգուստրն իւր զԸնիթայն⁽²⁰⁾ թագաւորին Երուսաղեմի Ըռէճուանին, որ էր այր սկայաձեւ և աստուածպաշտութեամբ կատարեալ, քաջամարտիկ և արիագոյն ի պատերազմ: Եւ եկեալ մայստոն Ոսպէթլուն նաւուք ի յԱրքայոյ, ի գետրերանն Տարսոնի, և կապեցին զամուսնութեան պայմանն

(20) Jean de Brienne, որ 1212ին իր Marie de Montferrat կինը կորսնցուցած ըլլալով, 1214ին կրկին ամուսնացաւ Լեոն Բ. ի Ռիթա կամ Ստեփանէ (Estéphémie) աղջկան հետ: Աւելան, Սխուան, 510-511: R. Grousset, Hist. des Croisd. III, էջ 195:

մայտոնն և թագաւորն, և առեալ տարան պսակեցին յԱբքա:

Ի թուին Ոկե (665=1216) յամեանն փետրուարի (թղ. 150ա) ժոյ Տեառնընդառաջին, էառ թագաւորն լեւոն զԱնտիոք արուեստիւ և իմաստութեամբ, քանզի զոր յառաջագոյն մեծաւ պատերազմաւ ոչ կարաց ածել ի հաւանութիւն, յետոյ առատատուր պարգեւօք և խոստմամբ հաւանեցոյց զոմանս յիշխանացն, և նոքա բացին նմա զգրունս ի գիշերի, յոր եմուտ բազում զօրութեամբ, և էառ զգրունսն և զամենայն աշտարակս պարսպին շուրջանակի, և ելից զփողոցամէջս քաղաքին զօրօք բազմութեամբ, և բնակիչք քաղաքին ոչ գիտէին: Եւ յորժամ եղեւ առաւօտ՝ տեսին զքաղաքն լցեալ զօրօք և ապշեալ յիմարեցան և ոչինչ փնտս եղեւ ումեք, և ոչինչս յափշտակեալ այլ պատրիարգն և ամենայն մեծամեծքն առին զթագաւորն լեւոն և զՌովբէն և զնացին ի տաճար սրբոյն Պետրոսի, և պատրիարգն ձեռնադրեաց զԸռովբէն բրինձ Անտիոքայ, և ամենեքեան երդուան նմա որպէս իւրե(թղ. 150բ)անց հայրենի տեառն⁽²¹⁾, Եւ որք ի կլայն էին՝ կացին աւուրս ինչ և տուեալ զայն եւս, և եկին յերկրպագութիւն բրնձին Ըռովբին: Իսկ թագաւորն լեւոն հասեալ յայսպիսի գործոյ կատարումն՝ ցնծայր և յոյժ ուրախ էր ընդ աստուածային յաջողումն, քանզի որում յառաջագոյն ինքեանք ծառայէին արար զնա ի ներքոյ իշխանութեան իւրոյ, և զուարճանայր ի վերայ Ըռովբինի, քանզի էր պատանի գեղեցկատեսիլ, հասակաւ երկայն, հերով խարտեաշ, որպէս թել ոսկւոյ, ձիավարժ գովելի,

(21) Աւիշան, Սիսուան, 490-503: R. Grousset, Hist. des Crois. III, էջ 260-263:

իշխանական ձեռք պատկառելի և անձամբ սուրբ: Զայսու ժամանակաւ եղեւ թագաւորին Լեւոնի դուստր, և անուանեաց զանուն նորա Զապէլ⁽²²⁾. և յայնմհետէ խորհէր զդուստրն իւր առնել ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ, զոր և իշխանքն իւր նոյնպէս տային նմա խորհուրդ, թէ յորժամ ետ տէր Աստուած զաւակ յերանաց քոց՝ արա զնա տէր ժառ(թղ. 151ա)անգութեան քո և լոյծ զերդումն մեր զոր արարեալ եմք Ընովբինի, և կապեա ընդ դստեր քո, և մեք ծառայեմք նմա որպէս արու զաւակի, և բաւական է Ընովբինի զոր արարեր և հաստատեցեր զնա յաթոռ հայրենեաց իւրոց: Եւ թագաւորն հաւանեցաւ ի բանս իշխանաց իւրոց: Եւ յայնժամ ելին⁽²³⁾ նաւոր ի յԱրքա դուքսն Ալամանաց Տօտուիճն⁽²⁴⁾ բազում զօրօք, և ընդ նմա թագաւորն Ունգուաց Անդրէ սակաւ զօրօք, և տուկ Տօտուիճն և թագաւորն Երուսաղեմի Ընէճուանն, և տունն Ֆրեւրացն մայստուերովն դամիրն և ոսպիթալն ամենայն գովանթովն, և լիկաթն ի հռոմայ, ամենեքեան սորա գնացին յէգիպտոս և հասեալ ի Տէմիաթ ուր ամրագոյն պուրճն⁽²⁵⁾ էր շինեալ ի վերա նաւահանգստին, և կապեալ անյաղթելի սրալայիւ և ոչ կարացին առնուլ ցամաք զաւուրս բազումն, մինչեւ ի նաւսն գործեցին սանդ(թղ. 151բ)ուխս

(22) Զապէլի ծննդեան և սննդեան մասին՝ տես Աւելան, Սիսուան, 512-513:

(23) Այս նոր խաչակրութեան մասին՝ տես Աւելան, Սիսուան, 512-513: R. Grousset, Hist des Crois. III, էջ 266-268:

(24) Տօտուիճ, le Duc d' Autriche, Léopold VI: André II: Ռէճուան, Jean de Brienne: Maître du Temple, de l' Hopital, Couvent: Լիկաթին անունը՝ Pélage, Cardinal d' Albano:

(25) Տէմիաթ, Damiette: Պուրճն . . . սրալայիւ = Burj al-silsila (la tour de la chaîne), բերդ. աշտարակ:

և տարեալ մօտ ի պարիսպն ելին ի վեր, և հազիւ կարացին առնուլ զպուրճն մեծաւ կոտորածով. և ելեալ ի ցամաքն շինեցին ի վերայ գետոյն կամուրջ և անցեալք յայնկոյս՝ նստեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեցին զնա շուրջանակի: Եւ սուլտանն Եգիպտոսի Յետլն⁽²⁶⁾, եղբայր Սալահըանին, և որդիք իւ()եմ()ն(*) և Աշրաֆն⁽²⁷⁾ եկեալ բանակեցան ընդդէմ՝ նոցա, և ոչինչ կարէին օգնել քաղաքին և ոչ ահովել զօրացն քրիստոնէից: Իսկ յորժամ զօրքն քրիստոնէից ելին յԱ.ք.քայոյ և կամէին զնալ յԵգիպտոս, թագաւորն Ունգուաց դարձաւ զնալ ի սուռն իւր, և եկն յաշխարհն կիլիկեցոց: Եւ թագաւորն Լեոնն ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով և տարեալ զնա ի Տարսոն բազում սէր եցոյց նմա, և ապա արարին կապակցութիւն սիրոյ ընդ միմեանս խնամութեամբ, զի տացէ զորդին իւր փեսայ թագաւորին Լեոնի՝ լինել ժառանգ (թղ. 152ա) աթոռոյն նորա. և հաստատեցին գրով և երդմամբ: Եւ առաքեաց Լեոնն թագաւորն զժամբուլայն իւր զՂօսլինն, զտէրն Հասաընոյ թլին, հետ Ունգուաց թագաւորին՝ ի խնդիր որդւոյ նորա. արար և այլ յառաջագոյն խնամութիւն ընդ թագաւորն Լաւքարի և ետ զդուստր եղբօրն իւրոյ Ըռովբինի զՖիլիպն նմա կնութեան: Իսկ յորժամ հառ զԱնտիոք Քայքաուզ սուլտանն յիկոնիոյ՝ խռովեցաւ ընդ նմա, և եկն բազում զօրօք ի վերայ կապնուն, նեղեաց զնա և ոչինչ կարաց առնել. ապա յազդմանէ չարին կալան զգունդուստապլն Հայոց կոստանդին, զորդի քեռոյն թագաւորին Լեոնի, և զկոստանդին որդի Հեթմոյ, և զկեռսակ⁽²⁸⁾ տէրն Մազվայոյ և այլ

(26) Եգիպտոսի սուլթանը՝ Malik - al - Kämil:

(*) Զեռագրին մէջ աւրուած են արդ երկու տառերը:

(27) Al - Ashraf Միջագետքի սուլթանը:

(28) Կեռսակ, Կիւ Սահակ, իշխան Սեկոր բերդին:

իշխանս ընդ նոսա, և գնացին ի տեղի իւրեանց, իսկ ի թուին Ոկլ (668=1219) ետ թագաւորն Լեւոն զբերդն Լուլուա և զԼօղատի և ազատեաց զկալանաւոր իշխանսն: Ի սոյն ամի եկն կաթողիկոսն տէր Յոհանէս առ թագաւորն (թղ. 152բ) Լեւոն և զՀոռոմկրայն ետ ի ձեռս նորա, վասնզի նեղէր յանօրինաց. և թագաւորն ետ նմա զԴրազարկն զի Հեղի վախճանեալ էր յառաջ:

Եւ մինչդեռ էր թուական Ոկլ (668=1219) պատահեաց ախտ հիւանդութեան⁽²⁹⁾ թագաւորին Լեւոնի, ուստի և մեռաւն իսկ: Եւ մինչդեռ կենդանի էր՝ եկին առ նա իշխանքն իւր, հանդերձ կաթողիկոսիւն տէր Յոհանու, և իբրեւ ծանեաւ զինքն թէ փոխելոց է յաշխարհէս, հրամայէր հանել զինքն ի Սիսոյ և տանել ճանապարհաւ Ակներոյն զոր ինքն էր շինեալ, զի յորժամ մեռցի՝ անդ տարեալ թաղեսցեն զնա: Եւ ի ճանապարհին կոչէր զամենեսեան և խրատէր զնոսա անքակտելի մնալ ի տէր միմեանց և արիագոյն ի պահ աշխարհին, և անարատ հաւատ պահել տղայ դստերն իւրոյ Զապիլի, զոր թողոյր ժառանգ տէրութեան իւրոյ. գնէր և դաստիարակս տղային իւրոյ զմեծ իշխանն Սիրատան, որ էր տէր բազում բերդից և գաւառաց, ի Սելեւկիոյ մինչեւ մեր (թղ. 153ա)՝ ի Կալօնօրօս, որ անուամբ նորա կոչի մինչեւ ցայսօր՝ աշխարհ Սիրտունայ: Եւ էր սա աշտիճաւաւ սենեսկալ Հայոց, որում յանձն առնէր թագաւորն զգլուստրն իւր, հանդերձ պայլիւն, Յռնակնու^(*) հայրապետին և իշխանացն ամենեցուն.

(29) Հիւանդութեան անունը՝ «*Թագաւորացաւ*» կամ «*պարոնացաւ*», տես՝ Ալեշան, Սիսուան, 517:

Յաջորդ տողերու դէպքերուն համար տես երկարօրէն, Զամշ. Գ. 192 - 193. Ալեշան, Սիսուան, 524 - 527: R. Grousset, Hist. des Crois. III, 268 - 270:

(*) Զեռագիրը չունի Յռնակնու (տեղը պարապ թողուած):

և բանս խրատականս խօսէր ընդ նոսա: Եւ հասեալ ի գեօղն Ս'րվանայ՝ անդ զտեղի կալաւ զի տկարացաւ մարմինն ի ցաւոյն . և էր անդ առաքինի վարդապետն Գրիգոր, որ և Սկեւռացի ասի, վասն սուրբ հաղորդութեան յետին թոշակին: Եւ որպէս յառաջագոյն պատմեցաք զորդւոյն Ունգուաց թագաւորին, որ հանդերձեալ էր զալ և փեսայանալ նմա, զոր պատուէր տայր իշխանաց իւրոց կատարել զեղեալ պայմանս իւր և պսակել զգուստրն իւր Զապէլ ընդ օրդի թագաւորին յորժամ գայցէ, և անյապաղ թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ ինքեանց: Եւ ապա սկսաւ զելիցն իւր ի կենցաղոյս հոգալ, և յանձն առնէր զհոգին հոգալ ըստ պատշաճի (թղ. 153բ) և զմարմինն հանգուցանել ի սուրբ ուխտն Սկնեւրն. և կոչէր զսուրբ վարդապետն Գրիգոր և խոստովանէր զյանցանս իւր և դաւանէր զխոստովանութիւն ուղղափառ հաւատոյն, և ընկալեալ հաղորդութիւն ի ձեռաց սուրբ վարդապետին գոհանալով զճեառնէ, և էր մայիս ամսոյ ա: Եւ եղև հակառակութիւն թէ ուր հանգուացն զմարմինն, զի կաթողիկոսն տէր Յոհանէս բռնադատէր ի Դրազարկն տանել, և իշխանքն յՍկնեւրն, ուր ինքն հրամայեաց: Եւ իբրեւ փոխեցաւ ի Գրիստոս բարի խոստովանութեամբ, սահմանեցին այսպէս, զի հանցնն զփորոտին և տարցնն յՍկնեւրն, և զմարմինն տարցնն ի Սիս և տապանաւ հանգուցնն յեկեղեցւոյ իւրում, որոյ ողորմեացի տէր Աստուած և թողցէ զյանցանս նորա:

Ի թուին Ոկթ (660 = 1220) իշխանքն որք ի Կիլիկիա, Հայք և Յոյնք, պր. վահրամ և այլքն որ ի Տարսոնէ, յարեան ի վերայ պայլոյն Հայոց պր. Կոստանդեայ, և մռտեցին իբրեւ արս ևռ (5000). և (թղ. 154ա) պայլն սակաւ զօրօք կայր ի Սիս: Եւ իբրեւ գնաց առ նա համբաւ նոցայն

գալոյ ի Մսիս, յարուցեալ պայլն Հայոց գայր առ նոսա գձ (300) արամբք. և իբրեւ եկն ի Մսիս և ոչ եգիտ զնոսա եկեալ անդ, ելեալ գնայր ճա. նապարհաւ Ատանոյ, և պատահեաց նոցա ընդ մէջ Ատանոյ և Մսսայ, և իբրեւ ետես զնոսա յանշափ բազումն՝ սկսաւ քաջալերել զսակաւ զօրս իւր և յորդորել: Իբրեւ հասին ի տեղին յայն ուր փոքր կամուրջն է, յարձակեցան ի վերայ և դարձուցեալ զնոսա ի փախուստ և տարան մինչեւ ի Տարսոն, և ոչ ումեք մեղանշէին սպանմամբ, այլ զերիւարս նոցա և զգէնս և զհանդերձս առնուին և զնոսա դատարկս արձակէին: Իսկ իշխանքն Տարսոնի գնացեալ մտին ի քաղաքն և փակեալ զդրունսն ելին ի պարիսպն, և պատերազմէին ընդ վանիչս իւրեանց. իսկ այր ոմն ի քաղաքէն վասիլ անուն, բանատու եղեալ առ պայ(թղ. 154բ)լն, և նա խոստացաւ նմա զինչ և կամեսցի: Եւ ի գիշերի բացեալ զդրունսն եմուտ պալն և զօրք իւր ի քաղաքն, և յաւար առին զինչս Յունացն: Իսկ իշխանքն այն փախեան ի քաղաքէն և ելին ի կլայն որ էր գեղեցիկ և անրմբոնելի ամրու. թեամբ. իսկ իմաստունն Կոստանդին պայլն Հայոց, առանց մարտի և զնոսա հաւանեցոյց բանիւք և ընդ ձեռասբ էած և եղ ի բանաի: Էր ի նոցանէ որ ազատեցան, և էր որ անդ վախճանեցան: Ի սոյն ամի կաթողիկոսն տէր Յոհանէս հանգեաւ ի Քրիստոս, և թաղեցաւ ի Դրազարկն. և ժողո. վեալ եպիսկոպոսունսն և վարդապետսն խորհեցան հաստատել կաթողիկոս Հայոց. իսկ իշխանքն երկպառակեցան զի արքայ ոչ գոյր որ նորա կա. մօքն կացուցանէին: Իսկ պր. Կոստանդին պալն զտէր Կոստանդին Բարձրբերդցին կամէր, և պր. Կոստանդին Լամբրունցին զԳրիգոր վարդապետն Սկեւռացին, և Աստուած որ յամենայն ժամ լսէր Կոստանդին պայլոյն (թղ. 155ա) Հայոց, և այժմ

լուաւ և եղին զտէր կոստանդին Բարձրբերդցին կաթողիկոս Հայոց:

Իսկ ի թուին ՈՀԱ. (671 = 1222) փետայայուցին և թագաւորեցուցին զորդի կոմսին Տրապոլսոյ և բրնձին Սնտիոքու՝ զՖիլիպն տանն Հայոց, տալով նմա ի կնութիւն զգուստր թագաւորին Լեւոնի զԶապէլն, զի Ունգուաց թագաւորին որդին ոչ եկն յորժամ լուաւ զմահ թագաւորին Լեւոնի: Եւ Ֆիլիպն յորժամ եղեւ թագաւոր՝ սկսաւ եղջիւր ածել իշխանացն Հայոց, և արհամարհէր զնոսա, որ և զինչս թագաւորին Լեւոնի ժողովեալ և զնախնեաց նորա և սկսաւ փոքր փոքր յՍնտիոք տանել: Իսկ իշխանքն Հայոց ոչ տարան այնպիսի դործոյն, այլ ըմբռնեցին զնա և եղին յարգելանս, և եղեւ խռովութիւն մեծ ընդ նոսա և ընդ անտիոքացիսն մինչեւ բարձաւ նա ի միջոյ և ապա եղեւ խաղաղութիւն:

Ի թուին ՈՀԵ (675 = 1226) ժողովեցան իշխանքն Հայոց հանդերձ կաթողիկոսին տէր (թղ. 155բ) կոստանդեաւ, և եղին թագաւոր զՀեթում որդի կոստանդեայ պայլոյն Հայոց՝ տալով նմա զԶապէլ դուստր թագաւորին Լեւոնի: Եւ յայնմհետէ եղեւ խաղաղութիւն տանն Հայոց, և ամ յամէ ջանային ի բարձրութիւն:

Ի թուին ՈՀԸ (678 = 1229) եկն ըմբռուրն Ալամանաց⁽³⁰⁾ յայսկոյս ծովուն ովկիանոսի, և զնաց յերուսաղէմ և էառ զնա յանօրինացն, և զնոսա բնաջինջ արար:

(30) Գերմանիոյ կայսրն էր Frédéric II: R. Grousset, Hist. des Crois. III, 306:

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

- ա) Յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք: Ես Սիմիոն վարդապետս⁽³¹⁾ Ապարանցի զայս գիրս գրեցի:
- բ) Ամէն մարդ զիւր կեանքն իմանայ, շուտով խոստովանի, իւր մեղաց դառնայ:

Եւ^(*) յաւուրքս յայս շարժեցաւ զիւսական բարկութիւն ի թաղուհին Զապէլ եւ ուզեց երթալ տեսնուլ զիւր մայրն յՕսպիթիոն բերդն ի Սելեւկիա եւ գնաց եւ խնդրեցաւ ընդ թագաւորն եւ ընդ ամէն Հայք: Նա պարոն Կոստանդին ժողովեց հեծեալ ու պնաց, իջաւ առաջի Սելեւկիոյ, նա օսպիթալն վանաց որ շատ կու ծախէր զինքն Սելեւկիա, ու կու վախէին ի յԱրստին սուլտանէն, նա ուզեց տալ զբերդն թագուհւոյն ու սէր ունենալ ընդ Հայք: Եւ Փրէրբեր դրանն այս կերպովս ետ, եւ ասէ թէ զբերդս Լեւոն թագաւորն ետ մեզ, մեք չկարեմք ասել ընդ իւր դուստրն թէ եւ ի բերդէս, ապա մեք կու ելնենք, դուք առէք զբերդն ու զինքն. եւ այս ցեղ առին զՍելեւկիա ու զթագուհին:

Ի յայս աւուրքս երեկ Հալպայ սուլտանն շատ հեծելով ի վերայ Պաղրսայ, եւ չկարաց առնուլ: Ի սոյն ամ ծնաւ թագուհին Զապէլ զանդրանիկ որդին Լեւոն:

Եւ յայս աւուրքս մտաւ Թաթարն ի Հոռոմք. նա սուլտանին մայրն էառ զիւր դուստրն, ու փախաւ ի Կիլիկիայս: Եւ Թաթարն յղարկեց ի հետ ի Հեթում Թագաւոր թէ տուր զփախստականդ, թէ չէ քո ամէն սէրն

(31) Սիմիոն վարդապետ այս երկրորդ անգամ (ա. թդ 38 բ) կ'ըսէ թէ Տարեգրքին գրողն ինքն ըլլայ: Բայց իր տկար գրչութիւնը՝ Տարեգրքի գեղեցիկ ու յստակ բոլորգիրքն շատ հեռու կը մնայ, ուստի հակառակը կ'ապացուցանէ. այն է՝ թէ ինք պարզ ստացող յիշատակագիր մըն է. բուն գրիչն է Վասիլ (տես՝ աստ, էջ 47):

(*) Տարեգրքին պակաս թուղթերը կը լրացնենք Սմբատի Փարիզեան տպագրութեան վրայէն (էջ 121 - 124):

որ հետ մեզ դրիր նա սուտ է: Նա վախեցին որ Թաթարն չլցուէր յերկիրս, տուին: Նա ոխացաւ սուլտանն Քայ Սոսրով Շահն եւ ամէն Տաճկունք, ժողովեաց հեծեալ, եւ առաջնորդութեամբ պարոն Կոստանդեայ Լամբրոնի տիրոջն, մտաւ ընդ Պապառոնին լեռոն ի վայր, ու այրեաց զամէնն: Եւ Թազաւորահայրն պարոն Կոստանդին ու Սմբատ գունդստապլն եկին մտան ի Տարսուս, եւ Թազաւորն իւր հեծելովն վայր ի յԱտանայ: Թուրքն սղարեաց զՏարսուս, իջան ի դարոտն հետ գետին, դերեցին զամէն երկիրն եւ կեցան վեց օր, եւ ապա ել ածին որ ելնէին ընդ Կոնկլիկայ կապանն: Թազաւորն հեծելովն ի հետ ել, եւ Թազաւորահայրն եւ Սմբատ գունդստապլն, եւ հասին ի տեղ մի որ Մայծառ ասեն: Նա դարձաւ անթիւ շատ ի յետ: Մեք դիպաք ու Աստուծով խանգարեցաք, եւ կոտորելով վարեցաք ինչի Պոլսանդէ:

Նա յետ այլ մէկ տարւոյ, ի Թուին 695 (= 1246) արարին շատ ժողովք, ու եկին մտան ընդ Կոնկլիկայ կապանն երկու հարիւր եւ վաթսուն հազար մարդ, եւ բոլոր պառեցին զՏարսուս, Թազաւորահայրն եւ Ես Սըմբատ գունդստապլս մտաք ի Տարսուս: Եւ եթէ զամէն նեղութիւն քարնաց ու զկռիւ դրեալ էաք նա կարի շատ էր լեալ: Հայնց որ ի ջրմտին դեհն ու ի ջրելին աղէկ նետընկէց մի փուլցին դպարիսպն. շատք մեռան յերկուց կողմանց, բայց ի դրացէն հարիւրապատիկ զի ունէաք ընդ ներքս աղէկ Ֆռանկի չարխաւորք:

Եւ ապա եկն դեսպան ի Թաթարէն որ Թողէին ելանել, նա չէաք ի լսել, վասնզի զքաղաքն առած ունէին, նա զայդ որ շատ է խնայել Աստուած ի քրիստոնեայքն զնոյն եւ յայնժամ. որ նստեալ էր սուլտանն Խիաթ Ատինն յիւր բերդն ի Կալոնոռոսն, ու կու խմէր լոկ ասաց քովս քովս ու մեռաւ: Նա ամիրայքն որ ի վերայ Տարսուսու կային երբ լսեցին նա ի զրոյց մտան ընդ Թազաւորն, ուղեցին զՊրականա որ քիրով ի տուն եր-

Թային, նա Թագաւորն երեսո որ ելան ու գնացին: Եւ
 չէաք իմացեր զսուլտանին մահն, զի կարէաք նեղել,
 յետ երկու տարւոյ գողացաք զՊոականա: Եւ ընդ կամքն
 Աստուծոյ մի ոք պարծիցի փախչել, զի որչափ ի վե-
 րայ մեր կացին կաթ մի անձրեւ չեկաւ, Երբ որ սէրն
 եղաւ նա ի քսան օր գիշեր եւ ցերեկ չկտրեցաւ, եւ եղեւ
 ամէն աշխարհ մէկ ծով: Յայնժամ որ ելան հարիւր հա-
 զար մարդ աւելի ոտով սպանին եւ ջրախեղդ սատա-
 կեցան. չատ պիղծ էաք այրել իւրեանց թէ չէաք եր-
 գուեալ:

Ի Թուին 697 (= 1248) գնացի ևս Սմբատ գունդըս-
 դապլս ի Թաթարն եւ ի Թուին 699 (= 1250) դարձայ
 առ իմ եղբայրն Հեթում Թագաւորն:

(Թղ. 157ա)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ 2 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

ԹԷ ԶԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑԱԻ Ի ՆՄԱ

Ի Թուականին Հայոց ՉԱ (701 = 1252) Թա-
գուհին Հեթմոյ արքային Չապէլ⁽³²⁾, դուստր Թա-
գաւորին Լեւոնի, փոխեցաւ առ Քրիստոս Ի Յու-
նուար ամսոյ իր, յաւուր երկչաբաթու Ի մտանել
առաջաւորին պահոցն: Եւ էր սա զարդարեալ
ամենայն առաքինութեամբ և բարեգործութեամբ:
Ծնաւ սա երիս ուստերս, առաջնոյն կոչեցաւ Լեւոն,
երկրորդին Թորոս և երրորդին Ըռովբէն, այլ և
դստերս ծնաւ և և զմի դուստրն որ անուանէր
Ֆիմի⁽³³⁾ ամուսնացուցին ումեմն Ֆուանգի, ճու-
լիան անուն, տէր գոլով Սայիտոյ, որ և յետոյ կո-
րոյս զՍայիտէ խաղալով Ի Ֆսու⁽³⁴⁾, զոր և գնե-
ցին խաչազգեստքն դամիւլցիք:

Ի Թուին ՉԲ (702 = 1253) Հեթում ար-
քայն Հայոց փոխեաց զինքն Ի կերպս սպասա-
ւորի գրաստու, և ել յերկրէ իւրմէ կիլիկիոյ սա-
(Թղ. 157բ) կաւ արամբք և դէմ եղեալ գնայր
յարեւելս առ ազգն նետողաց, առ խանն որ կոչէր
Մանգոյ, և բազում ահիւ անցեալ գնայր ընդ մէջ

(32) Չապէլի մահուան վրայ՝ տես Աւիշան, Սիսուան, 232:

(33) Ֆիմի, Euphémie - Աւիշան, Սիսուան, 482, ծանօթ. 2:
R. Grousset, Hist. des Crois. III, 594-595: Ֆիմին
ամուսնացուցին Julien-ի, որ էր Sire de Sidon և de
Beaufort, որդի՝ Balian I-ի:

(34) Ֆսուս = ծուռ ու մուռ երթալ - խաղամուլ? :

իամայելացւոց ցեղիցն, որ բնակեալ էին յերկիրն Գամրաց, և առաջնորդէր նմա արեղայ մի Բարսեղ անուն, որ և բազում անգամ ճանապարհ արարեալ էր ընդ նոյն պողոտայ: Եւ հասին մինչ ի սահմանս Թէոդուպօլեաց, ի տեղի ուրեմն որ կոչի վարդենի, և իջեմանեցան ի տուն ուրումն իշխանի Քուրդ անուն, և մնային ընծայիցն զոր պատրաստեալ էին խանին, զի հասուցեն յերկրէն Կիլիկոյ, տանել զկնի իւրեանց: Եւ թագաւորահայրն կոստանդին պատրաստեալ զկարասին յղեաց առ թագաւորն Հեթում հաւատարիմ արամբք: Եւ յայնժամ թագաւորն առեալ զամենայն ցանկալի տեսողաց ընծայսն, գնաց առ խանն Մանգոյ և մատոյց նմա, և խանն ուրախութեամբ ընկալաւ զթագաւորն Հեթում, և զինչ և խընդրեաց ի նմանէ՝ շնորհ(թղ. 158ա)եաց նմա, և եղի սպասաւորաց իւրոց ընդ թագաւորին գալ յաշխարհ իւր Կիլիկիա, զՄարկատեա, որ էր միականի, և զՊաչոյ: Ի սոյն ամի, տարեալ զգուստր արքային Հեթմոյ զՍիպիին, ամուսնացուցին Պեմունտ բրնձին Անտիոքու և կոմսին Տրապօլսոյ:

Ի թուին 29. (703 = 1254) յարեաւ ոմն Թուրքման ի խորանարնակացն իսլամպակ անուն, և յարեցան ի նա ի նոյն սեռէն որք Աղաչարէք կոչեցան, և բազում նեղութիւն ածին քրիստոնէից. աւերեցին բազում տեղիս առ ստորոտով լերինն Տաւրոսի, գերելով և հրկէզ առնելով, որ և զգեղաքաղաքն Կրակկայն գերեցին և այրեցին, և յետ սակաւ աւուրց սատակեցաւ շունն այն և խաղաղացաւ երկիրն այն լեռնային:

Ի թուին 27. (704 = 1255) իշխանն Ճօֆրի յերկրէն Կիլիկոյ, որ էր ներքինի ի մարդկանէ եղեալ, և էր ազգաւ քրիստոնեայ, բա(թղ. 158բ)րիոր խոստովանութեամբ փոխեցաւ ի կենցաղոյս:

Ի թուին ԶԵ (705 = 1256) յամսեանն սեպտեմբերի, եկն արքայն Հայոց Հեթում յանուանեալ խանէն Մանգոյէ, և ընդ որ ի գնալն գաղտագողի անցանէր, ի դառնալն ընդ նոյնն իբրեւ զառեւծ զայր ընդ մէջ նոցա: Եւ եկեալ եհաս խաղաղութեամբ մինչեւ ի դղեակն որ կոչի Բարձր⁽³⁵⁾, ուր էր հայրն իւր կոստանդին, և ուստեք և դստեք իւր, և ուրախացան յոյժ: Եւ ապա ի սոյն ամի, յամսեանն հոկտեմբերի, աշխարհաժողով արարեալ թագաւորն Հեթում, հանդերձ հարազատօք իւրովք և համօրէն ազգայնօք և ազատօք, որ և ասէին թէ ժողովեցան իբրեւ բիւրս Ժ (100.000) և արշաւեաց նոքօք ի գաւառն Հոռոմոց, առ ստորոտով լերինն Տաւրոսի, մերձ ի քաղաքն Առակլի, ի փողն Եկեղեցեաց, և ի Մուրանդին, և անդ շահեցան բազում արջա(թղ. 159ա)ռս և ոչխարս, ձիս և ջորիս, ծառայս և ոսկիս, և բազում աւարաւ դարձաւ յաշխարհն իւր, և ուրախացան ոչ սակաւ աւուրս: Ի սոյն ամի կամեցաւ թագաւորն Հեթում ձիաւորեցուցանել զանդրանիկ որդին իւր Լեւոն⁽³⁶⁾: Եւ եկն ի մայրաքաղաքն Մսիս և առաքեաց յԱնտիոք և կոչեաց զփեսայն իւր զՊեմոնտ բրինձն Անտիոքայ և կոմսն Տրապօլսոյ գալ առ ինքն հանդերձ կենակցաւն իւրով: Եւ նոյն օրինակաւ յըղեաց և առ Ճուլիան տէրն Սայխոյ գալ հանդերձ կենակցաւն իւրով. նա և զգուն(թէս Ճաֆուն⁽³⁷⁾, և զամենայն բարեկամս իւր մեծարեաց գալ յայսկոյս: Որ և ի վանօրէից զամենայն դասս եկեղեցականացն ժողովեաց յառաջիկայ ուրախութեան գործն: Եւ ձիաւորեցուցին զնա ի թուականին

(35) Բարձրբերդ, Աւիշան, Սիսուան, 148:

(36) Հանդէսը կատարուեցաւ 15 Նոյեմբեր 1256-ին:

(37) Գուն(թէս Ճաֆուն, Comtesse de Jaffa, որ էր Marie:

ՉԵ (705 = 1256) յամենանն նոյեմբերի թե օրն, և ուրախացաւ թագաւորն ուրախութիւն մեծ հանդերձ հարբն իւրով և ամենայն զարմիւքն և ժողովովն որ եկեալ էին: (Թղ. 159բ)

Ի թուին ՉԻ (707 = 1258) չու արարեալ ազգն նետողաց եկեալ հասին ի վերայ քաղաքին Բաբելոնի, ամենայն հազարապետք և հարիւրապետք և գլխովին գլուխ նոցա խանն Հուլա-յուն, և պատեալ զնա սաստկապէս նեղէին: Իսկ բնակիչք քաղաքին բազում էին յոյժ, այլ և ժողովեալ էին ամենայն ազգ Մսլմնաց անդ յաղագս ք պատճառի. առաջին զի ամաւ միով յառաջագոյն լուեալ էին վասն գալոյ խանին ի վերայ ինքեանց, և զամենայն պատրաստութիւն պատերազմի կազմեալ էին. և երկրորդ պատճառ զի խալիֆայն որ նստէր ի խահրէ՝ փոխեցաւ անտի ի ժամաւ. նակս ըռէ Պաղտին արքային որ նստէր յէրուսաղէմ և նեղէր ի վերայ Եգիպտոսի, և եկեալ սուլտանն Հալպայ եսպան զխալիֆայն, և յայնմհետէ փոխեցաւ պեղծ աթոռ հայրապետութեան նոցա ի Պաղտատ, և վասն այնորիկ ժողովեալ էին անդ հրամանաւ առաջնորդին նոցա: Յայնժամ ելին բնակիչք քաղաքին ընդդէմ (Թղ. 160ա) նոցա ի պատերազմ, և արարին բազում կոտորածս ի զօրան նետողացն, և դարձուցին զնոսա փախստական, և սակաւ մի վարեալ զնոսա դարձան ի քաղաքն, և նոքա կրկնեալ դարձան ի վերայ քաղաքին ի պատերազմ, և յղեալ խալիֆայն առ խանն Հուլայուն և ասէ. առ զգօրս քո և ել գնա ի մէնջ զի մի գուցէ յորժամ հանիցեմ զպատմութեանն պատգամաբերին մեր ի տեսս մարդկան՝ առ հասարակ կորիցէք, այլ և գոն ի ձեզ որ ի կրօնից մերոց են ճանապարհ և ի նոսին իսկ խնայեմ: Եւ յորժամ լուաւ խանն զբանս նորա, ծաղր առնէին զխալիֆայն և ընդ ծամելիսն թքա-

նէին, որպէս թէ յերեսս խալիֆային, և Հուլայունն բարձրաձայնեալ ասէր. օգնութեամբ Աստուծոյ և Չանկզխանին խրատովն, զամենեսեան որ պարծիք ի պատգամաբերն՝ ի սուր սուսերի մաշեսցուք: Եւ յորժամ լուան՝ ելին ք կողմանքն ընդդէմ միմեանց ի պա(թղ. 160բ)տերազմ. և ազգն նետողաց յարձակեցան ի վերայ նոցա, և առ հասարակ ճիշ բարձեալ բախեցին զնոսա սաստկապէս, և դարձուցեալ ի փախուստ և զհետ նոցա մտեալ ի քաղաքն՝ կոտորեցին առ հասարակ զայր և զկին, մինչ զի լայնատարած գետն Եփրատ որ ընդ մէջ քաղաքին անցանէր՝ բազում աւուրս արիւնախառն գնայր: Եւ այնչափ կոտորեցին՝ մինչեւ լքեալ դադարեցան. և կացուցին նոցա գլխաւորս և հարկապահանջս, և բազում աւարաւ դարձան ի տեղի իւրեանց: Ի սոյն ամի հարազատ եղբայրն Հեթմոյ արքային, և կրտսերն Լեւոն հանդերձեալ էր դնալ ի կիպրոս՝ առնուլ իւր կին, և պատրաստեալ էր զամենայն պէտս հարսանեացն նաւօք և մնայր հողմոյն հիւսիսոյ. և յարուցեալ եկն առ հայրն իւր կոստանդին զի օրհնեսցէ զնա, և պատահեաց նմա ախտ հիւանդութեան ուստի և մեռ(թղ. 161ա)աւ ի մայիս ամսոյ շ օրն ի քաղաքն Ատանա: Եւ բացեալ զփոր նորա և առեալ մասն ինչ տարան ի սուրբ ուխտն Ակներն թաղեցին, և զմարմինն տարեալ ի սուրբ ուխտն Մլիճին, որ էր մերձ ի Պապեռօնն և անդ հանգուցին: Եւ յայնմ օրէ եմուտ տրտմութիւն առ թագաւորահայրն կոստանդին և առ թագաւորն Հեթում, և առ ամենայն ազգատոհմ նոցին: Ի սոյն ամի թուրքման ոմն, Սարում անուն, ժողովեաց արս ոչ սակաւս և եկեալ ի գեղաքաղաքն կրակկայն և եգիտ զնոսա անպատրաստս, գերեաց զբազումս և առեալ զնաց անվնաս, և յետ փոքր մի ժամանակի սատակեցաւ:

ի թուին 20 (708 = 1259) թագաւորն Հեթում քա (200) արամբք մտեալ ի նաւ գնաց ի Տրապօլիս, առ ի խաղաղացուցանել զփեսայն իւր որ էր բրինձ Մնտիոքու և կոմս Տրապօլսոյ, զի ընդ իշխանս իւր և ընդ նա քսութիւն ինչ էր անկեալ, և թագաւորն համոզեաց ի մէջ (թղ. 161բ) նոցա և դարձաւ յաշխարհն իւր: Ի սոյն ամի ի տօնի գալստեան Հոգւոյն սրբոյ, եղեւ ժողով մեծ ի Տարսոն քաղաք, և յետ ատուրց ինչ ձեռնադրեցին զարքայեղբայրն զՊաղտինն եպիսկոպոս, և անուանեցաւ տէր Յոհանէս: Ի սոյն ատուր ձիաւորեցուցին զորդի թագաւորին զԹորոսն: Իսկ յառաջ քան զայս՝ իշխանոմն, ազգաւ Յոյն Օշին անուն, գողացաւ զգղեակն Մունդաս, և սուլտանն Հոռոմոց Բուզնաստինն իբրեւ լուաւ՝ ժողովեաց ի զօրաց իւրոց բազումս, և եդ նոցա գլխաւորս և առաքեաց ի վերայ անուանեալ դըղեկին Մունդասու պաշարել գնա, և ելեալ ի նոյն բերդէն մի ոմն եկն առ թագաւորն Հեթում, և պատմեաց զայնքան հաւաքելոց քրիստոնէիցն ի գղեակն յայն, և զգալ սուլտանին ի վերայ նոցա, եւ թագաւորն հրամայեաց զօրաց իւրոց ժողովել, և առեալ զնոսա գնայր վաղվաղակի, և եհաս մինչեւ ի սահմանս բեր(թղ. 162ա)դին: Եւ էր ընդ թագաւորին կենսունակ սուրբ նշանն որ անուանի Կօսիտառցի, յորմէ եղեւ մեծ սքանչելիք, զի ի գիշերին մինչ գնային գաղտագողի՝ երեւէր ամենեցուն, զի զամբար վառեալ երթայր առաջի թագաւորին: Եւ իբրեւ մօտ եղեն ի բերդն և գնային ի վերայ ձիւնի, եւ էր յուլիս ամիսն, և ասպասալարն լեւոն, մականուն Սպլհասնանց, յառաջագոյն գնայր, և եգիտ ի վերայ ճանապարհին գունդ մի ի զօրաց անօրինացն զոր կացուցեալ էին պահապան զօրաց իւրեանց, և յայնժամ յարձակեցան յիրեարս, և պարտեալ

անօրինացն՝ ի փախուստ դարձան, և գնացին մինչեւ յՍուսկի: Իբրեւ լուաւ բանակ անօրինացըն՝ զաղաղակ հաւատացելոցն՝ զինեցան և ելին ընդ առաջ և պատերազմէին ճակատ առ ճակատ, և սկսան հարստահարել զքրիստոնեայսն, և զանուանի զօրականն զՎահրամ համուսցին ի մէջ առեալ և նիզակ եղեալ ի (թղ. 162բ) չորեցունց կողմանց յիրեարս մղէին և ոչ կարէին ընկենուլ զնա. և զայն տեսեալ արիագոյն զինուորն, սպարապետն Հայոց Սմբատ, հարազատն արքային, և առեալ նիզակ գնայր ի վերայ և դիաթաւալ ի նոցանէ յերկիր ընկենոյր, և աղատէր ի նոցանէ զփեսայն իւր Վահրամ և քաջապէս մղէր զնոսա յիջեւանս իւրեանց: Եւ յայնժամ եհաս զօրութիւն սրբոյ նշանին և ամենեքեան քաջապէս ջանային ի մարան, և ի փախուստ դարձուցեալ զնոսա՝ զբազումս կոտորեցին յանօրինացն, և մնացեալքն փախստեայ գնացին յիկոնիոն, առ սուլտանն իւրեանց, լի ամօթով: Իսկ թագաւորն բազում աւարաւ և կարասեաւ նոցա դարձաւ խաղաղութեամբ ի կիլիկիա. և զայնքան բազմութիւն հաւաքելոցն ի նոյն գղեկէն հանեալ երեւ յաշխարհն իւր:

Ի թուին 216 (709 = 1260) խանն Հուլայուն բազմութեամբ զօրօք իւրովք իբրեւ զուխս գարն (թղ. 163ա) այնոյ գիմեալ գնայր, և ընդ որ անցանէր՝ զամրոցս անօրինացն ընդ ձեռամբ ածէր, զորս սիրով և զորս պատերազմաւ: Եւ եկեալ եհաս ի վերայ Հալպայ, և պատեաց զնա շուրջանակի, յղեաց և առ թագաւորն Հեթում գնալ առ ինքն, և նա վաղվաղակի եհաս առ խանն զօրօք իւրովք, և խանն ուրախութեամբ ընկալաւ զնա: Եւ յաղթող խանն այն բազում մեքենայիւք նեղէր զՀալպ, և զայնքան լայնութիւն պարսպին և խորութիւն խանդկին յաւուրս է գիւրագնաց արար արշա-

ւողացն ի նմա: Եւ առ հասարակ ճիշ բարձեալ,
 որ և ի ձայնէ նոցա շարժէր և դողայր երկիր,
 և դիմեալ մտին ի բերդն, և սուր ի վերայ եղ-
 եալ կոտորէին յանխնայ զազգն իամայեացւոց:
 Իսկ հաւատացելոցն ոչ մեղանչէին սպանմամբ,
 բայց միայն զինչա նոցա կողոպտէին: Եւ ոչ ոք
 կարէ պատմել գրով զհամար կոտորածին. և զա-
 մենայն առ և զաւար և զգերի առեալ գնացին ի
 Դամասկոս. և (թղ. 163բ) զամենայն քաղաքս և
 զգետօս և զամրոցս մինչեւ յերուսաղէմ ընդ իշ-
 խանութեամբ տէրութեան իւրոյ արար, և յա-
 մենայն տեղիս եղ նոցա գլխաւորս, և բիւրապետս
 կարգեաց զոմն անուն Քիթպուղա, և քաջազօր
 խանն առեալ զզօրս իւր հանդերձ որդւոմն Ա-
 պաղայիւ, գնաց յարեւելս ի տեղի իւր: Իսկ բիւ-
 րապետն Քիթպուղա ոչ եկաց ի պատուէր խանին
 ուր եղ զնա կեալ ի տեղի իւր, այլ ժողովեաց
 զօրս, և յերկրէն կիլիկեցւոց արս եձ (500) յղեալ
 էառ ի թագաւորէն, և դէմ եղեալ գնայր մտա-
 նել յեգիպտոս: Իբրեւ տեսին Եգիպտացւոց
 լրտեսքն և ծանուցին նոցա վաղվաղակի, զինեցան
 պատրաստեցան և եկին չորեքօրեայ ճանապարհ
 ընդդէմ նոցա ի տեղին որ կոչի Պոռ, և էին յի-
 րերաց հեռի կիսօրեայ ճանապարհաւ և բանա-
 կեցան: Իսկ ի ծագել արեգականն ճակատ առ
 ճակատ պատերազմէին սաստկապէս, և ապա ի
 տապոյ տօթոյն և ի տկարութենէ երիվարացն
 պարտեցան աղզն նետողաց և ի (թղ. 164ա) փա-
 խուստ դարձան, և նոքա զկնի, և սակաւք զեր-
 ծան ի նոցանէ. և զզօրագլուխն իւրեանց Քիթ-
 պուղայն սպանին ի պատերազմին, և զկինն նորա
 և զորդիսն գերի վարեցին յեգիպտոս: Իսկ մնա-
 ցեալքն ի նոցանէ գնացին առ Հուլայուն խանն
 և պատմեցին նմա զեղեալ իրսն. իսկ նա մոմռեալ
 իբրեւ զառեւծ և խոստանայր դալ և առնուլ ըզ-

վրէժ արեան զօրաց իւրոց, ի սոյն ամի արքայն Հայոց Հեթում ժողովեաց զօրս և գնացեալ որպէս թէ արշամամբ էանց ընդ մէջ Գամրաց և յիկոնիոյ, և երթայր առ ազգն նետողաց, յերկիրն Գաղատիոյ, ի Գանգր, սահմանակից Զմիւռնիոյ և Լաւքարէ, զի յառաջագոյն յղեալ էին առ թագաւորն գնալ առ նոսա, իսկ յորժամ պատրաստեցաւ թագաւորն առ ի գնալ՝ նոքա անցեալ էին յայնկոյս, և թագաւորն յահէ նոցա ոչ խափանեաց զճանապարհն, այլ զմահ յանձն էառ և սակաւ արամբք որպէս ասացաք, գնաց ժամանեաց նոցա և ոչ ինչ օգտեցան. զի առ որս գնացին նոքա՝ յա(թղ. 164բ)ռաջագոյն լուեալ էին վասն գնալոյ նոցա անդ և ամրացեալ էին յայրս և ի ծերպս վիմաց, և դարձեալ ունայն եկին իւրաքանչիւր ոք ի տեղի իւր: Իսկ ոմն իշխան, ազգաւ Յոյն ի զօրաց արքային Հեթմոյ, վասիլ անուն կեռօնենց, ճանապարհին վախճանեցաւ, և բարձեալ բերին զնա յաշխարհն կիլիկեցւոց և անդ թաղեցին մերձ առ շիրիմս նախնեաց իւրոց:

Ի թուին ԶԺ (710 = 1261) թագաւորն Հայոց Հեթում փեսայացոյց զորդի տեառն քարին Սարվանդաւի զկոստանդին ի դուստր իւր Ըռիթա ի մայրաքաղաքն Սիս: Ի սոյն ամի սիր Ճօֆրի տէր Սարվանդի քարին, քաջամարտիկ զինաւորն, բարիօք խոստովանութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, յամենանն դեկտեմբերի, թողլով երիս ուստերս, կոստանդին, Սմբատ և Օշին:

Ի թուին ԶԺԲ (712 = 1263) սուգ անբերելի ժամանեաց աշխարհին կիլիկիոյ, զի ամենայն ոք մարգարէական հոգւով խօսէր թէ շինութիւն այսմ աշխարհի ի կենդանութեան արքայահօրն (թղ. 165ա) կոստանդեայ է, որ և ի սոյն ամի յամենանն փետրուարի իդ, յաւուր կիւրակէի թագաւորահայրն կոստանդին փոխեցաւ ի կեն-

ցաղոյս բարիոք խոստովանութեամբ առ Քրիստոս: Եւ էր նա իբրեւ զնահապետ երկրին կիլիկոյ և նորին խրատով անդրդուելի մնային և հաստատուն, զոր և տեսին ամենեքեան յետ փոքր մի ամաց մահուան նորա՝ թէ որպէս գերի վարեցան հաւատացեալքն յեգիպտոս, և տունք Աստուծոյ հրկէզ եղեն յիսմայելացոցն ազգաց, այլ և գեօղք և ագարակք առ հասարակ: Իսկ յառաջ քան ըզմահն Կոստանդեայ թագաւորահօրն՝ յարեաւ ոմն ի խորանաբնակ իսմայելացոցն ցեղէն⁽³⁸⁾, խարաման անուն, և եկեալ յարեցան ի նա ի նոյն ցեղէն բազումք, որ և ետ կոչել նոցա զինքն սուլտան, և այնչափ զօրացաւ նա՝ մինչեւ սուլտանն Հոռոմոց Բուզնատինն յահի եղեալ ի նմանէ ոչ իշխէր ընդգիմախօսել նմա, և բազում տեղիս հանդերձ ամրոցօք ընդ ձեռ(թղ. 165բ)ամբ իւրով բռնակալեաց, և բազում նեղութիւն էած կողմանն Սաւրիոյ և Սելեւկիոյ գերելով զնոսա, և երկիցս անգամ կոտորեաց ի զօրաց արքային Հեթմոյ, զոր կացուցեալ էր անդ կողմնապահս, որ և անդ սպանաւ ամենագովելին հալկամ, որ էր Յոյն ազգաւ, զոր յառաջ յիշեցաք զնա: Եւ սկսաւ խարամանն այն եղջիւր ածել թագաւորանդբօրն Սմբատայ, զի յայնմ գաւառին յորում խարամանն բնակէր՝ բազում աշխատութեամբ և առատսձիր պարգեւօք դղեակ մի յանօրինացն թափեաց Մանիօն անուն, որ յառաջագոյն քրիստոնէից էր եղեալ, և թագաւորանդբայրն և սպարապետն Հայոց Սմբատ գ ամ կալաւ զնա ի մէջ այնքան բազմութեան անօրինացն: Եւ գոռոզն խարաման նեղէր զնա սաստկապէս և ամենայնի

(38) Այս խորանաբնակներու մասին տես երկարօրէն՝ Ալեշան, Սիսուան, 293-295:

վտանգ հասուցանէր Սմբատայ, որ և բաղում ոսկիս և արծաթս անդ վաճառեաց ի պէտս զինուորաց և դղեկին այն կարեաց: Եւ եկեալ խաւամանն ի վերայ (թղ. 166ա) նոյն բերդին և պատեաց զնա շուրջանակի զամիսս ք և նեղէր սասակապէս. և սկսաւ անտի խօսիւք ամբարտաւանել և պատուիրել առ արքայն Հայոց Հեթում, ասելով, թէ կամիս առ իս գալ՝ յիմս ոտն մի գայցես, այլ համբերեա փոքր մի մինչեւ աշնանային հողմն սրբեսցէ զգառնութիւն երկրիդ քո, զի մի յորժամ գայցեմ՝ տկարանայցեմ և ոչ կարիցեմ գործել ինչ: Իբրեւ լուաւ զայս արքայն Հեթում՝ յարեաւ եկն առ հայր իւր Կոստանդին և պատմեաց նմա. իբրեւ լուաւ զայս նոր նահապետն Կոստանդին, ասէ ցարքայն. յարուցեալ գնասցես վաղվաղակի ի վերայ այդր պատուիրանաց, զի յառաջ լուայ զհամբաւ վերանալոյ նորա, և երկրորդ զզօրացն քոյ կոտորումն որ ի Սաւրիա, և երկնչէի թէ գուցէ երկրորդ Սալահատին յայտնեցաւ, բայց երբ զայդ պատուէր լուայ զոր յղեաց առ քեզ՝ գնա համարձակ, զի Աստուած տալոց է գնա ի ձե(թղ. 166բ)ռս քո: Եւ յարեաւ արքայն և եկն ի Տարսոն, և ժողովեաց զզօրս իւր և գնաց ի Սելեւկիա և անդ հաւաքեցան հեծեալն և հետեւակն, և բռնակիրքն, զի ռ (1000) քոռ ցորենոյ տանէին ի դղեակն ածել. և իբրեւ հասին ի սահմանս բերդին զօրքն քրիստոնէից և արքայն, անօրէնքն որ պաշարեալ էին զբերդն՝ յետս կոյս չոգան ի բերդին, և իբրեւ եկն թագաւորն զօրօքն ի բերդն, ոչ եգիտ զանօրէնն խաւամանն անդ, և հրամայեաց թագաւորն թափել զցորեանն ի բերդն, և եհան զպահապանսն որք պանդխտացեալ էին, և նորս կացոյց ի տեղի նոցա: Եւ ապա դարձան և ընդ այլ ճանապարհ գային յաշխարհն իւրեանց անհոգութեամբ: Իսկ անօրէնն այն խա-

րաման, եկեալ էր ի տեղի ինչ մացառուտ և դրժ-
նեայ, քարակոյտ և անձուկ որպէս խողովակ և անդ-
դարանամուտ եղեալ. և յորժամ եկին ի տեղին
յայն զօրքն քրիստոնէից, անօրինացն ճիշ (թղ.
167ա) բարձեալ և նետաձգութեամբ խոցոտէին
զհաւատացեալսն. և եհաս աղաղակն առ արքայն
և արիագոյնքն թողեալ զգունդս իւրեանց հասին
ի տեղի պատերազմին, և հարեալ զանօրէնսն ի
փախուստ դարձուցին, որ և խոցոտեցին նիզա-
կաւ և նետիւ զխարամանն, և դարձաւ ամթով,
և յետ սակաւ աւուրց սատակեցաւ ի խոցուածէն
անօրէնն այն: Եւ ի տեղի մարտին սպանաւ եղ-
բայր անօրինին որ կոչէր Պօնսուզ, և փեսայ
նորին⁽³⁹⁾... և ի զօրացն արքային սպանաւ պայլն
կոստանդին Սոմայցին, և զիշխանն Գրիգոր որ
էր տէր Մազոտ խաչին, զաջոյ ձեռինն նորա ըզ-
բոյթն սրով հարեալ ի բաց ընկեցին, և սակաւք
կորեան ի քրիստոնէիցն յայնմ աւուր: Իսկ եղ-
բայրն Բակուրնայ և կոստանդեայ Սմբատն, որ
էր ազգաւ Յոյն, սողայ գոլով հասակաւ, ի զարմէ
հօրն արքային Հեթմոյ, յարձակեցաւ ընդ այլ
քա(թղ. 167բ) ջամարտիկան և յանօրինացն դի-
թաւալ յերկիր ընկենոյր. զոր տեսեալ արքային
և այլոց բազմաց՝ գովեցին զնա, և առաքեցին
աւետաբերս առ կոստանդին հայրն արքային, զոր
իբրեւ լուաւ՝ ի մեծի ուրախութեան եղեալ և
առատաձիր պարգեւօք և ընծայիւք դարձոյց զնա
ի տուն իւր, առ եղբարսն և առ մայրն իւր տի-
կին Շահանդուխտ: Եւ արքայն եկն ուրախու-
թեամբ յաշխարհ իւր և ցնծութեամբ, զի զայն-
պիսի գոռոզն սակաւ աշխատութեամբ յամթ
արար:

(39) Խարամանի փեսային մասին՝ Աւելան, Սիսուան, 294,
ծանօթ. 1:

Ի Թուին ԶԺԲ (712 = 1263) Թագաւորն Հայոց Հեթում գնաց յԱնտիոք սիրոյ աղագաւ առ ի տես քաղաքին, և տարաւ ընդ իւր զգովելի բարունն և զարքեպիսկոպոսն Անարզաբու զտէր Յակոբ, հանդերձ քահանայիւք և սարկաւագօք, և բազում գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ ի սենեկի հօր իւրոյ կոստանդեայ, զի բաշխեսցէ աղքատաց և տացէ յուխտեալ տեղիսն առ ի յիշատակ հոգւոյ նորա. և յորժամ եմուտ ի քաղա(թղ. 168ա)քն Թագաւորն, ուրախութեամբ ելին ընդ առաջ նորա, և շուրջ պատեալ զքաղաքաւն ի սուրբն Պօղոս և Պետրոս և յայլ ուխտսն, և տայր պարգեւս նոցա, նաեւ ի սուրբ ուխտն որ կոչի Ճըպիք. գնաց և եղբայրացոյց նոցա զհայրն իւր կոստանդին, և եղեւ և ինքն Թագաւորն եղբայր նոցա, և բազում պարգեւս ետ նոցա կտակաւ զի յամենայն ամի գայցեն յաշխարհն իւր և առցեն: Եւ եկաց յԱնտիոք ոչ սակաւ աւուրս և դարձաւ յաշխարհն իւր կիլիկիա: Ի սոյն ամի յամենան յունիսի, ճանապարհ արարեալ Թագաւորն Հեթում գնաց յարեւելս առ Հուլայուն խանն, վասն պատճառի ինչ զոր հասուցանէր տունն Գամրաց յամենայն ամի նեղութիւն առ ստորոտով լերանց բնակչաց աշխարհին կիլիկիոյ: Եւ խանն Հուլայուն վասնզի յոյժ սիրէր զԹագաւորն, առաքեաց զկնի իւր իրաւադատ Մուղալք Արզուչիք, որք եկեալք զկնի Թագաւորին մինչեւ յԱռակլի, և եկն անդ սուլտանն Հոռոմոց Ըռուգնատինն, և եղեն անդ աւուրս ինչ և եդին դաշինս սիրոյ (թղ. 168բ) երգմամբ, և արարին խաղաղութիւն, և եղեն հայր և որդի՝ Թագաւորն և սուլտանն, և դարձան իւրաքանչիւր ի տեղի իւր: Յայսմ ամի գունդէսն Ճաֆուն կեռամառի, քոյր արքային Հեթմոյ տրտմութեան աղագաւ եկեալ էր առ հայրն իւր կոստանդին, և հասեալ նմա օր մա-

հուն՝ վախճանեցաւ ի բերդն Լամբրուն, և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Սկեւռայն, թողլով քուստերս և գ դաստերս:

Ի թուին ԶԺԳ (713 = 1264) թագաւորն Հեթում զօրաժողով արար զզօրս իւր, և բազում ռամիկ հետեւակօք արշաւեաց ի գաւառն Հալպայ ի գեղաքաղաքսն Մարդմարին և Սրմին, նա և ի Ֆուղա, և շահեցան անդ ինչս և ծառայս սակաւս, որ և անդ մագապուրծ եղեալ արքայն Հեթում, զի առեալ ի սպասաւորաց իւրոց ք ներքինիս, և յիշխանաց իւրոց զկոստանդին Ալլահանանց և բաժանեալ ի զօրացն եմուտ ի քաղաքն յայն և գնայր անհոգութեամբ, առանց զրահի և սաղաւարտի: (Թղ. 169ա) Եւ յանկարծօրէն պատահեցին նոցա յանօրինացն արս ի զգեցեալք զրահս և գային մտանել ի պուրճն՝ որ էր ի մէջ քաղաքին առ ի պահպանութիւն նոցա որք փախստեայ անհհաւաքեալ էին, և արքայն դէպ եղեալ նոցա ոչ գիտէր զինչ արասցէ, և անօրէնքն ոչ ծանեան թէ ով ոք է, և յարձակեցաւ մի ոմն ի նոցանէ և ածեալ զսուրն արքային, և ներքինին Ճօւլին յինքն էառ զզարկուածսն: Եւ դարձեալ կրկնեաց զսուրն առ ի հարկանել զարքայ, և իշխանն կոստանդին յինքն եբարձ զբերուած սրոյն, և հանեալ զարքայն մեկուսի՝ ինքն եկաց ընդդէմ, և անօրէնքն գնացեալ մտին ի պուրճն յայն, և այնպէս զերծեալ արքայն ամբողջ ի նոցանէ, և եկն յաշխարհն իւր բազում աւարաւ, և եղեւ ուրախութիւն ամենեցուն: Ի սոյն ամի դարձեալ ժողով արար Հեթում և զնաց ի վերայ բերդին Անթրիպայ, և ոչինչ կարաց առնել նոցա, և դարձեալ եկն յաշխարհ իւր: (Թղ. 169բ) Եւ յետ սակաւ աւուրց, ի ժամանակս ձմեռային, խորհեցաւ արքայն Հեթում գնալ ի նոյն բերդն Անթափ, և գնացեալ մինչեւ ի գեղաքաղաքն պուրճ Ըռասաս և

անդ զտեղի կալաւ, զի արեգակն մթացեալ յամբոյ և ոչ երեւեցաւ զաւուրս և, և ի սաստկութենէ հողմոյն և անձրեւացն ոչ կարէին ելանել ի խորանացն, և տառապէին սպասաւորքն և ռամիկ հետեւակքն. և ապա խորհեցան յետս դառնալ, ասելով թէ Աստուած ոչ կամի զգնալն մեր անդ: Որ և անդ ոմն Ֆռանկ Մարդին անուն, բժիշկ վիրաց, որ էր պատուած ի թագաւորէն, խօսեցաւ առ արքայն և առ մեծամեծսն որք ժողովեալ էին և խորհէին, ոմն ասէր դառնալ և ոմն ոչ դառնալ. ով արքայ և իշխանք, յայսմ գիշերի արտաքոյ օթեցարուք ի խորանացդ և ապա խորհեցարուք զդառնալն յետս և զկալն: Եւ բան նորա որ խօսեցաւ եղեւ պատճառ և բազումք գովեցին զնա, և դարձան խաղաղութեամբ: (Թղ. 170ա) ի սոյն ամի դարձեալ ժողով արար թագաւորն Հեթում, գնալ յերկիրն Հալպայ գերել և աւերել, և ոչ կարաց յանկ ելանել խորհուրդն, զի ժամանակն ձմեռնային էր:

Ի թուին ԶԺԳ. (713 = 1264) Հուլայուն խանն առաքեաց ի բիւրապետաց իւրոց և բազում զօրս ընդ նմա, որք եկեալ հասին յանառիկ բերդն Պիր, որ էր ընդ ձեռամբ անօրինացն, և բիւրապետն այն, որ կոչէր Տուրպա, եղեալ պատնէյս և բազում նեղութիւն էած բերդին, և փլոյց զպատանս պարսպին հանդերձ պրճօքն, և առաքեալ բիւրապետն այն Տուրպա և կոչեաց զթագաւորն Հեթում գալ առ նմա. և թագաւորն ժողովեաց զզօրս իւր և զազգայինսն ի բերդն որ կոչի Թիլ Համնոյ, և անդ արարեալ զտօն Յայտնութեան Տեառն, և զկնի աւուրց ինչ թագաւորն Հեթում առեալ զզօրս իւր գնայր առ Տուրպայն, և հասեալ մինչ ի տեղին որ կոչի Բամբկձոր և առաքեաց ի զօրաց իւրոց հեծեալս քձ (200) (Թղ. 170բ) գնալ յառաջագոյն առ Տուրպայն, և

ապա զկնի նոցա ինքն գնասցէ: Եւ նոյն ժամայն եհաս առ Թագաւորն և առ անդրանիկ որդին իւր Լեւոն աւետաբերս՝ եթէ եղեւ որդի պարոնին Հայոց Լեւոնի, ի քաղաքն Մսիս, և էր յուսուար ամսոյ... և ո՛ր կարասցէ պատմել զուրախութիւն Թագաւորին և մեծամեծացն և փոքունց, ընդ նոյն աւետիսն: Որ և բազումք ի վատթարագունից և յանգերագոյն ազգաց նաեւ ի ներքինեաց եւս փառաց և պատուոյ ձիաւորութեան արժանացան: Եւ յայնժամ եհաս առ Թագաւորն համբաւ դառնալոյն Տուրպային ի Պրէն, վասն պատճառի գալստեան սուլտանին Եգիպտոսի ի վերայ նորա, և Թագաւորն լուեալ զայս դարձաւ ի տուն իւր: Ի սոյն ամի յաւուր Յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի միաշաբաթի Զատիկին, զորդի պարոնին Հայոց Լեւոնի մկրտեցին ի մայրաքաղաքն Սիս, ի մեծ եկեղեցին սուրբ Սոփի, ձեռամբ ս. հայրապետին Կոստանդեայ, և անուանե(թղ. 171ա)ցաւ Կոստանդին. և յաղագս այսմ՝ ուրախութեան պատճառի զերկուս որդիսն սպարապետին Հայոց Սմբատայ՝ զՀէթում և զՎասիլ, մակնուն թաթար, ձիաւորեցուցին, և այլ բազումսն ընդ նոսա. և բազում ուրախութիւն արարին յայսմ պատճառէ: Ի սոյն ամի սուլտանն Եգիպտոսի Պեկպարս Պնտուխտարն հանդերձ զօրավարաւն իւրով Սմլմօթիւ և այլ մեծամեծօքն արար ժողով զօրաց իւրոց և դէմ եդեալ գայր յերկիրն Կիլիկիոյ գերեւ և աւերել, իսկ Թագաւորն Հայոց Հէթում հանդերձ հարազատօք իւրովք Սմբատիւ, որ և տէր գոլով անմատչելի դղեկին Պապեռօնին, Սմբատայ կլային, Ասառսայ, Ֆարխնուցն, Պապատուլին, Սիկոյ, և Մուռանդնին, և Օշնիւ՝ որ և նա տէր գոլով գերագոյն դղեկին Կուռիկօսոյ, Միտիգօնին, Մանիօնին, Կանչոյն և այլ փոքրագոյն ամրոցաց, և

այլ մեծամեծօք իւրովք և ռամ(թղ. 171բ)կօք աշխարհաժողով արարեալ, և գնացեալ եհաս մինչեւ ի տեղի ինչ որ կոչի Դուռն Մնտիոքայ, և անդ զտեղի կալեալ մնայր անօրինին: Իսկ անօրէն սուլտանն հանդերձ զօրօք իւրովք եկեալ մինչեւ ի սահմանս Մնտիոքու, առ եղերքն Սեւ գետոյ, և անդ զտեղի կալեալ աւուրս ինչ՝ առաքեաց ի լրտեսաց իւրոց զանխլաբար, և նոքա եկեալ տեսին զայնքան բազմութիւն հաւատացելոցն ժողովեալ և սպասէին սուլտանին եթէ գայցէ, և դարձան լրտեսքն և պատմեցին սուլտանին զոր տեսին. և սուլտանն երկեաւ մտանել յաշխարհ կիլիկիոյ, այլ դարձեալ գնաց յԵգիպտոս, և թաւաւորն և ամենայն զօրքն դարձան ի շէնս և յաւանս իւրեանց գոհանալով զՏեառնէ: Ի սոյն ամի յամսեանն դեկտեմբերի որ օր իզ էր, եղբայրն արքային Հեթմոյ Օշին՝ տէրն Կուռիկօսոյ փոխեցաւ առ Քրիստոս ի մայրաքաղաքն Տարսոն, և առեալ տարան զնա ի մայրաքաղաքն Սիս (թղ. 172ա) և թաղեցին առ պատուանդանի հօր իւրոյ:

Ի թուին ԶԺԵ (715 = 1266) դարձեալ զօրաժողով արարեալ սուլտանն Եգիպտոսի, և եկեալ մինչեւ ի տեղին ուր էր ամրոցսն խաչազգեստիցն Ֆրեբրաց, և էառ ի նոցանէ զԱրսուֆ, զՍաֆէթ և զայլսն: Եւ ապա անտի դէմ եղեալ յերկիրն կիլիկիոյ և եկեալ մինչեւ ի Դամասկոս, և անդ զտեղի կալաւ աւուրս ինչ, և առաքեաց դեսպանս զկնի դեսպանացն արքային Հեթմոյ որք եկեալ էին առ նա զի համոզեացեն և արասցեն խաղաղութիւն ի մէջ նոցա: Եւ սուլտանն կամէր զխաղաղութիւնն, բայց իրս ինչ խնդրէր յարքայէն, ամրոցս և այլ տեղիս որ էր սահմանակից աշխարհի իւրոյ: Եւ թագաւորն ոչ կատարէր զխնդրելին վասն թ պատճառաց. մի՛ վասն

երկեղին նետողաց, զի մի ասասցեն թէ ընդ սուլտանին Եգիպտոսի է թագաւորն Հեթում, և զմեր ազատեալ տեղիսն և ամրոցսն սուլտանին տրիաւր ետ. (թղ. 172բ) և միւս այլ պատճառ չտալոյն զխնդրելին, թէպէտ և սակաւ էր խընդերն, որ էր տեղի մի աւերակ որ կոչէր Շեհ, և ասէր սուլտանն թէ տուր զտեղին այն զի շինեցից վաճառանոց մեզ և ձեզ, և թագաւորն ոչ ետ զի մի ընդ իշխանութեամբ նորա մտանիցէ, զի էր բազում ամաց թագաւոր յաղթող և անուանի, և սուլտանն ծառայ վատթար ծառայի, և ապա այնպէս զօրացաւ՝ մինչ զի երկնչէին ի նմանէ: Եւ բազում անգամ թագաւորն առաքեաց առ սուլտանն արս պատուաւորս գերագոյն պարգեւօք զի արասցէ սէր, և սուլտանն ոչ առնոյր յանձն, այլ զվերոյ անուանեալ տեղիսն խընդերէր: Եւ ապա առեալ զգօրս իւր գայր մինչեւ ի Հալպ, և եդ զօրապետ զօրաց իւրոց ի մեծամեծաց իւրոց զոմն Սմէթ անուն, և երկրորդին Ալֆի, և զսուլտանն Հալպայ. և առաքեաց զնոսա գալ ի վերայ զօրաց արքային Հեթմոյ, (թղ. 173ա) յերկիրն Կիլիկոյ, և ինքն անդէն մնաց: Եւ նոքա եկեալ հասին մինչեւ ի տեղին, որ կոչէր Նիկոպօլիս, առ ստորոտով լերինն որ կոչի Սեաւ, և անդ իջեւանս կալան. իսկ զօրքն թագաւորին Հեթմոյ ընդ երիս բաժանած էր, մինն զկնի թագաւորին էին, զի գնացեալ էր ի խնդիր առ ազգն նետողաց՝ գալ յօգնականութիւն զօրաց իւրոց, և երկրորդ մասն էին ի տեղին յայն որ կոչէր Դուռն, և երրորդ մասն գնացին ընդդէմ անօրինացն ի տեղին որ կոչի Մառի, յամսեանն օգոստոսի, որ իգ էր ամսոյն յաւուր երկշաբաթի, և անդ օթեւանս կալան: Իսկ ի լուսանալ առաւօտուն յղշաբաթի⁽⁴⁰⁾, եւ

(40) ԴԳ - շաբաթի - յերեքշաբաթի:

կեալ անօրինացն հասին մինչ ի տեղին ուր էր բանակ քրիստոնէիցն, և փոքր մի կացին ընդդէմ միմեանց, և ապա յազգմանէ չարին ի փախուստ դարձան հաւատացելոցն զօրք առանց մարտի և պատերազմի: Եւ որդիք թագաւորին պարոնն Հայոց Լեւոն, և եղբայրն իւր Թո. (Թղ. 173բ)րոս դարձան ի զօրաց և գնացին ընդդէմ անօրինացն պատերազմել ընդ նոսա, որ և զթորոս սպանին ի նոյն մարտ պատերազմի, և զպարոնն Հայոց զԼեւոն ընդ ձեռամբ ածեալ կալան, և զորդի սպարապետին Հայոց Սմբատայ զՎասիլ՝ աւականուն թաթարն, և այլս ընդ նոսա, զՃիլարտ ոմն և զՍտոմ, և տարեալ զնոսա մինչեւ ի Սիս, և անդ եղեալ յարգելանս ի տաճարսն իւր, և կացեալ անդ աւուրս ինչ՝ յաւար տոին զքաղաքն, և ապա հուր եղեալ յամենայն շէնս և հրկէզ արարին առ հասարակ, և գերելոցն և սպանելոցն ոչ գոյր թիւ. և պատերազմեալ ի վերայ բերդին և նեղէին տալ զբերդն, և նոքա ոչ առին յանձն: Իբրեւ տեսին անօրէնքն թէ ոչ կարէին ստնանել բերդին, առ հասարակ զլեւնակողմն և զգաշտն հրկէզ արարեալ աւերեցին. և ի տեղի ինչ քարանձաւք, որ դղեակ էր լեալ ի հնումն, կեմա անուն և միւսոյն Բեկնքար, բազումք էին հաւաքե(Թղ. 174ա)ալ կանամբք և որդւովք, և եկեալ անօրինացն ի վերայ նոցա, և նոցա տեսեալ զայնքան բազմութիւն անօրինացն, լքան ձեռք նոցա և ոչ կարէին պատերազմել. և անօրէնքն սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին զայնքան բազմութիւն, որ և ասէին թէ ք բիւրս (20.000) սպանաւ անդ յայնմ աւուր: Եւ զմնացեալսն ի սրոյն գերի տարան զկնի իւրեանց և ոչ ելին ընդ որ մտին, այլ ընդ դուռն Անտիոքու գնացեալ ելին ամենայն աւարաւն, որ և բազում ինչս վաճառեցին յԱնտիոք և գնացեալ հասին

յաշխարհն իւրեանց, և տարան զպարոնն Լեւոն արմաղանտ⁽⁴¹⁾ սուլտանին: Իսկ սուլտանն յորժամ ետես զպարոնն Հայոց Լեւոն և զՎասիլն՝ մականունն Թաթար, լաւ համարեցաւ զնոսա քան զբիւրս բիւրուց ոսկոյ և արծաթոյ, և առեալ զնոսա գնաց յԵգիպտոս, և եդ զպարոնն Հայոց Լեւոն և զՎասիլ, և զորս ընդ նոսա՝ յարգելանս ի փոքրագոյն յարկ ի քա(թղ. 174բ)ղաքն Խահրէ, և կացոյց նոցա պահապանս և սպասաւորս, և յարաժամ պատուէր և մեծարէր զնոսա⁽⁴²⁾: Իսկ Թագաւորն Հայոց Հեթում յորժամ ետես զԵղեալն՝ ի խոր տրտմութեան մտեալ փղձկէր, և և ոչ գիտէր զինչ արասցէ. և յետ սակաւ աւուրց եդ ի մտի գտանել պատճառ ազատման որդւոն իւրոյ, և առաքեաց ի սպասաւորաց իւրոց առ սուլտանն զի ծանիցեն զկամս նորա Թէ գոյ հնար արձակման պարոնին Հայոց Լեւոնի: Իսկ սուլտանն ոչ կամէր նոյնժաման յայտնել զելս իրին, զի յամենայն ժամու Թագաւորն իրս գերագոյնս առաքէր նմա, և ապա յետ բազում անգամ առաքելոյն առ նմա՝ յայտնեաց զխորհուրդ սրտին ծածկաբար, որ էր այս ինչ. զի ընկերակից նորա և քաջ սիրելին որ էին ընդ իշխանութեամբ սուլտանին Հալպայ, յորժամ եկն Հուլայուն խանն և աւերեաց զՀալպ և զմնացեալն արար փախըստական, և յորժամ գնային ի միասին (թղ. 175ա) փախստեայ Պեկպարոս այս որ եղեւ սուլ-

(41) Արմաղանտ, հեռունեւէ բերուած ընծայ:

(42) Հայոց Թագաւորին, Հեթումի, բանակներուն և զօրութեան խորատուումը՝ « Le désastre arménien de 1266 » կը կոչէ R. Gousset, Hist. des. Crois. III, 634-637: Եւ անշուշտ իրաւացի կերպով կ'աւաղէ. « l'écrasement de l'armée arménienne, seule sauvegarde des Francs, annonçait en effet la chute de la domination franque dans la Syrie du nord »:

տան և ընկերակիցն իւր, երիւար նորա դադարեալ ոչ գնայր, և ընկերակիցն իւր ունելով ձի սրլնթաց յորմէ իջեալ ինքն և զՊեկպարսն հեծուցեալ արձակեաց, և ինքն անդէն մնացեալ, և րմբռնեալ զնա տարան զերի յարեւելս զօրքն խանին: Եւ Պեկպարսս այս գնացեալ յԵգիպտոս յաջողեցաւ նմա և եղեւ սուլտանն Եգիպտոսի: Իսկ յորժամ պարոնն Հայոց Լեւոն ընդ ձեռամբ նորա անկեալ և թագաւորն Հեթում խորհրդակից և սիրելի էր Ապաղայ խանին, եգ ի մտի Պեկպարս սուլտանն զի զբարբարն իւր խօշտաշ, խնդրեսցէ թէ կենդանի իցէ, և ի յայտ եկեսցէ: Յայնժամ ասէ սուլտանն ընդ եկեալսն առ նա՝ ասացէք ցթագաւորն, ազատեսցես զխօշտաշն իմ յազգէն նետողաց և բերցես առ իս և ես ազատեցից զորդին քո զԼեւոն: Իբրեւ լուաւ թագաւորն զբանսն, սկսաւ պատրաստել ընծայս զի առեալ գնացէ յարեւելս առ ի (Թղ. 175բ) խնդրել զիրան յԱպաղա խանէն:

Իսկ ի թուին 2ԺԶ (716 = 1267) գնաց թագաւորն Հեթում յարեւելս առ խանն Ապաղա, և խնդրեաց զխօշտաշն Պեկպարս սուլտանին, որ էր անուն նորա Մնղուրաշխարհ, և խանն շնորհեաց նմա եթէ գտանիցէ, և թագաւորն հանեալ ի խնդիր Մնղուրաշխարհին և ոչ գտանէին զնա: Եւ դարձաւ թագաւորն տրտմութեամբ և եկն յաշխարհն իւր, և առաքեաց առ սուլտանն եթէ ոչ գտի. և սուլտանն մոմուեալ ասէր, եթէ զնա ոչ բերցէ՝ զորդի նորա ոչ ազատեցից:

Իսկ ի թուին 2ԺԷ (717 = 1268) խորհեցաւ թագաւորն Հեթում հանդերձ հարազատօքն, և դարձեալ առաքեցին զորդի սպարապետին զԼեւոն զաստուածասէր իշխանն առ խանն Ապաղա զի կրկին խնդրեսցէ զխնդրելին Մնղուրաշխարհ: Եւ յորժամ եհաս Լեւոն առ խանն և խնդրեաց շրջել

ընդ բանակն ի հեռաւորսն և առ տեղեաւն թէ գտանիցի Մնղուրն, (թղ. 176ա) և հրամայեաց խանն, և եղ ի զօրաց իւրոց ընդ նմա, և ելեալ գտին զնա, և գոհութեամբ առեալ զարձան յերկիրն կիլիկոյ և եկին ի մայրաքաղաքն Սիս, և առաքեցին աւետաւորս առ սուլտանն թէ գտաք զխնդրելին քո. և սուլտանն շարժեալ ամենայն զօրօք ի վերայ քաղաքին Տրապօլսոյ և անդ բազում նեղութիւնս էաժ քաղաքին, և անտի առեալ զզօրս իւր և զե աւուր ճանապարհ, ընդ տիւ և գիշեր մի փոխարկեաց և եկեալ յանկարծակի ի վերայ հոչակաւոր քաղաքին Մնտիղքայ, և յաւուրս դէտ զնա յաւուր շաբաթու ի վ մայիս ամսոյն: Եւ ոչ ոք կարէ պատմել զբազմութիւն կոտորածին որ ի նմա եղեւ, և ոչ զբազմութիւն գերելոցն և զգանձուցն զոր առեալ տարան յեգիպտոս: Բայց ի Հայ ազգէ սակաւք կոտորեցան անդ, վասնզի արձակեաց զնոսա սուլտանն գալ յերկիրն կիլիկիոյ, զոր յայնմ գաւառէ անդ գտաւ: Նոյնպէս և զսպարապետն Մնտիղքայ ազա(թղ. 176բ)տեաց զարմիւն իւրով գալ յերկիրն կիլիկիոյ, որ և ասէին թէ թելադրութեամբ նորա մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռս սուլտանին, զոր Տէր միայն գիտէ զճշմարիտն: Եւ իբրեւ զարձաւ սուլտանն յՄնտիղք առ ի գնալ յեգիպտոս՝ առաքեաց առ թագաւորն Հեթում յղել պանդանտ որդւոյ իւրոյ Լեւոնի, զի արձակեսցէ զնա, և յորժամ տեսցէ զորդին իւր՝ ապա առաքեսցէ առ նա զընկերակիցն իւր Մնղուրաշխարհ. և թագաւորն արար վազվազակի: Եւ առաքեցին պանդանտ զՈչին քեռորդի արքային Հեթմոյ, և զորդի եղբօր նորա Հեթմոյ զԲոնմունդ, և զորդի կոստանդեայ թագաւորահօրն զՎասակ տէր Ճանճոյն: Եւ յորժամ հասին առ սուլտանն, պարոնն Հայոց Լեւոն ազատեալ եկն

յաշխարհն կիլիկոյ բազում ընծայիւք. և շարժեցաւ տունն Հայոց ընդ առաջ նորա ցնծալով, և ապա առեալ զՍնդուրաշխարհն՝ Լեւոն իշխանն որդի Սմբատայ սպարապետի և տարաւ առ սուլտանն, զոր տեսեալ սուլթը (թղ. 177ա) տանին ուրախացաւ ուրախութիւն մեծ, և բազում տուրս շնորհեաց իշխանին Լեւոնի, և դարձան պանդանաքն բազում պարգեւօք: Ի սոյն ամի թագաւորն Հեթում արար ժողով առաջնորդաց և վարդապետաց, և պատուաւոր արանց յարեւելից մինչեւ ցկիւլիկիա, ի մայրաքաղաքն Մսիս, և հրամայեաց թագաւորն ընտրել զարժանաւորն առնուլ զաթոռ հայրապետութեան. և բազում աղօթիւք և խնդրուածովք ընտրութեամբ թագաւորին և ամենայն ժողովոյն ձեռնադրեցին զարժանաւոր վարդապետն Յակոբ, կաթողիկոս Հայոց ի սուրբն Սարգիս, ի փետրուար ամսոյ ժր: Բայց պարոնն Հայոց Լեւոն դեռեւս ընդ ծառայութեամբ Եգիպտացւոցն էր և ի սոյն ամի ազատեցաւ յամսեանն յունիսի:

Ի թուին 2ԺԸ (718 = 1269)⁽⁴³⁾ եղեւ շարժ սաստիկ և յաշխարհին կիլիկիա ի տեղիս տեղիս բազում շէնս յաւեր դարձոյց, եւս առաւել առ լերամբն որ Սեաւ կոչի. և զանառիկ դղեակն Սարվթղ. 177բ) անդաւ յաւեր դարձոյց, և զբնակիչսն առ հասարակ մահացոյց և ի սուրբ ուխտն Արքակաղնին քահանայսս և կրօնաւորսս վախճանեցան ի տանցն ընկղմելոց, և ընդ լեռնակողմն ընդ այն բազում շէնս և զբերդն Դեղնքարն, և այլ բազում տեղիս խարխալեալ հերձեաց: Ի սոյն

(43) 1269 թուականին՝ Սմբատ Գունտասապլ « Ղառոց Գիրք » մը գրել տուած է Կիրակոս գրչին, որ Ժամանակին վարպետներէն էր. տես Աւիշան, Աշսիգը, 95:

ամի պարոնն Հայոց Լեւոն, գնաց յարեւելս առ խանն Ապաղա, և նա ընկալաւ գնա մեծարանօք, և բազում պարգեւօք դարձոյց յաշխարհն իւր կիլիկիա: Յայսմ ամի որդի սպարապետին Հայոց Հեթում փոխեցաւ ի կենցաղոյս ի յուլիս ամսոյ ժնն և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Մլիճի: Եւ դարձեալ ի սոյն ամի ի սեպտեմբեր ամսոյ իրն հանգեաւ ի Քրիստոս միւս այլ որդին Սմբատայ սպարապետին՝ վասիլ, ի Տարսոն, և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Մլիճի, որում ողորմեսցի Տէր: Ի սոյն ամի յամսեանն հոկտեմբերի որ օր իբէր, յիշաբթի ի մտանել արեգականն, թագաւորն Հայոց Հեթում փոխեցաւ ի (թղ. 178ա) կենցաղոյս⁽⁴⁴⁾, և յաւելաւ առ հարս իւր առ ստորոտով Բարձրբերդոյ ի գեօղն որ կոչի Ակներ, և բարձեալ տարան գնա ի սուրբ ուխտն Դրաղարկն, և անդ թաղեցին առ դամբարան սուրբ հայրապետին Գրիգորի... որ և ի ժամ վախճանին բարիոք խոստովանութեամբ կրօնաւորեցաւ և աշուանեցաւ Մակար:

Իսկ ի թուին Զի (720 = 1271) յամսեանն յունուարի գն, օծին թագաւոր Հայոց զԼեւոն որդի թագաւորին Հեթումոյ, ի մայրաքաղաքն Տարսոն ի սուրբն Սոփի, և յամենայն ազգաց քրիստոնէից անդ հաւաքեալ կային առ ի տեսանել զարժանի տեսանելոյ ուրախութիւնն, որ և բազմաց մեծութիւն շնորհեցաւ յօրն յայն, և բազումք ի կապանաց բանտից ազատեցան: Եւ յետ աւուրց ինչ յորժամ արձակեցաւ ժողովն, ինքն նորընծայ թագաւորն գնայր ի Սաւրիա առ ի տե-

(44) Հեթումի մահուան մասին տես Զամչ. Գ. 269: Աւիշան, Սիսուան, 153-154: R. Grousset, Hist. des Croisd. III, 636 - 637:

սուլթիւն գաւառին, և դարձեալ գայր ուրախութեամբ ի տուն իւր: (թղ. 178բ) ի սոյն ամի դարձեալ շարժեցաւ սուլտանն Եգիպտոսի, Պեկպարս Պնտուխտարն, առ ի մտանել յերկիրն Կիլիկոյ: Եւ թագաւորն Լեւոն հրեշտակութիւն առաքեալ առ նա՝ դարձոյց յաշխարհն իւր յԵգիպտոս, և ինքն թագաւորն գնաց յարեւելս առ խանն Սպաղա, և խանն շնորհեաց նմա արս բիւրըս ք (20.000) զի առեալ դարձցի յաշխարհն իւր առ ի պահպանութիւն նմա, և ապա զինի ամսոց ինչ ինքն խանն եկեսցէ. և թագաւորն Լեւոն առեալ սակաւս ի նոցանէ՝ դարձաւ յաշխարհն իւր: ի սոյն ամի թագաւոր ոմն Փռանդ Ընէտուարա⁽⁴⁵⁾ անուն, եկն նաւօք քռ (2000) արամբք ի յԱքքա, և անդ զտեղի առեալ մնայր այլ թագաւորաց ընկերակցաց իւրոց: ի սոյն ամի յամսեանն հոկտեմբերի ծնաւ արու մանուկ թագաւորին Լեւոնի ի Մսիս քաղաք և ուրախացան ընդ ամենայն տեղիս տէրութեան նորա:

Ի թուին 211 (721=1272) յօր Մկրտութեան Տեառն, որ էր յունուարի ամսոյ զ եղեւ ուրախութիւն ի (թղ. 179ա) մայրաքաղաքն Սիս, և ի նոյն աւուր եկն ձիւն առ հասարակ յաշխարհն Կիլիկոյ մինչեւ առ ափն ծովուն ովկիանոսի: ի սոյն ամի և ամսեան հանգեաւ ի Քրիստոս սուրբ վարդապետն Կիւրակոս, որում ողորմեսցի Տէր: ի սոյն ամի ի հարձից արքային Հեթմոյ Մարիա անուն, յիամայեղացւոցն սեռէ, յարեալ ինքն զոմանս ի նոյն սեռէ, և եղեալ խորհուրդ ընդ նոսա զի մահացու դեղօք սպանցեն զարքայն Լեւոն, և մնային դիպող ժամու, և

(45) Ընէտուարա, *Edouard I. d'Angleterre: R. Grousset, Hist. des Crois. III, 658 - 660:

ի նախախնամութենէն Աստուծոյ ի ձեռն մետասանամեայ մանկան յայտնեցաւ չար գործն կնոջն, և ապրեցաւ արքայն. և ոչ արար արքայ նոցա չար ըստ արժանեաց իւրեանց, այլ խնամով:

Ի սոյն ամի թագաւորն Լեւոն հրամայեաց շինել ամրոց առ լեւամբն Տաւրոսի, հանդէպ քաջայաղթ զօրավարին Անդրէի պահարանիցն, կիսօրեայ ճանապարհաւ հեռի, ի պահպանութիւն անմ գաւառին և հռչա(թղ. 179բ)կաւոր ճանապարհին խող ձորոյ: Որ և ի նոյն ամի յոր սկսաւ, կատարեաց զնա, և անուանեաց զնա կատարեաց: Ի սոյն ամի մկրտեցին զորդի արքային ի մայրաքաղաքն ի Սիս, և ընկալաւ զնա յաւազանէն հայրապետն Ասորոց իգնատիոս, և անուանեցաւ Թորոս, ըստ հօրեղբօրն իւրոյ անուան, որ սպանաւ յԵգիպտացւոցն ի մարտ պատերազմին: Ի սոյն ամի մի ոմն ի ծառայիցն Բռէտուարտին, որ եկեալ էր յայսկոյս ծովուն և էր ի յԱքքա, յաւուր միում մտեալ առ թագաւորն զի նստեալ էր առանձին բարակ պատմութեանաւ, և հանեալ զամենեւեան արտաքս զսպասաւորսն, և ինքն մատուցեալ առ ունկն թագաւորին, որպէս թէ ծածուկ բան ինչ ունի ասել, և հանեալ զդանակն եհար ի վերայ կրծից արքային, և թագաւորն ընդոստեաւ և զձեռն աջոյ ընդդէմ որոյն տարեալ, և նա կրկնեալ զսուրն և եհար⁽⁴⁶⁾....:

(46) Վերջաւորութենէն թուղթ մը պակաս է, զոր չէ կարելի գուշակել:

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Ես նուստս ծառայ սուրբ Խաչիս, Գրեգորիս(47) կաթողիկոս, վերստին կապեցի զպատմայգիրքս զհնացեալն ի բազում ժամանակեաց, ի թվականութեանս Հայոց Ռէ (1007=1558), ի Թագաւորութեան Հոռքարին, և ի զանու-
թեան Վանայ Ղուբաթ Փաշին, Պարսից Թագաւորութեան շահ Դայմազին, իր տարի զՀայոց աշխարհս ի տառայպանք պա-
հեցին, յետոյ բարիշան, և կանք դեռ եւս ի կասկածի. և տէ-
րութիւն Ոստանայ Զէլալ Հանի, որ է Շամոյ. որք հանդիպիք
սմայ լի բերանով ասացէք զԱստուած ողորմին Գրեգորիս կա-
թողիկոսին, կապողի սորայ, և ծնողացն իմոց պարոն Ասքան-
դարին և Գուլան փաշին. ամէն:

-
- (47) Այս յիշատակարանը հրատարակած է Նախ Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան (Բազմավեպ 1905, էջ 494), ընծայելով Գրեգորիս Ա. Աղթամարի բանաստեղծ կաթողիկոսին, իբր 1512-1585: Հ. Ներսէս Ազիւնեան տարակոյսով մտեցած է այս խնդրին, անկարելի նկատելով այդքան երկար կաթողիկոսութիւն մը. նա մանաւանդ որ 1534ին գրուած յիշատակարանի մը մէջ գտած է Գրեգորիսի մայր նշանակուած տարբեր անձ մը, Շահում. հետեւաբար նախ կը համարի որ այս յիշատակարանին մէջ գրուած Գուլան Փաշին խորթ մայրն՝ Ըլլայ Գրեգորիսի (Հանդէս Ամս. 1915 էջ 34). հուսկ կը յանգի այն եզրակացութեան՝ թէ Գրեգորիս Ա. բանաստեղծ աւելի կարճ շրջան մը ունեցած է կաթողիկոսութեան, այն է 1512-1544, և անոր յաջորդած է Գրեգորիս Բ. 1544-1586 (Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղբաւմարայ. Վիեննա, 1920, էջ 125: Աղգ. Մտնգ. հտ. 22): Աճառեան իր Անճաւանդակների Բառարանին մէջ (տպ. Երեւան 1942, հա. Ա. էջ 621-622) կը հետեւի Ազիւնեանի. յայտնապէս Գուլան Փաշին կը նկատէ մայր Գրեգորիս Բ. Աղթամարի կաթողիկոսին (էջ 498):
- Հետեւաբար յիշեալ յիշատակարանը գրած է Գրեգորիս Բ. Աղթամարի կաթողիկոսը, 1558ին: Ըստ այսմ ուղղե-
լու է մեր Յառաջաբանին մէջ գրած Գրեգոր ԺԲ. Ը իբր ստացող Տարեգրքին (էջ Ժ, ԺԱ):
- Յիշատակուած շահ Թահմազ Ա. իշխած է 1525-1575:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Աբառ 1, 6, 9, 66:
 Աբառական (Ալպապլան) 59,
 60, 65, 67, 70, 77, 92,
 97:
 Աբուսահի 56, 57:
 Ադրիանապոլիս 43:
 Ագազ 28, 147, 149, 156,
 157:
 Ազըտին Գայգայուզ 216:
 Աժառուս իշխ. 210:
 Ալաման 207, 210, 217,
 225:
 Ալարա բերդ 210:
 Ալեյուաց դաշտ 80:
 Ալեխ Կամեննու 85, 94,
 95, 100, 101, 114, 117,
 118, 119, 148:
 Ալեխ կայսր 148:
 Ալեխ որդի կեռ Մանուէլի
 193:
 Ալիծ 201, 205, 207:
 Ալսեան 19, 23:
 Ալֆի 246:
 Ախուրեան 37:
 Ախսիան 94:
 Ախսիս 92:
 Ախմեզդը 94, 98, 159:
 Ակներ 222, 223, 233, 252:
 Ահմատիլ 135:
 Ահմէտ Մէլէֆ 160:
 Ազաչարիֆ 230:
 Ազուլ 172:
 Ազուլ Ասլան 174, 183:
 Ազուսեան 99, 102, 106:
 Ամայֆ (Ամայֆ) 160:
 Ամիր 8, 10, 57, 58, 67,
 71, 144:
 Ամիրֆաֆր 81:
 Այծուտապ բերդ 210:
 Այուլ 195:
 Այրարատ 37:
 Անամուտ բերդ 210:
 Անանիա 1, 6, 15:
 Անատոլի 11:
 Անարգարա (Անաւարգա)
 2, 102, 128, 134, 145,

160, 162, 172, 175, 241:
 Անգրամիտ 216:
 Անդրէ, հունգար քաղ.
 220:
 Անդրէ (Ս.) մատուտ 254:
 Անգրիստեանց վանք 209:
 Անգրիուն 84:
 Անդրոնիկէ 170, 193:
 Անդոշծի բերդ 210:
 Անէ 209:
 Անթափ 107, 161, 177,
 242:
 Անի 2, 5, 6, 24, 31, 32,
 33, 34, 36, 37, 40, 41,
 42, 46, 59, 82, 88, 90,
 97, 112, 123, 155, 158,
 168, 184:
 Անժանիք 141:
 Անկելուս 193:
 Անկիւրիա 174:
 Անհաղենի 36:
 Անահուացի 9, 13, 21:
 Անտիոք 2, 10, 19, 25, 49,
 50, 62, 63, 83, 84, 86,
 89, 90, 92, 93, 94, 96,
 97, 102, 103, 106, 107,
 108, 110, 114, 115, 116,
 118, 119, 122, 128, 133,
 135, 139, 143, 144, 152,
 158, 160, 163, 167, 170,
 172, 175, 176, 179, 180,
 181, 185, 190, 194, 200,
 201, 203, 204, 207, 209,
 217, 221, 225, 230, 231,
 234, 241, 245, 247, 250:
 Աշմուշատ 80:
 Աշոտ ռոյորմաճ 1:
 Աշոտ որդի Գագիկի 5, 6,
 9, 10, 12, 15, 16, 33,
 36, 64:
 Աշոտ իշխ. Կամչոյ 209:
 Աշրաֆ 221:
 Ապահունիֆ 16, 17:
 Ապաղա 236, 249, 252,
 253:
 Ապիրատ իշխ. 6, 82, 126:

Ապլաաբ 127, 129, 131,
132, 143, 174, 183, 213:
Ապլիամապ 14:
Ապլլարիպ գորավար 13,
14, 15:
Ապլլարիպ իշխ. Տարսոնի
86:
Ապլլարիպ իշխ. Պիոի 133:
Ապլլարիպ իշխ. Ֆոռնայի
209:
Ապլլարիպ իշխ. Կուտաֆի
209:
Ապլլարիպ որդի Վասակի
145:
Ապլլարիպ ներքինի 192:
Ապուկապ 51, 60:
Ապուսակ 5, 6, 27, 63,
64, 74, 87:
Ապուսար 32, 34, 74:
Առակի 231, 235, 241:
Առիւծ բերդ 165:
Առիւծաբիլ 72:
Առնիաս 86:
Ասկալոն 120, 177:
Ասկառաս 187, 210:
Ասպահան 99, 147:
Աստուածածին 5, 11, 125,
160, 177, 190:
Աստուածատուր Եպ. 209:
Աստուս 244:
Ատան իշխ. 209:
Ատանա 2, 102, 159, 160,
187, 192, 211, 224, 233:
Ատոմ որդի Սենեֆերիմի
27, 30, 35, 56, 57, 63,
64, 74, 87:
Ատոմ իշխ. 247:
Ատրնեքսեհ 66:
Արդուլ 99:
Արեգ 208:
Արեւզոյն իշխ. 209:
Արեւընդան (Ռափանտան)
130, 185:
Արծն 44, 45:
Արծրունիք 5:
Արկա 110:
Արկնի (Արդնի) 49, 53,
57:
Արնէշ 43, 51:
Արջովիտ 46:
Արջուկ 89:

Արսուփ 245:
Արվանդանու 68:
Արցխան 185:
Արֆակադնի 125, 208, 213,
215, 251:
Ափշուն 84:
Աֆա 11, 121, 201, 202,
203, 206, 207, 220, 221,
253, 254:
Բաբելոն 9, 12, 103, 106,
232:
Բագարատ Գորգիի որդին
27:
Բագարատ իշխ. 59:
Բագրատունիք 6, 33, 36,
42, 88:
Բագրեսանդ 66:
Բագունի 103:
Բակ 15:
Բակուրան 59:
Բակուրան 187, 192, 194,
207, 210:
Բակուրան 240:
Բաղէշ 51:
Բամբակոբ 243:
Բայէն կոմս Սրունի 140:
Բայէն Պուլլեր 211:
Բանիկ 87:
Բարձր դղեակ 231:
Բարձրբերդ 171, 210, 252:
Բարսեղ Ա. Կաթ. 82, 88,
95, 96, 97, 112, 122,
123, 126, 139, 141, 165:
Բարսեղ արեղայ 230:
Բարսեղեանք 143:
Բեկնֆար 247:
Բերդուկ 210:
Բերդու 175, 209, 215:
Բերդան 127, 132, 133:
Բերկրի 31, 51:
Բիւրանիա 3:
Բիւրիտոն 12:
Բուրգալ 11:
Բջնի 6:
Բրզուլ 135, 142, 144,
156, 157:

Գարաւոն 11:
Գագիկ 1, 2, 3, 5, 24, 26:
Գագիկ Բ 36, 40, 41, 42,

57, 60, 61, 64, 65, 66,
67, 70, 74, 86, 87, 101,
102, 112, 137, 176:
Գագիկ Աբասի որդի 66,
87:
Գագիկ Գուրգենի որդի 78:
Գաղատիա 237:
Գամիրբ 101, 136, 161,
230, 237:
Գանգր 174, 237:
Գանձակ 94, 123, 147, 149,
153, 159:
Գանձի 31:
Գզլմուշ 89, 90:
Գեորգ զպրապետ 70:
Գեորգ կաթ. հակաթոռ
78:
Գեորգ մեդրիկ 143:
Գեորգ զինուոր 106:
Գեորգ Ս. 200:
Գեորգ իշխ. Բարձրբերդի
210:
Գեորգ Եպ. Անգրեասեանց
209:
Գեորգի 6, 9:
Գլակ 55, 81:
Գոգգոթա 114:
Գոյ վասիլ (*ան'ս վասիլ*)
Դամշտիկին 67, 68, 69:
Դորգ շիրակացի 90:
Դորգ որդի Մլեհի 216:
Դորգէ քաղ. 88:
Դորգէ 184, 186:
Դորգէն 78:
Դորգի 25, 26, 27:
Դորպարան 107, 108, 109:
Դունդունդուլու 107:
Դունթուփրէ 103, 104,
109, 110, 113, 114, 115:
Դունդսանջիլ 102, 109,
117, 118, 119, 127:
Դուրա 154:
Դուրգէն 9:
Դրիգոր որդի վահրամ
Պահլաունիի 37, 42:
Դրիգոր Մագիստրոս 45,
46, 61, 69, 83:
Դրիգոր կաթ. Տգայ 191:
Դրիգոր Լուս. 62, 69, 191:
Դրիգոր որդի Բակուրմանի
59:

Դրիգոր Գահավէժ 204-5:
Դրիգոր վկայաւոր 62, 70,
78, 80, 81, 82, 101,
110, 121, 125, 161, 168,
188, 191, 204:
Դրիգոր Բեռորդի վկայա-
ւորի 82:
Դրիգոր Նարեկացի 65:
Դրիգոր որդի վասակի 6:
Դրիգոր Կիրապաղատ 112:
Դրիգոր վրդ. Սկեռացի
223, 224:
Դրիգոր իշխ. Մագոս խա-
չի 240:
Դրիգոր իշխ. Բերդուսի
209, 215:
Դրիգոր Եպ. Փիլիպոս-
եանց 209:
Դրիգորիս Եպ. Մելիտենի
115:
Դրիգորիս Ապիրատ 142,
206, 213:
Դրիգորիս արքեպ. Կապ-
նուն 208:
Դրիգորիս Բ կաթ. Աղբա-
մարի 255:
Դոսեթիլ 135:

Դամասկոս 92, 97, 103,
106, 121, 127, 141, 144,
156, 159, 177, 183, 185,
195, 198, 236, 245:
Դանուշման 114, 115, 119,
121, 122, 125, 174:
Դաւատմոս 57, 58:
Դաւիթ Կիրապաղատ 16,
17, 18:
Դաւիթ որդի Սենեֆերիմի
23, 24, 26, 27, 30, 35:
Դաւիթ Բորեպ. 45:
Դաւիթ որդի Հաքելի 48:
Դաւիթ Անիոյ 34, 88:
Դաւիթ քաղ. վրաց 149,
150, 154, 155, 158:
Դաւիթ արքեպ. Մսիսի
215:
Դաւիթ արքեպ. Մամես-
տիոյ 208, 217:
Դգաթ գետ 10:
Դդուշ 72, 92, 97-99, 156:
Դելման 6:

Դեղնաք 251:
 Դեմեսկոս 8:
 Դեմետր 154, 158:
 Դեքենիկ 13:
 Դեոսկորոս 32:
 Դիմար 54:
 Դմշխ 11:
 Դուին 42, 43, 74, 186:
 195:
 Դուռն Անտիոքայ 245,
 246:
 Դրագարկ 143, 158, 204,
 206, 209, 212, 217, 222,
 223, 224, 225:
 Եդեսիա 20, 57, 74, 86,
 181:
 Եզնկա 42, 212:
 Ելիոն 120:
 Եղիա մարգարե 138:
 Եղիշէ (Եղիշէ) 24, 46:
 Երկայնաձեռն 20:
 Երուսաղէմ 10, 11, 20,
 106, 110, 111, 114, 115,
 116, 119, 120, 121, 125,
 140, 145, 155, 158, 161,
 162, 175, 177, 178, 179,
 180, 183, 193, 200, 209,
 225, 232, 236:
 Եւոքսիս 69:
 Եփեսոս 216:
 Եփրատ 20, 30, 68, 102,
 134, 135, 149, 181, 233:
 Զանգի 159, 163, 165, 181:
 Զապէլ 220, 222, 223, 225,
 226, 229:
 Զափունիս 216, 237:
 Զոյատ 25, 47:
 Ընկուզիտ վանք 209:
 Թագ 23:
 Թաքուլ 114, 125:
 Թարլուր 57:
 Թարեշ 138:
 Թափօրական լեռ 11:
 Թերեսլ 157:
 Թեոդոս (Թորոս) 98, 99,
 100, 104, 105, 106, 113:
 Թեոդորոս 102:

Թեոդուսիս 42, 58, 212,
 230:
 Թիլ 170, 173, 194, 210,
 221, 243:
 Թլիխում 57, 58, 72:
 Թլքովա 72:
 Թլկուրան 135:
 Թմանես 154:
 Թլպաշար 104, 130, 135,
 140, 149, 154, 155, 163,
 166, 168, 170:
 Թլսապ 210:
 Թոռնեցի 12:
 Թոռնիկ իշխ. Ագրիանա-
 պոլսոյ 43, 44:
 Թոռնիկ եզր. Սմբատ իշ-
 խանի 89:
 Թոռնիկ իշխ. Սասնոյ 55,
 79, 80, 81:
 Թոռնիկա մարոց 209:
 Թորոս Ալազուսիկ 85, 91,
 96:
 Թորոս որդի Կոստանդին
 Ա.ի 112, 125, 134, 136,
 137, 143, 145, 159:
 Թորոս Ս. 200:
 Թորոս որդի Լեւոն Բ.ի
 164, 170, 171-176, 178,
 179, 183, 185, 187, 189:
 Թորոս եպ. Սելեւկիոյ 209:
 Թորոս իշխ. Թլսապի 210:
 Թորոս որդի Զապէլի 229,
 234, 247:
 Թորոս որդի Լեւոն Գ.ի
 254:
 Թումա 170:
 Թումաս 189, 190:
 Թումաս Մալքարուն 211:
 Թօրիանէ 188:
 Ժերմանիկ բերդ 210:
 Իգնատիոս 254:
 Իկոնիա 166, 171, 173,
 201, 221, 235, 237:
 Իշխան 38, 39:
 Իսլամպակ 230:
 Իսմայիլ 98:
 Իւանէ 9:
 Լակուաւէն բերդ 210:
 Լամբրոն բերդ 162, 170,

171, 190, 193, 208, 209,
210, 212, 242:
Լամբոս բերդ 187, 210:
Լամբարի 216, 221, 237:
Լեւոն 75:
Լեւոն որդի Հաբեյի 48:
Լեւոն իշխ. Ուռնայի 85:
Լեւոն Մեծն 112, 139, 145,
147, 159, 193, 194, 200,
201, 204, 206, 208, 210,
211, 212, 214, 215, 216,
217, 220, 221, 222, 225:
Լեւոն որդի Ռուբենի 159,
160, 161:
Լեւոն որդի Ստեփանէի
186:
Լեւոն իշխ. Բերդուսի 209:
Լեւոն իշխ. Հարունի 209:
Լեւոն որդի Զապէլի 226,
229, 231, 233, 244, 247,
248, 249, 250, 252, 253,
254:
Լեւոն Ապիսանանց 234:
Լեւոն որդի Սմբատի 249,
251:
Լիկանտոն 174:
Լիկոս 145:
Լիպարիտ 25, 45, 47:
Լույսա բերդ 210, 222:
Լօզատ բերդ 210, 222:
Լօրէ 88:

Խազի ամիր 155, 156:
Խազի պալակ 142, 144,
148, 149, 150:
Խազնի 147:
Խալիմ 160:
Խաիրէ 232, 248:
Խաչատուր կաթ. 45:
Խաչիկ Ա. կաթ. 18, 19:
Խաչիկ Բ. կաթ. 54, 57,
61:
Խաչիկ իշխ. Վասպուրա-
կանի 38, 39:
Խառան 88, 123, 128, 131,
133, 140, 163, 183:
Խատապ 76:
Խարաման 238, 239, 240:
Խարբերդ 80, 151, 152,
153:
Խաւատանէֆ 20, 56, 60:

Խլաք 76, 183, 184:
Խլաք ճապար 157, 165:
Խլիմ Ասլան որդի Սուլի-
մանի 91, 99, 100, 101,
118, 119, 128, 156:
Խլիմ Ասլան որդի Մասու-
տի 173, 174, 175, 177,
182, 183, 185, 193, 201,
203, 211:
Խլիմ Ասլան ամիրայ Հան-
ճիքի 167:
Խոզ գիւղ 10:
Խոզ ձոր 254:
Խոնաս 216:
Խոսրով Շահ 213, 215,
216:
Խորասան 47, 138:
Խուրէշ 74:
Խոսօփօն 210:

Ծամնդաւ 26, 60:
Ծեծ 173, 184:
Ծովք բերդ 168, 169, 185:
Ծովիզ միկիփօր 26:

Կալանօօս բերդ 210, 222:
Կալարան 145, 151, 152,
153, 155:
Կաղզուան 112:
Կամէն 45:
Կամարական 139:
Կանչ բերդ 209, 244:
Կապան 9, 161, 194, 208,
209, 221:
Կապուտաւ 46:
Կառկառ 105, 152, 155,
166, 167:
Կաստաղօն 113, 126, 209:
Կատարեաց ամրոց 254:
Կարապետ Ս. վանք 55, 81:
Կարին 212:
Կարմիան 150:
Կարմիր վանք 126, 139,
142, 191:
Կարմրակել 17:
Կարս 6, 9, 24, 60:
Կեմա 247:
Կեռագոյ 30, 38:
Կեռամառի 241:
Կեռօթոր 53:

Կեռմանիլ կայսր 162, 172,
 177:
 Կեռսակ իշխ. Պալապօլի
 210:
 Կեռսակ իշխ. Մազվայի
 221:
 Կեռվարդ իշխ. 210:
 Կեսարիա 12, 26, 60, 66,
 96, 113:
 Կեսառոս 37, 38:
 Կեսառոս 69:
 Կելամտըլիգ 211:
 Կիպրիանոս եպ. 115:
 Կիպրոս 22, 176, 178, 202,
 217, 233:
 Կիտոսկապի (Կենդոս-
 կաւի) 86, 87, 136:
 Կիրակոս Գանձակեցի 158,
 253:
 Կ ի Վ ի Կ ո ս (Կուռեկոս)
 բերդ 210, 244, 245:
 Կիւրոս 187:
 Կոկիսան 57, 175:
 Կոմանոս 53, 54:
 Կոպիտառ 206, 210:
 Կոստանդ 30:
 Կոստանդին որդի Ռոմա-
 նոսի 2, 13, 38:
 Կոստանդիանոս մեծն 50:
 Կոստանդին որդի Հաբեւի
 48:
 Կոստանդին Ա. 101-104,
 112, 113:
 Կոստանդին որդի Լեւոնի
 160:
 Կոստանդին եպ. 209:
 Կոստանդին արքեպ. 209:
 Կոստանդին իշխ. Ճաննոյ
 210:
 Կոստանդին իշխ. Կոպիտա-
 ռի 210:
 Կոստանդին իշխ. Լակոա-
 լենի 210:
 Կոստանդին որդի Վասա-
 կայ 214:
 Կոստանդին որդի Սարվան-
 դի իշխանին 237:
 Կոստանդին սուրբայեցի 240:
 Կոստանդին Պայլ 221, 223,
 224, 230, 233, 237, 238,
 239, 240, 241, 250:

Կոստանդին որդի Հեթումի
 208, 221, 224:
 Կոստանդին Բարձրբերդցի
 224, 225, 244:
 Կոստանդին որդի Լեւոնի
 244:
 Կոստանդին ապլիսանանց
 242:
 Կոստանդին եղբայր Վաս-
 լի 27:
 Կոստանդին մօմօմախօս
 39, 40, 41, 43, 44, 45,
 47, 48, 49, 52, 53:
 Կոստանդինուպօլիս 2, 4,
 13, 19-24, 27, 29, 33,
 35, 38, 40, 44-47, 49,
 52-54, 56, 57, 61, 63,
 65, 66, 70, 71, 76, 82,
 83, 94-96, 100, 117,
 119, 125, 145, 160-162,
 164, 170, 176, 185, 188,
 194, 201, 207, 213, 215,
 216:
 Կոստանց իշխ. Սեւեկիոյ
 210:
 Կոստանց որդի Հեռիի 215:
 Կովաս բերդ 210:
 Կուկլիա բերդ 210:
 Կուպա բերդ 210:
 Կուռ գետ 154:
 Կուտաֆ 209:
 Կուրիշ 91, 97:
 Կուրիս 28, 157:
 Կրակկա 230, 233:
 Կօմանէ 202:
 Կօմարտիաս բերդ 210:
 Կօսիդարձի Ս. Խաչ 234:
 Հաբել 48, 53:
 Հալկամ 187, 207, 210,
 238:
 Հալպ 11, 28, 74, 75, 89,
 91-94, 96-98, 102, 103,
 128, 153, 155, 156, 159,
 161, 167, 170, 174, 177,
 181, 182, 185, 189, 190,
 194, 235, 242, 243, 246,
 248:
 Համա 10, 77, 102:
 Համան ամիրայ 10:
 Համուս 186, 209:

Համա 10:
 Համօր 4, 42, 55, 151,
 167:
 Հասան 6, 38, 39, 82, 112:
 Հարքան 129, 139:
 Հարուն 209:
 Հարպիկ 48, 49:
 Հարսմանուր 68, 79, 138,
 143:
 Հարսմեֆ 124:
 Հեթում իշխ. Լամբանի
 98, 162, 210, 213, 217:
 Հեթում որդի Օշինի 171,
 190, 201, 205, 207, 212:
 Հեթում Թագ. 225, 229,
 230, 231, 233, 234, 237-
 245, 248-252:
 Հեթում իշխ. Մանալոյ
 210:
 Հեթում որդի Սմբատի
 244, 252:
 Հեթում (Հեղի) 222:
 Հեռի իշխ. Ռապանի 154:
 Հեռի Հանրի տը Շամբանյը
 206:
 Հեռի իշխ. Անիէի 209:
 Հեռի իշխ. Նորբենգի 210,
 215, 217:
 Հեր 14, 27, 38, 39, 43,
 51:
 Հերմ 185:
 Հեմա 102:
 Հոնի 82:
 Հոռոմկլայ 122, 142, 163,
 168, 169, 183, 188, 190,
 205, 206, 213, 215, 222:
 Հուլաու խան 232, 233,
 235, 236, 241, 243, 248:
 Զորոյ վանք 31:
 Զիննից բերդ 26:
 Դազարու վանք 153:
 Դավոիլ 99, 114:
 Դեռնդ վրդ. 2, 9:
 Ժաննի 210:
 Ժապղձուր 80:
 Ժաֆու 231, 241:
 Ժեպէլ 11:
 Ժգիրա 128:

Ժըպիֆ վանք 241:
 Ժիլարտ 247:
 Ժկեր 194, 209:
 Ժկրմիշ 123, 126-128:
 Ժննդուկ 38, 39:
 Ժուայշ 15:
 Ժուլիան 229, 231:
 Ժօսլին տը Գուրքընէ 123-
 125, 129, 131, 133, 135,
 138, 140, 149, 151-153,
 155-157, 163, 165-168:
 Ժօսլին որդի Հեռի 215,
 217:
 Ժօսլին սեռեկապիտ Լեռն
 մեծի 221, 242:
 Ժօֆրի իշխ. Մարաշի 153:
 Ժօֆրի իշխ. Շոգականի
 210, 230:
 Ժօֆրի իշխ. Սարվանդի
 237:
 Մագուտ Խաչ բերդ 210:
 Մալլարուն Թումաս 211:
 Մակար (Հեթում կր.) 252
 Մակիս 70:
 Մահի 154, 161:
 Մահմետ 1, 2, 8, 86:
 Մահմուտ 1:
 Մահմուտ որդի Տափարի
 147, 159:
 Մազվա բերդ 210:
 Մահատ 173:
 Մամլան 16, 17:
 Մամուռեստիա 208:
 Մամուտ 132-135, 137,
 138, 140, 141:
 Մանաշ բերդ 210:
 Մանովդատ բերդ 210:
 Մանգու խան 229-231:
 Մանդակ 29, 30, 40, 99:
 Մանիօն բերդ 210, 238,
 244:
 Մանծկերտ (Մանազկերտ)
 51, 52, 71, 75, 76, 183:
 Մանուիլ (Կիւ) 180-182,
 185, 188, 193:
 Մանուշէ 155, 158:
 Մանուալէ 86, 136, 137,
 176:
 Մաշկետը վրդ. 143:
 Մառի 246:

Մասուտ 166, 171-173:
 Մարաշ 29, 89, 91, 114,
 125, 128, 143, 156, 160,
 163, 165, 166, 175, 183:
 Մարդին 243:
 Մարդմար 242:
 Մարիա 253:
 Մարկատ 230:
 Մարկոս ձգնաւոր 126:
 Մարկոս մետրապոլիտ 66:
 Մարպայ 134:
 Մելիսան 53:
 Մելիսիանոս 84, 85:
 Մելիֆշահ 78, 92-97, 147:
 Մելիֆ սալեհ 191:
 Մելիֆ տահրը 204:
 Մելիարիս 43:
 Մելիտինէ 8, 18, 27, 30,
 54, 99, 101, 105, 114,
 128, 153, 156, 163, 193:
 Մելիֆ խազի 125:
 Մեծֆար 209:
 Մեղրիկ վրդ. 158:
 Մեքսիմ 122:
 Մէլէֆ 147, 150:
 Մըմմատին 185:
 Մժնկերտ 212:
 Միխայլ կայսր 30, 33, 35-
 38, 53:
 Միխայլ հայ իշխ. 155:
 Միխայլ իշխ. Բերդուկի
 210:
 Միխայլ իշխ. Ալարուշի
 210:
 Միխայլ որդի Տուկիծի 69,
 77, 83:
 Միհրան 7:
 Մինաս արքեպ. 209:
 Միրան 183, 185:
 Միտիզոն 244:
 Մլեհ որդի Լեւոնի 186,
 187, 189, 190, 192, 216:
 Մլեհ վանք 209, 233, 252:
 Միխրաք եպ. 209:
 Մժրին 10, 55, 96, 97, 98:
 Մնայէն 70, 154, 155:
 Մշաք 79:
 Մուլալ Արդուշիֆ 241:
 Մունդաս 234:
 Մուշ 183:
 Մուշեղ 95:

Մուշեղ 55, 79:
 Մուռամդն 231, 244:
 Մուֆարկին 151:
 Մսիս 2, 130, 143, 159,
 160, 170, 171, 177, 187,
 192, 201, 215, 224, 231,
 244, 251, 253:
 Մրջինիկ 18:
 Մրվան գիւղ 233:
 Մօլովոն 210:
 Մօսլ 42, 97, 103, 124,
 126, 128, 157:

Յակոբ Ս. 10:
 Յակոբ Սամահնցի 64:
 Յակոբ արքեպ. 241:
 Յակոբ Ա. կաթ. 251:
 Յակոբոս վրդ. 63, 91:
 Յամուսա 165:
 Յետլ 195, 221:
 Յիսուանց վանք 143, 209:
 Յոհնանց վանք 209:
 Յոհնուկ 58:
 Յովհաննէս Մկրտ. 12, 13:
 Յովհաննէս Սմբատ 16, 21,
 24, 34, 35:
 Յովհաննէս կաթ. Աղուան
 2, 15, 16:
 Յովհաննէս Կոզեռն 21, 25,
 27:
 Յովհաննէս Գազիկի որդի
 5, 6, 87:
 Յովհաննէս արքեպ. 91:
 Յովհաննէս Ս. եկ.ի 131:
 Յովհաննէս կաթ. 205,
 207, 209, 212, 215, 217,
 222, 223, 224:
 Յովհաննէս եպ. 209:
 Յովհաննէս Պայլ 222:
 Յովսէփ վրդ. 21:
 Յուլիանոս 75:
 Յուսէփ վրդ. 32, 34:
 Յուսէփ սուլքան եգիպ.
 195:
 Յուսէփ արքեպ. Անտիոքի
 209:

Նազարէք 11:
 Նախիջեւան 59:
 Նալլոն բերդ 210:
 Ներսէս Մեծն 42:

Ներսէս Շնորհալի 126,
161, 164, 168, 169, 188,
189, 190, 191:

Ներսէս Լամբրոնացի 207,
208:

Նզէպ 145, 163:

Նիկիա 3, 89, 101, 216:

Նիկիսար 115:

Նիկիփոն 2, 3, 5, 8, 13,
26:

Նիկիփոն իշխ. 210:

Նիկոպոլիս 246:

Նշան Ս. վանք 5, 54:

Նորբերդ 210:

Նուկրական 129:

Նուբարին 166, 170, 177,
181, 182, 183, 185, 187,
189, 191, 195:

Նսեպին 68, 97, 142:

Նսրտոյ 55:

Շահանդուխտ 240:

Շահաշղակ 58:

Շահինշահ իշխ. 210:

Շահնշահ 201, 205, 206:

Շահրմէն 184:

Շամբար 154:

Շապուհ 23:

Շարափտոյ 91:

Շաքի 154:

Շեհ 246:

Շիգար 135, 144, 151, 161:

Շինաւ 133:

Շիրակ 13, 34, 84, 88,
112:

Շնչրիկ 152:

Շողական բերդ 210:

Շուղբ 126, 142:

Շրուան 154:

Ուլիվէր 211:

Ուխտիք 42, 184:

Ուռեա 10, 29, 30, 40, 54,

62, 63, 68, 72, 73, 75

85, 88, 89, 91, 93, 94,

96-100, 102, 104-106,

113, 114, 116, 121, 123,

126, 128, 131-133, 137,

138, 140, 142, 148, 149,

159, 163-165, 183:

Ուտեմն 138:

Զանկղլւան 233:

Զկնջուր 136:

Զմշկածակ 10:

Զմշկիկ Յովհ. 3, 4, 5, 8,
9, 10, 13:

Զորտումնէլ 7:

Զորտամուէլ որդի Թռոնի-
կի 81, 201:

Պալակ 151-155:

Պալապոյ բերդ 210:

Պալտախ 99:

Պալտունին 105:

Պածիմակ 74, 76, 94:

Պակիարուխ 97-99, 106,
125:

Պահլաունիք 6:

Պաղակցեակ 26:

Պաղատ Կալան 41:

Պաղնա, գաւառ 48, 57:

Պաղտատ 8, 10, 16, 232:

Պաղտին իշխ. Ռուհայի
104-106, 114, 115, 120,

122, 123, 128-130, 132,

140, 144-146, 148, 149,

151, 155, 162, 179, 181,

232:

Պաղտին տը Պուրկ 115,
116:

Պաղտին իշխ. Քեսունի
160, 163, 165:

Պաղտին Գունտստապ 200:

Պաղտին իշխ. Անդօշծի
210:

Պաղտին որդի Հեռի 215,
217:

Պաղտին Եպ. 234:

Պաղտին իշխ. Ընկուզիտ
209:

Պաղրաս 204, 209, 226:

Պանդապեմն 12:

Պաչէ 230:

Պապատուլ 244:

Պապեռն 170, 187, 192,
210, 233, 244:

Պապիոս 116, 131:

Պառակամանա 41, 42, 93:

Պարսամոյ 93, 94:

Պիխտ 62, 63, 84:

Պեկպարս Պնտուխտար 244,
248, 249, 253:

Պեհեսնի 122, 152, 167,
 175, 183:
 Պեմունդ իշխ. Անտիոֆի
 103, 107-109, 114, 115,
 121-125, 166, 194, 211,
 214, 231:
 Պեմունդ Բ. 158, 159, 163,
 179:
 Պեմունդ տը Թարանք 158:
 Պեղունիդ 62, 63:
 Պեպուլա 155:
 Պեռպեռոժէն 160-162:
 Պետեին 118:
 Պետրոս Գետադարձ 25,
 26, 31-33, 37, 40, 45,
 46, 54, 57, 81:
 Պետրոս Ս. եկ. ի 50, 91,
 181:
 Պետրոս Սարգիս 100:
 Պետրոս առաքեալ 3, 108:
 Պետրոս Բեռի Գող-Վապի
 129:
 Պերոզ 48, 49, 53:
 Պերուք 133:
 Պլահ 148:
 Պիգու 41, 67, 87:
 Պիգաս 216:
 Պիք 133, 142, 145, 163,
 243, 244:
 Պոմոնոս 161:
 Պուգան 94, 96-98:
 Պունառ բերդ 210:
 Պոռ 236:
 Պրական 171, 200, 210:
 Պրեհիմ 97:
 Պրեհիմ որդի Սուբմանի
 158, 183:
 Պոլտանի 91:
 Պոզոս վանահայր 92:
 Պոզոս եպ. 96:
 Պոզոս Տարօնեցի 153:
 Պոզոս-Պետրոս վանք 241:
 Պոմսուզ 240:
 Պոտանդ 102:
 Զահան 82, 91, 96, 174:
 Զոհան 192:
 Զոպան 149:
 Զովի 128, 130:
 Զուարթ 211:

Ռագտիզ 139:
 Ռակկա 183:
 Ռամկէ 11:
 Ռապան 122, 130, 138,
 143, 145, 151, 154, 168,
 177, 183:
 Ռասաս (Ըռասաս) 242:
 Ռասունան 99:
 Ռատ 25, 45, 47:
 Ռաւին 200:
 Ռեմունդ 230, 250:
 Ռէմունան 220:
 Ռէտուարտ (Ըռէտուարտ)
 253, 254:
 Ռիքա դուստր Լեռնի 214:
 Ռիքա դուստր Հեթունի
 237:
 Ռիջարդ 114, 115, 122,
 126, 131:
 Ռոմանոս Ա. կայսր 1, 2,
 4, 13:
 Ռոմանոս Բ. 28, 30, 85:
 Ռոմանոս իշխ. 210:
 Ռուբէն Ա. 101, 137, 160:
 Ռուբէն որդի Ստեփանէի
 186, 192, 193, 194:
 Ռուբէն որդի Թորոսի 189:
 Ռուբէն եղբ. Լեռնի 216,
 220, 221:
 Ռուբէն որդի Ալիծի 207,
 216, 217:
 Ռուբէն որդի Զապէլի 229:
 Ռուզմասին 212, 213, 234,
 238, 241:
 Ռստոմ 200, 204:
 Ռօնէլ 139, 141, 144, 147,
 148:
 Ռօնէլ Տմունք 211:
 Ռօպէրտ կոմս 109:
 Ռօպէրտ իշխ. Թիլի 210:
 Սաքի իշխ. 6:
 Սալահատին 195, 196, 198,
 200, 202, 203, 204, 221,
 239:
 Սալամաստ 38, 39:
 Սալար հորասան 62, 63:
 Սահակ իշխ. 20:
 Սադա 150:
 Սամուէլ վրդ. 18, 21, 22:
 Սամուստ 29, 88, 99:

103, 134, 140, 143, 167:
 Մայիսա 229, 231:
 Մանահին 32:
 Մանվիլանց վանք 209:
 Մասունք 55, 79, 153:
 Մարգիս եպ. 9:
 Մարգիս ստրատելատ 14:
 Մարգիս Ա. կաթ. 19, 21,
 26:
 Մարգիս ֆեոդորի Գետա-
 դարձի 81, 82, 85:
 Մարգիս-Վեստ 36, 37, 40:
 Մարգիս Ս. եկ.ի 74, 251:
 Մարում 233:
 Մարվանդի ֆաթ 118, 160,
 194, 200, 209, 251:
 Մարիա 238, 239, 252:
 Մափէթ 245:
 Մեալ Գետ 204, 245:
 Մեալ լեռ 25, 67, 103,
 143, 246, 251:
 Մեքատիա 24, 35, 46, 54,
 56, 63, 70, 71, 74, 77,
 114, 174:
 Մելեկիա 201, 209, 210,
 222, 226, 238, 239:
 Մեհուն 11:
 Մեոսիմ 198:
 Մեւերակ 30, 58, 72:
 Մեոտի 93:
 Միկ բերդ 210, 244:
 Միկլառոս 15:
 Միմանա կլայ 165, 209:
 Միմէռն Ապարանցի 226:
 Միմուն իշխ. Կուրիկոսի
 210:
 Միմուն իշխ. Մազոտ Խա-
 չին 210:
 Միմաֆերիմ 5, 9, 20, 23,
 24, 27, 30, 35, 46, 56,
 57, 63, 65, 87:
 Միմիտ բերդ 210:
 Միպիլ 230:
 Միս 192, 200, 204, 207,
 209, 222, 223, 237, 244,
 245, 247, 250, 253, 254:
 Միքատան 222:
 Միքուհի իշխ. 209:
 Միւիլ բերդ 210:
 Միկերա վանք 209, 242:

Մմբատ տիեզերակալ 1,
 59:
 Մմբատ իշխ. Անիի 59:
 Մմբատ իշխ. Ռուհայի 89:
 Մմբատ իշխ. Պապեռոնի
 170, 187:
 Մմբատ իշխ. Սարվանդի
 209:
 Մմբատ իշխ. Կուկլայի
 210:
 Մմբատ որդի Ճօֆրի 237:
 Մմբատ Գունդստապլ 227,
 228, 235, 238, 239, 244,
 247, 251:
 Մմբատ եղբայր Բակուրա-
 նի 240:
 Մմբատակլայ 244:
 Մմլժօթ 244, 246:
 Մմրզանդ 77:
 Մնզուր աշխարհ 249, 250,
 251:
 Մննէ 152:
 Մուլիման որդի Գղլմուշի
 89, 91, 92:
 Մուլիման որդի Խազէի
 151:
 Մուլիման որդի Ռուզնա-
 տին 213:
 Մուր 156:
 Մուրման որդի Արզուլի
 99, 103, 115, 123, 125:
 Մուրման որդի Մուրմանի
 125:
 Մուրման որդի Բրզուլի
 135, 158:
 Մոփի Ս. եկ.ի Ռուհայի
 127:
 Մոփի Ս. եկ.ի Կ. Պոլսոյ
 19, 24, 38, 45, 64, 69:
 Մոփի Ս. բերդ 210:
 Մոփի Ս. եկ.ի Միսի 244,
 252:
 Մպիլ 217:
 Մտեփան Կատապան 43:
 Մտեփանէ որդի Լեւոնի
 174, 175, 176, 186, 187:
 Մտեփանէ ֆեոդորի Գետա-
 դարձի 46:
 Մտեփանոս Գ. կաթ. 16,
 18:
 Մտեփանոս կաթ. Ազուան

32, 88, 94, 123:
 Ստեփանոս վանահայր 126:
 Ստեփանոս եպ. Ուռհայի
 131:
 Ստեփանոս եպ. Բերդուսի
 209:
 Ստեփանոս արք. Տարսնի
 209:
 Ստեփ. իշխ. 209:
 Սրմի 242:
 Սրուն 116, 135, 138, 140:

 վահան կաթ. 15, 16:
 վահկայ բերդ 112, 136,
 137, 160, 161, 164, 165,
 212, 214:
 վահրամ Պահլաունի 36,
 42, 61:
 վահրամ Գրիգոր կաթ.
 204:
 վահրամ իշխ. Տարսնի
 223:
 վահրամ Համուսի 235:
 վահրամ Շահ 212:
 վաղարշապատ 37:
 վաներ 210:
 վասակ իշխ. Պահլ. 6, 7,
 37, 45, 61, 82, 83, 84:
 վասակ եղբ. Բակուրանի
 187:
 վասակ իշխ. Ասկուռսյ
 210:
 վասակ որդի Կոստանդինի
 250:
 վասակ որդի Թոռնիկի 81:
 վասիլ կայսր 2, 13, 16,
 18, 19, 20, 21, 22-28,
 35, 51, 120:
 վասիլ որդի Ալօսեանի 72,
 73:
 վասիլ որդի Ապուգասյայ
 51, 60, 61, 85, 88, 89:
 վասիլ Գոդ իշխ. Մարաշի
 122, 125, 126, 129, 130,
 132, 133, 138, 139:
 վասիլ եղբ. Գրիգորիսի
 166, 167:
 վասիլ եղբ. Շնորհալիի
 191:
 վասիլ իշխ. վաների 210:
 վասիլ տարսնացի 224:

վասիլ իշխ. Հեքումի 237:
 վասիլ Թաթար 244, 247,
 248:
 վասիլ իշխ. Բարսրբերդի
 171:
 վասիլ գրիչ 47:
 վասիլակ 76:
 վասկաւան 4, 13:
 վասպուրական 5, 9, 15,
 23, 24, 31, 38, 39, 134,
 143:
 վարագ 5, 14, 27, 105:
 վարաժնունիք 20:
 վարդ 62:
 վարդան արքեպ. 209:
 վարդենի 230:
 վարդերի 141:
 վարդկու 143:
 վենետիկ 215:
 վեռքակ բերդ 210:
 վեսպիանոս 110:
 վէտ բերդ 210:
 վրարիոն 18:
 վօտիանատ 83, 84:

Տաճար 31:
 Տաճիկ քաղ 177:
 Տանկրի կոմս Անտիոքի
 109, 114, 115, 118, 124,
 126, 128, 130-133, 135,
 138, 139:
 Տանկր իշխ. Կապույ 209:
 Տապարի 140:
 Տարխանիտ 76:
 Տարսն 2, 9, 12, 55:
 Տարսն 2, 9, 78, 86, 159,
 192, 194, 211, 212, 221,
 224, 234, 239, 245, 252:
 Տափար 97, 125, 142, 147:
 Տափրիլ 151:
 Տալուս 102, 103, 112,
 128, 161, 164, 178, 186,
 189, 254:
 Տեմիաթ 220:
 Տիբերիա 11:
 Տիգրան իշխ. 129:
 Տիգրան իշխ. Պոսկանի
 171, 210:
 Տիգրանակերտ 8:
 Տեյֆ 154, 161, 185:
 Տիմիաուպոլիս բերդ 210:

Տիփլի 200:

Տիֆթեմ 69, 70, 74:

Տղավաթիլ 129, 139, 145:

Տուկիծ 54, 56, 57, 58,

60, 61, 63, 64, 65, 69,

77, 83:

Տուղբիլ 44, 47, 50, 57,

60, 71:

Տուղբիլ Շահ 212:

Տումուրտաշ 151, 155:

Տուշտիկին 103, 141, 144,

157, 159:

Տուպնին 175:

Տուրպա 243, 244:

Տրապուխ 11, 118, 125,

127, 132, 185, 195, 196,

197, 214, 225, 230, 234,

250:

Տրապիզոն 25:

Տփլիս 150, 154, 155:

Տօղուտափ 76, 183:

Տօմալիս գետ 54, 60:

Տօտոռիմ 221:

Յախուս 160:

Փարզման 122, 168, 183:

Փերսինծակ 139:

Փիլիպպե 2, 7, 9:

Փիլիպոսեան 209:

Փուլքեր 116:

Քաղրդիկ 162:

Քայաուզ 221:

Քարազլուխ 51:

Քարաֆ 193:

Քեսուն 122, 126, 129,

138, 149, 152, 163, 168,

183, 191:

Քիթպուզա 236:

Քուրդ իշխ. 239:

Քրիստափոր 57:

Քրիստոս 1, 3, 7, 8, 11,

12, 13, 20, 23, 28, 34,

40, 53, 61, 62, 65, 79,

93, 95, 101, 108, 117,

129, 134, 181, 199, 202

և այլն:

Օլաս 119:

Օղկան 147:

Օշեմ ամիրա 67:

Օշին իշխ. 103:

Օշին Հեթումի ֆեոդորին

250:

Օշին իշխ. Սիւրյոյ 210:

Օշին Հեթումի հայրը 211:

Օշին Հեթումի որդի 162,

211:

Օշին իշխ. Լամբոնի 170,

171, 207, 208:

Օշին որդի ձօփրի 237:

Օշին եղբ Հեթումի 245:

Օշին յայն իշխ. 234:

Օշին բերդ 68:

Օշնուս 124:

Օսպերլ բերդ 226:

Օստ իշխ. 209:

Ֆարխնի 244:

Ֆիլատելֆ 216:

Ֆիլարտոս 78, 80, 81, 82,

84, 85, 87, 89, 91, 92,

95:

Ֆիլիպ (Ֆիլիպինէ) 201,

211, 221:

Ֆիլիպ իշխ. 179:

Ֆիլիպ ամուսին Զապէլի

225:

Ֆիմի 229:

Ֆլամուր 215:

Ֆուղա 242:

Ֆրանգապոլ 57, 58:

Ֆրեբֆ 172, 177, 178, 179,

183, 195, 198:

Ֆոնֆոն 209:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՆԱԽՆԵԱՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՐՑ - Ի ՎԵՆԵՏԻԿ, Ս. ՂԱԶԱՐ

- ♦—♦—♦—
- Ա.** — ՅՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ. — Յաւետարանագիրն Մատթէոս:
Տպ. 1826:
Հատոր Ա. — Ճառք Ին, էջ 400:
Հատոր Բ. — Ճառք ԻԸ, էջ 401-763:
Հատոր Գ. — Ճառք ԼԷ, էջ 448:
- Բ.** — ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. — Մատեան Ողբերգութեանց, Պատմութիւն Ապարանից, Ներբողիք ի Ս. Խաչն եւ ի Ս. Կոյսն, ի Ս. Առաքեալսն, ի Ս. Յակոբ Մօքնայ, Դանձփ եւ Տաղի եկեղեցականք, Մեկնութիւնք Երգ Երգոցին, Երասական բանք:
Ա. տպ. 1827, էջ 487: Բ. տպ. 1840, էջ 533:
- Գ.** — ՍԵՐԵՐԻԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿ. Գաբաղացոց. — Ճառք Ժն: Տպ. 1830, էջ 221:
- Դ.** — ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ. — Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան: Տպ. 1830, էջ 201:
- Ե.** — ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — Թուրք Ընդհանրական: Տպ. 1830, էջ 82:
- Զ.** — ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻ. — Պատմութիւն Հայոց:
Ա. տպ. 1832, էջ 178: Բ. տպ. 1889, էջ 289:
Գ. տպ. 1914, էջ 361: Դ. տպ. 1933, էջ 295:
- Զ.** — ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ ԱՍՈՐԻ. — Պատմութիւն Տարօնոյ:
Ա. տպ. 1832, էջ 52: Բ. տպ. 1889, էջ 52:
— ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Պատմութիւն Տարօնոյ:
Ա. տպ. 1832, էջ 64: Բ. տպ. 1889, էջ 68:
- Ը.** — ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ. — Զերմանց միթարութիւն: Տպ. 1832, էջ 150:
- Թ.** — ՅՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻ. — Ատենարանութիւն Ժողովական, Ճառ ընդդէմ Պաղիկեանց, Ճառ ընդդէմ Երեւութեանաց, Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Ճառք երկրայականք:
— ԹԵՂՈՐՈՍ ՔՈՐԵՆԱԼԻՐ. — Ճառք երեք. ընդդէմ Մայրապետեցւոյն, ի Ս. Խաչն եւ ի Ս. Կոյսն Աստուածածին:
— ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — Ճառ յԱրմաւենեացն օր:
Ա. տպ. 1833, էջ 193: Բ. տպ. 1953, էջ 222:
- Ժ.** — ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայայ:
— ՄԱՄԱՐԷՎ ՎԵՐԾԱՆՈՂ. — Ճառք:
— ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ. — Ներբողեան ի Ս. Խաչն աստուածընկալ, Սահմանք իմաստասիրութեան, Ներածութիւն Պարփիւրի, Վերլուծութիւն Պարփիւրի, Ստորագութիւնք Արիստոտելի, Մեկնութիւն Ստորագութեանց Արիստոտելի, Արիստոտելի՝ Յաղագս Մեկնութեան...: Տպ. 1833, էջ 642:

- ԺԱ.** — ԵՓՐԵՄ ԱՍՈՐԻ. — Մատենագրութիւնք: *Տպ.* 1836:
Հատոր Ա. — Մեկնութիւն Ս. Գրոց, էջ 497:
Հատոր Բ. — Մեկնութիւն Համաբարբառ, էջ 431:
Հատոր Գ. — Մեկնութիւն Թղթոց Պաւղոսի, էջ 265:
Հատոր Դ. — Ճառք եւ ազօրք, էջ 282:
- ԺԲ.** — ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ. — Ճառք: *Տպ.* 1836, էջ 213:
- ԺԳ.** — ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Վասն վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, հրատ, Ճառք եւ Կանոնք:
Ա. տպ. 1838, էջ 307: Բ. տպ. 1859, էջ 382:
Գ. տպ. 1903, էջ 477 (Փոքրթուղալ փաշայի):
- ԺԴ.** — ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ. — Յաճախապատում ճառք եւ Ազօրք:
Ա. տպ. 1838, էջ 222: Բ. տպ. 1954, էջ 254:
- ԺԵ.** — ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԾՈՅ ԱՌԱՔԵԼՈՅ. — Խմբագիր արարեալ Նախնեաց յոսկերեբանէ եւ յեփրեմէ: *Տպ.* 1839, էջ 458:
- ԺԶ.** — ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂԵՔԱՆԴՐԻ ՄԱԿԵՐՈՆԱՅԻՈՅ. —
 — ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌՈՒԵՑԻ. — Բարաւնութիւնք ի մահն Աղեքամազի: *Տպ.* 1842, էջ 204:
- ԺԷ.** — ՄՈՎԱԿԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ. — Պատմութիւն Հայոց, Թուրք առ Սահակ Արծրունի, Ճառ Հռիփսիմեանց եւ վարդապետի Պիտոյից գիրք, Աշխարհացոյց:
Ա. տպ. 1843, էջ 641: Բ. տպ. 1865, էջ 640:
- ԺԸ.** — ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ. — Պատմութիւն:
Ա. տպ. 1844, էջ 124: Բ. տպ. 1901, էջ 144:
- ԺԹ.** — ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ. — Խորհրդածութիւնք ի կարգս Եկեղեցւոյ եւ Մեկնութիւնք խորհրդոյ Պատարագին: *Տպ.* 1847, էջ 557:
- Ի.** — ՎԱՐԲ ՍՐԲՈՅ ԳԵՈՐԳԱՅ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ. — (Հրտ. Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան): *Տպ.* 1849, էջ 75:
- ԻԱ.** — ՎԱՐԲ ՀԱՐԱՆՅ. — Ըստ կրկին քարգմանութեան Նախնեաց: (Հրտ. Հ. Ներսէս Սարգիսեան): *Տպ.* 1855:
Հատոր Ա. էջ 722: Հատոր Բ. էջ 738:
- ԻԲ.** — ՅՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ. — Ճառք: *Տպ.* 1861, էջ 918:
- ԻԳ.** — ՅՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ. — Մեկնութիւն քաղցոյց Պաւղոսի եւ Ճառք երկբայկանք: *Տպ.* 1862:
Հատոր Ա. էջ 942: Հատոր Բ. էջ 924:
- ԻԴ.** — ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Հաւաքումն պատմութեան (Հրտ. Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան): *Տպ.* 1862, էջ 184:
- ԻԵ.** — ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ. — Համառօտ Պատմութիւն:
 (Հրտ. Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան): *Տպ.* 1865, էջ 265:
- ԻԶ.** — ԼԱՐՈՒԲՆԻԱ ԱՍՈՐԻ. — Թուղթ Արքարու: (Հրտ. Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան): *Տպ.* 1868, էջ 71:
- ԻԷ.** — ԽՈՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՅԻ. — Մեկնութիւն ազօրից Պատարագին:
 (Հրտ. Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան): *Տպ.* 1869, էջ 67:
- ԻԸ.** — ՎԱՐԲ ԵՒ ՎԱՅԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՅ. — Հատընտիր քաղաքի ի Ճառքնորաց: (Հրտ. Հ. Ղ. Մ. Ալիշան): *Տպ.* 1874:
Հատոր Ա. էջ 724: Հատոր Բ. էջ 556:

ԻԹ. — ԵԻՍԵՔԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ. — Պատմութիւն Եկեղեցւոյ: (Հրտ. Հ. Աբրահամ Ճարեան): Տպ. 1877, էջ 773:

1. — ԳԻՐԳ ՎԱՍՏԱԿՈՑ. — Թարգմանութիւն Նախնաց յարաբացի լեզուէ: (Հրտ. Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան): Տպ. 1877, էջ 263:

1Ա. — ՊՂԱՏՈՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ. — Տրամախօսութիւնք. Եւրիպիան, Պաշտպանութիւն Սոկրատայ, Տիմէոս: (Հրտ. Հ. Աբսէն Սուքրեան): Տպ. 1877, էջ 174:

1Բ. — ՅՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆ. — Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի: (Հրտ. Հ. Աթանաս Տիրոյեան): Տպ. 1880, էջ 527:

1Գ. — ԶՈՒԱՆՇԵՐ. — Համառօտ պատմութիւն Վրաց: (Հրտ. Հ. Աթանաս Տիրոյեան): Տպ. 1884, էջ 137:

1Դ. — ՆԵՄԵՍԻՈՍ ԵՄԵՍԱՑԻ. — Յաղագս բնութեան մարդոյ: (Հրտ. Հ. Աթանաս Տիրոյեան): Տպ. 1889, էջ 166:

1Ե. — ՊՂԱՏՈՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ. — Տրամախօսութիւնք. Յաղագս Օրբինաց, Մինովս: (Հրտ. Հ. Գարեգին Զարբհանալեան): Տպ. 1890, էջ 477:

1Զ. — ՓԻՂՈՆ ՀԵՔՐԱՑԵՑԻ. — Ճառք՝ որոց հելլէն բնագիրք հասին առ մեզ: (Հրտ. Հ. Գարեգին Զարբհանալեան): Տպ. 1892, էջ 288:

1Է. — ՄԱՄԲՐԻԷ ՎԵՐՄԱՆՈՂ. — Ճառք:
Ա. տպ. տե՛ս ի Հտ. Ժ.: Բ. տպ. 1894, էջ 79:

1Ը. — ԿՈՐԻՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ:
Ա. տպ. տե՛ս ի Հտ. Ժ.: Բ. տպ. 1894, էջ 50:
Գ. տպ. 1954, էջ 50 (Վերատպում նախորդին):

1Թ. — ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ. — Ճառք, թուղբք եւ ընդդիմասացութիւնք: (Հրտ. Հ. Եսայի Տայեցի): Տպ. 1899, էջ 647:

Խ. — ԱՆԱՆԻԱ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ. — Ի խորհուրդ Յովնանու մարգարէի եւ յաղագս Յովնանու Մկրտչի: (Հրտ. Հ. Բարսեղ Սարգիսեան): Տպ. 1899, էջ ԻԶ+30:

ԽԱ. — ՊԻՍԻԴԵՍ ԳԵՈՐԳ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ. — Վեցօրեայք կամ Աշխարհակազմութիւն: (Հրտ. Հ. Աթանաս Տիրոյեան): Տպ. 1900, էջ 191:

ԽԲ. — ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Խմբագիր յօրինեալ յէ. դարու ի հնագոյն ժամանակաբաց: (Հրտ. Հ. Բարսեղ Սարգիսեան): Տպ. 1904, էջ ԼԶ+106:

ԽԳ. — ԵԻԱԳՐ ՊՈՆՏԱՑԻ. — Վարք եւ Մատենագրութիւնք: (Հրտ. Հ. Բարսեղ Սարգիսեան): Տպ. 1907, էջ ԶՂԲ+392:

ԽԴ. — ԴԱԻԹ ԱՆՅԱՂԹ. — Մատենագրութիւնք:
Ա. տպ. տե՛ս ի Հտ. Ժ.: Բ. տպ. 1932, էջ 552:

ԽԵ. — ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ. — Խրատք: (Հրտ. Հ. Պօղոս Անանեան): Տպ. 1956, էջ 87:

ԽԶ. — ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ. — Տարեգիրք: (Հրտ. Հ. Սերոբէ Արշէլեան): Տպ. 1956, էջ ԺԸ+269:

Ռ Ո Ւ Բ Ի Ն Ե Ա Ն Հ Ա Ր Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԻՇԲԱՆՆԵՐ - ՔԱՅԱԽՈՐՆԵՐ

Ռաբէն Ա.
1080-1095

Կոստանդին Ա.
1092-1099

Սա վանկայ բերդը գրանց 1092թն և
հաստատեց Հայկական տէրապետու-
թիւն որ Կիլիկիայ մէջ,

Թորոս Ա.
1100-1129

Ա. Ա. Կին
Josselin de Courtenay
Ռաւնայի կոմսին,

Օշին

Կոստանդին
(Թաւմաւորեցին)

Ռաբէն
+ 1140

Ա. Ա. Կին
Հիթուս Լաւր.
Էշխանին,

Ա. Ա.
Կին Կիւս
Սահակին

Ռաբէն Բ.
1175-1186

Տաթիլա

Մէհ
1170-1175

Ստեփանէ
+ 1165

Կոստանդին
որուն աչքերը հա-
նդին իր եղբայր-
ները 1139թն,

Ա. Ա.
Թաւմա
Պալ

Ա. Ա.
Կին Տաւ
վաւր

Փէլիպպինէ

Կոստանդին
Լաւրաթիւս

Ալիս

աթին Բրիտայի
Jean de Brienne

Ռոբէն Կին
Jean de Brienne

Յիւր

Զապէլ
Թաւմաւոր 1219-1252

Մարկաւ
աթին Թորոս

Էսդիլա

2

[illegible]